

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Kais Matteus

**EESTI KIRIKUTE KESKAEGSETE SEINAMAALINGUTE UURIMISE JA
RESTAUREERIMISE AJALUGU NING TULEVIKUPERSPEKTIIV**

MAGISTRITÖÖ

Juhendajad: Anneli Randla, PhD
Hilkka Hiiop, MA

Tallinn 2011

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. 20. sajandi algus. Johannes Leopold Gahlnbäck	10
1.1 Karja ja Muhu kiriku maalingute uuringud 1913. aastal	11
1.1.1 Kirikute sisekliima ja seinamaalingute seisukord	13
1.1.2 Maalingute avamise meetodika	14
2. 1920. aastad. Tor Helge Kjellin	16
2.1 Taust	17
2.2 Kjellini roll restaureerimistöde organiseerija ning nõuandjana	18
2.3 Maalingute restaureerimine Karja kirikus	21
2.3.1. Kooriruumi maalingute restaureerimine 1923. aastal	21
2.3.1.1 Maalingute avamine	23
2.3.1.2 Retušeerimine	25
2.3.2 Pikihoone maalingute restaureerimine 1924. aastal	25
2.3.3 1923. aasta restaureerimistööd 2010. aasta uuringutulemuste valguses	28
2.3.3.1 Põhjasein	30
2.3.3.2 Lõuna- ja idaseina maalitud friisid	35
2.3.3.3 Völvikand	37
2.4 Maalingute restaureerimine Ridala kirikus	39
2.4.1 Kooriruumi maalingute restaureerimine 1924. aastal	39
2.4.2 1924. aasta restaureerimistööd 2010. aasta uuringutulemuste valguses	44
2.5 Tööd Kadrina, Kaarma ja Valjala kirikus	47
2.6 Kjellini restaureerimispõhimõtted	51
3. 1930.–1970. aastad. Maalingute uurimine	54
4. 1970. aastad. Viktor Filatov	58
4.1 Taust	58
4.2 Kirikuhoonete ja maalingute seisukord	61
4.3 Restaureerimisprotsess ja materjalikasutus	64
4.4 Maalingute avamine	70
4.5 Retušeerimine ja rekonstrueerimine	72
4.5.1 Meetodi kujunemine	72
4.5.2 Materjalid ja tehnika	79

5. 1980.–1990. aastad	81
6. 1990.–2000. aastad. Taasrestaureerimine	84
6.1 Muhu kiriku maalingute restaureerimine aastatel 1994–1997	86
6.2 Kaarma kiriku kooriruumi maalingute restaureerimine aastatel 1997–1998	89
6.3 Kaarma kiriku käärkambri maalingute restaureerimine aastatel 2003–2009	89
7. Maalingute seisukord ning tulevikuperspektiiv	90
7.1 Maalingute seisukord	90
7.2 Seisukorra parandamise võimalused	94
7.3 Ettepanekud ajalooliste restaureerimiste käsitlemiseks tulevikus	96
Kokkuvõte	102
Kasutatud materjalid	106
Summary	115
Illustratsioonide nimekiri	121

SISSEJUHATUS

Paljude Eesti kirikute interjöörid olid keskajal dekoreeritud uhkete sein- ning laemaalingutega, mida lubavad kinnitada mitmetes kirikutes pealmiste värvikihtide alt välja puhastatud ja eksponeeritud või fikseeritud maalingukatked.¹ Kahjuks on suur osa keskaegsest kiriklikust monumentaalmaalist aastasadade jooksul hävitatud või hävinud. Seda väärtuslikumad on aga säilinud fragmendid, millest paljud on aastakümnete jooksul avatud ning restaureeritud. Restauratorite roll on olnud seinamaalingute esteetika, seisukorra ning säilivuse määramisel erakordselt suur, sest iga restaureerimine muudab maalingut ning jätab sellele püsiva jälje. Ka tänapäeval kogeme kirikuruumi suuresti just selliselt, milliseks on selle muutnud restauraatorid.

Vaatamata restauraatorite töö olulisusele ning suurele mõjule on meil ajalooliste restaureerimistöde ulatuse ning iseloomu kohta võrdlemisi vähe infot. Seinamaalinguid on seni uuritud peamiselt kunstiajaloolisest aspektist, vähesed restaureerimisalased kirjutised on vaid objektipõhised ega hõlma tervikut. Peale ühe erandi – Eesti kirikute keskaegsete maalingute restaureerimist käsitleva artikli² – pole avaldatud ühtegi laiahaardelist Eesti seinamaalingute restaureerimise mineviku käsitlust.

Käesoleva magistritöö eesmärk on kirjeldada, analüüsida ning anda hinnang ajaloolistele restaureerimistödele, luues nii süstematiseeritud tervikpildi Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimise ning restaureerimise ajaloost alates 20. sajandi algusest kuni 1980. aastate lõpuni. Vaadeldava perioodi restaureerimistegevus ei ole olnud aktiivne, mahukamad tööd toimusid 1920. aastatel Helge Kjellini eestvõttel Karja ja Ridala kirikutes ning 1970. aastatel Viktor Filatovi juhendamisel Muhu, Kaarma ja Valjala kirikutes. Taasiseseisvumisjärgse perioodi tööd käsitletakse vaid neid, mis tegelevad varem restaureeritud maalingutega. Viimase kahekümne aasta jooksul tehtud restaureerimistööd³ ei tõstata võrreldes varasematega nii ohtralt küsimusi, kuna teame tänu üksikasjalisele arhiveeritud dokumentatsioonile üsna hästi, mida ja kuidas tehti. Varasemad tööd seevastu pakuvad küllaga vastamata küsimusi nii tööde ulatuse kui ka iseloomu kohta, sest

---

¹ Keskaegsete seinamaalingute fragmente on registreeritud Kaarma Peeter-Pauli, Valjala Martini, Kadrina Katariina, Karja Katariina, Kose Püha Nikolause, Koeru Maarja-Magdaleena, Käina Martini, Muhu Katariina, Ridala Maarja-Magdaleena, Hanila Pauluse, Palamuse Püha Bartholomeuse, Põide Maarja, Rannu Püha Martini, Martna Martini ja Püha Jakobi kirikus. Lisaks Tallinna toomkirikus, Nigulistes ja Tartu Jaani kirikus. Tänapäevast on neid ulatuslikumalt restaureeritud Muhu, Karja, Ridala, Kaarma, Valjala, Hanila ja Martna kirikus.

² Hilikka Hiip, Anneli Randla, Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ja restaureerimisest. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3–4), lk 9–44.

³ Alates 1990. aastast on uusi keskaegsete seinamaalingute fragmente leitud ning konserveeritud Põide, Hanila, Martna ning Püha kirikutest.

dokumentatsioon kas puudub või on mittetäielik ning informatsioonikatked on laiali arhiivide ning artiklite vahel. Töö keskendub küsimusele, mil määral ning millisel moel maalinguid restaureeriti, uurides kirikute seinamaalingute restaureerimisel kasutatud materjale, töövõtteid ning printsiipe, mis omakorda peegeldavad tollaseid väärtushinnanguid. Seinamaalingud on keskaegse arhitektuuri kahjustustele altimaid osasid, mistõttu on kunagistest ulatuslikest maalingutsüklitest meieni jõudnud vaid napid katked. Fragmentaarse maalingu puhul on restaureerimistöde viimase etapi – esteetilise presentatsiooni – osakaal ning olulisus väga suur. Seetõttu kuulub restaureerimisetappide uurimises põhitähelepanu just sellele. Püüan määrata retušeerimise iseloomu ning selgitada välja originaali ning restauraatori lisanduste vahekorra. Samuti olen seadnud eesmärgiks restauraatorite tegevust jälgides markeerida restaureerimismeetodite valiku aluseks olevad üldised põhimõtted ning restaureerimisotsuse kujunemise protsessi. Et seda paremini mõista ja tervikpilti mitmekesistada, uurin ka tööde korralduslikku külge. Mis oli tööde ettevõtmise ajendiks, kes ja kuidas töid organiseeris ning millised olid tollased tingimused ning võimalused. Paralleelselt maalingute restaureerimise kirjeldamisega annan ülevaate ka hoonete restaureerimisaegsest seisukorrast ja sisekliimast, nende taustategurite tundmine aitab heita valgust restaureerimismetoodika valikule ning põhjendada hiljem ilmnenu kahjustusi. Restaureerimistöde detailse käsitluse kõrval märgin ära ka vaadeldaval perioodil läbi viidud keskaegseid maalingufragmente kaardistanud viimistlusuuringud.

Töös on esmakordselt võetud lähema vaatluse alla 20. sajandi alguses Johannes Leopold Gahlnbäcki ja Tor Helge Kjellini teostatud restaureerimistööd. 1920. aastatel tegutsenud Helge Kjellin pole seni pälvinud hilisemate põlvkondade hinnanguid oma tööle. Ühelt poolt oli hindamine raskendatud, kuna nappis andmeid tema juhitud töödel rakendatud kontseptsiooni ja metoodika kohta, teisalt pole töö erakordselt hea säilivuse tõttu selleks ka põhjust olnud. Otse vastupidine on olukord 1970. aastail maalingute restaureerimist juhtinud Viktor Filatoviga, kes pälvis muinsuskaitsete ja restauraatorite terava kriitika ning maalingute kahjustamise süüdistuse. Täna on seda seisukohta juba mõneti analüüsitud ning revideeritud.⁴ Loodan siiski mitmete lisaaspektide väljatoomisega teemat veelgi avada. Kuna Filatovi restaureerimismetoodikat on varem üsna põhjalikult käsitletud, siis siinses töös võtan Filatovi perioodi ülevaatlikult kokku, kuid üksikasjalisemalt keskendun neile momentidele, millele on olulist lisada või uusi tõlgendusi pakkuda. Otsin vastuseid küsimusele, mis

---

⁴ Anneli Randla ja Hilka Hiiopi artikli Filatovi-perioodi käsitleva peatüki põhirõhk oligi Filatovi restaureerimiste (ümber)hindamisel tööde metoodikat ning teoreetilist tausta avades. Hiiop, Randla, Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ..., lk 24–32.

põhjustas hoolimata maalingute aastatepikkusest restaureerimisest nende kahjustumise ning kui ulatuslikult ning millise põhimõtte alusel maalinguid retušeeriti-rekonstrueeriti.

Paljudest restaureerimistööst möödunud aastad on piisav ajaline distants tehtud tööde kvaliteedi, vastupidavuse ning meetodi valiku hindamiseks. Adekvaatse hinnangu andmiseks on seni nappinud informatsiooni, mida käesoleva uurimusega korvata püüan.

Paraku on mõnedki restaureeritud maalingud praegu jõudnud taas restaureerimist vajavasse seisusse, mistõttu on aktuaalne ka maalingute edaspidiste uurimis- ja restaureerimissuundade fikseerimise vajadus. Dokumenteerin maalingute praeguse seisukorra ning pakun välja võimalusi selle parandamiseks.

Teave ajalooliste restaureerimiste kohta rikastab nii maalingute kui ka restaureerimise ajalugu laiemas plaanis, kuid annab samas olulise panuse praegusse ning tulevaste restaureerimistegevusse. Ajalooliste restaureerimiste meetodika ning esteetiline presentatsioon mõjutavad oluliselt meie tänaseid ja homseid otsuseid. Seinamaalingute kompetentne säilitamine ja restaureerimine saab tugineda üksnes restaureerimisloo põhjalikule tundmisele – sobivaima restaureerimismeetodi valikul ning ka kahjustuste põhjuste välja selgitamisel on vaja teada, kuidas, kui ulatuslikult ning milliste materjalidega on varem restaureeritud. Samuti on väga tähtis omada häid teadmisi ja arusaamist seinamaalingute materjalist ja maalitehnikast.

Restaureerimisloo põhjalik tundmine on eelduseks ka ajalooliste restaureerimiskontseptsioonide tõlgendamisele ja kriitilisele hindamisele. Sõltuvalt hinnangust otsustame me aga täna ja tulevikus ajalooliste lisanduste säilitamise või eemaldamise üle. Samuti aitab möödunud restaureerimistööst süvenenum uurimine rakendada neis leiduvaid väärtusi – kas siis õppetundide või õnnestumiste näol – uutes restaureerimistööst. Seinamaalingute restaureerimisalane info on aluseks ka kunstiajaloolistele hinnangutele. Alles originaalsubstanti ja restaureerimistööst vahekorra mõistes saab määrata, millele kunstiajaloolist analüüsi rajatakse. Tulevikuplaane kavandades peab arvestama nii tänaseks kujunenud seisukorda kui ka ajalugu. Kuna iga maalingu töötlus ning seisund on spetsiifiline, ei saa lahendused olla kõigile maalingutele ühesugused.

Allikad

Nii mõnegi teemapüstituses esitatud küsimuse kohta on arhiivimaterjale säilinud lünklikult.⁵ Magistritöö jaoks oli üheks olulisemaks uue info varasalveks Stockholmis asuvas Rootsi Riigiarhiivis (*Riksarkivet*) säilitatav Helge Kjellini Baltimaade kollektsioon⁶ (*Professor Helge Kjellins baltiska arkiv*)⁷. Kolleksioon on temade alusel jaotatud seitsmeks osaks (kokku 66 karpi), millest kolmas – Baltikumi puudutavad ehitusajaloolised kogud (*Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum*) – sisaldab alapeatükki kirikud (*Kyrkor*). Siia alla on koondatud Kjellini kogutud Eesti keskaegsete kirikute kohta käiv materjal, kus leidub näiteks hulgaliselt fotosid, märkmeid, artiklite- ja raamatutekstide mustandeid ning kirju, millest paljud puudutavad ka restaureerimisküsimusi, andes katkendlikku, kuid siiski olulist lisateavet. Materjalid avavad peamiselt 1920.–1930. aastate restaureerimistöde korralduslikku külge, kuid tööde sisu kohta ei anna needki arhivaalid selgeid vastuseid. Paljudele magistritöös tõstatatud probleemidele andsid lahenduse Karja ning Ridala kirikutes Kjellini töö analüüsimiseks läbi viidud väliuuring⁸, mis on restaureerimise iseloomu ning kvaliteedi hindamise parimaks viisiks. Lisaks käsitlevad Kjellini tööd mitmed ajaleheartiklid.

Kui 1914. aastal Johannes Gahlnbäcki töödest annab ülevaate vaid napp kirjatükk, siis 1920. aastatel aset leidnud restaureerimisi kajastavad arhiivimaterjalide ning üksikute artiklite kõrval on hindamatuks allikaks ka valdavalt Kjellini pildistatud fotod Tartu Ülikooli kunstiajaloolises fotokogus ja Rootsi Riigiarhiivis. Restaureerimisele eelnevat ning järgnevat seisukorda fikseerivad must-valged jäädvustused pakuvad head võrdlusvõimalust.

1960.–1970. aastate restaureerimistegevuse kohta on säilinud Viktor Filatovi koostatud igaaastaseid peamiselt Muhu kiriku töid lühidalt analüüsivad aruandekatked, fotod ja osa tööde etappe fikseerivast graafilisest materjalist. Dokumentatsioon jäi Filatovil mingil põhjusel lõplikult vormistamata.⁹ Aruandekatketest isegi tänuväärsemaks materjaliks on töödel osalenud tudengite detailselt tööprotsessi kirjeldavad restaureerimispäevikud, milles põgusalt on puudutatud ka restaureerimise põhimõtteid.¹⁰ Päevikuid täiendavad nii toonaste

---

⁵ Eesti kirikute ehitusloo ja konserveerimisega seotud informatsiooni on osaliselt jõutud koondada ühtsesse internetipõhisesse andmebaasi, digitaalsesse arhiivi "Eesti kirikud", mis sisaldab ka rikkalikku fotomaterjali. Vt <http://kirikud.muinas.ee/> (vaadatud 15.04.2011).

⁶ Täna vihje eest Eero Kangorit.

⁷ Kolleksiooni sisu ülevaate (autor Kari Tarkiainen) koopia on töö autori valduses.

⁸ Uuringu teostasid Merike Kallas, Hilka Hiiop ja Kais Matteus. Vt Karja kiriku kooriruumi maalingute uuringu aruanne. 2010. Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), s A-9552.

⁹ Kadunud on ka kalkad, kuhu oli maalingute välja puhastamise järgselt kantud väiksemadki värvifragmendid. Muinsuskaitseameti arhiivis on säilinud vaid üks Valjala kiriku maalinguid fikseeriv kalka.

¹⁰ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86; Muhu kiriku restaureerimistöde päevik. Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiiv (edaspidi MKAVA), toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata; Kaarma kiriku seinamaalide (obj. 744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970-1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II

ministeeriumitöötajate kui ka paljude tudengite meenutused, mis on intervjuudes kogutud.¹¹ Lisateavet pakuvad ka Filatovi erialakirjanduses ilmunud artiklid.¹²

Hilisema restaureerimistegevuse kohta andsid teavet nii aruanded kui ka intervjuud restauraatoritega.¹³

Ülesehitus

Kuna seinamaalingute uurimise ning restaureerimise maht on Eestis 20. sajandi jooksul olnud nii väike, ei saa siinkohal rääkida seinamaalingute restaureerimise järjepidevast kontseptuaalsest arengust ning restaureerimiskoolkondadest. Restaureerimiskontseptsioonide kujunemisel on keskset rolli kandnud töid juhtinud isikute teadmised, kogemused ning eelistused. Seetõttu vaatlengi etappe isikukesksetena ning iseloomustan neist igauht eraldi.

Magistritöö on jaotatud seitsmeks peatükiks. Neist esimeses tutvustan 20. sajandi alguses Muhu ja Karja kirikuid uurinud ning seal osaliselt maalinguid avanud Johannes Gahlnbäcki tegevust. Järgmises peatükis käsitlen suuresti objektiuuringutele toetudes 1920. aastaid, mil Helge Kjellini juhtimisel restaureeriti ulatuslikult Karja ning Ridala kirikute seinamaalinguid. Eesmärgiks on määratleda restaureerimise iseloom ja maht ning selle kõrval tutvustada ka Kjellini rolli tollases restaureerimistegevuses laiemalt. Kolmas peatükk annab ülevaate maalingute uurimisega seonduvast Teise maailmasõja järgsel perioodil, kuni 1960. aastate teise pooleni. Neljanda peatüki eesmärk on analüüsida 1970. aastatel Muhu, Kaarma ja Valjala kirikus seinamaalinguid restaureerinud Viktor Filatovi tööd. Sellele järgneb põgus ülevaade 1980. aastatel toimunud ning kuendas peatükis vaatlenn 1990. aastast alates toimunud töid, mis tegelevad varem restaureeritud maalingutega. Viimases peatükis määrän maalingute praeguse seisukorra, teen ettepanekuid selle parandamiseks ning eelnevates

---

köide, pagineerimata; Valjala kirikus teostatud interjööri restaureerimise dokumentatsioon 1972–1976. MKAVA, toimik 4-5/16 I ja II köide, pagineerimata.

¹¹ Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009. Intervjueerijad Hilka Hiiop ja Kais Matteus; Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009. Intervjueerija Kais Matteus; Intervjuu Tiiu Übiga, 15.05.2009. Intervjueerija Kais Matteus; Intervjuu Ira Einamaga, 05.11.2009. Intervjueerija Kais Matteus. Intervjuude lindistused ja märkmed töö autori valduses.

¹² Artiklid: В. Филатов, А. Иванова, О. Лелекова, Подбор материалов и разработка методов укрепления росписи стен мавзолея Гур-Эмир. – Сообщения ВЦНИЛКР 1968, н 21, lk 43–54; В. Филатов, Реставрация стенной живописи художника Готлиба Вельте. – Сообщения ВЦНИЛКР 1970, н 26, lk 177–186; V. Filatov, Principal Stages of the Restoration of Monumental Painting in Architectural Monuments of the RSFSR. – ICOM Committee for Conservation. 4th Triennial Meeting, Venice, 13–18 October 1975. Preprints. Paris: ICOM, 1975; В. Филатов, Фрагмент стенной живописи в Вальяле. – Памятники культуры. Новые открытия. Ленинград: Наука, 1980, lk 198-208; В. Филатов, Реставрация настенной масляной живописи. Москва: Изобразительное искусство, 1995.

¹³ Intervjuu Eva Möldriga, 04.03.2009. Intervjueerijad Hilka Hiiop ja Kais Matteus; Intervjuu Annely Miiliga, 06.03.2009. Intervjueerijad Hilka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuude lindistused ja märkmed töö autori valduses.

peatükkides kajastuvale infole tuginedes pakun välja lähenemisi maalingute käsitlemiseks tulevikus. Illustratiivse materjalina on esitatud valikuliselt peamiselt detilifotosid, mis hõlbustavad teksti lugemist.¹⁴

Soovin tänada kõiki, kes aitasid kaasa magistritöö valmimisele, eeskätt juhendajaid Hilikka Hiiopit ning Anneli Randlat. Aitäh abi eest ka Andres Matteusele, kes tõlkis mitmekümnete lehekülgede kaupa antud töö ühtesid olulisemaid allikaid – venekeelseid restaureerimisspetsiifilisi artikleid ning arhiivimaterjale. Tänuõnad kuuluvad ka Doris Matteusele mitmete sisuliste parandusettepanekute ning keelekorrektuuri tegemise eest.

---

¹⁴ Töös olevatele fotodele vaata lisaks arhiivifotosid ja interjöörivaateid digitaalsest arhiivist „Eesti kirikud“. <http://kirikud.muinas.ee/> (vaadatud 15.04.2011).

1. 20. SAJANDI ALGUS. JOHANNES LEOPOLD GAHLNBÄCK

Esimesed teated kirikutes leiduvatest seinamaalingutest pärinevad 1898. aastast, mil asuti Muhu kiriku interjööri üle lupjama. Et uue lubjakihi saaks stabiilse aluse külge kinnitada, eemaldati seinalt vana irdunud lubjakord. Lahtiseid kihte maha tagudes paljandusid nii kiriku pikihoones kui ka kooris ulatuslikud maalingufragmentid, mida silmasid tollase Muhu kiriku pastori pojad, nende hulgas tulevane Hanila kiriku pastor Wilhelm Nerling.¹⁵ Maalingud olid nähtaval vaid üürike aja jooksul ning lubjati õige pea jälle üle. Informatsioon erakordsest leiust siiski levis: aastaid hiljem kirjeldas Nerling üldsõnaliselt pikihoone lääneseinal ning kooriruumis nähtud maalinguid mag theol Johannes Freyle, kes leidis, et oskuslik maalingute avamine ja uurimine võiks pakkuda suurt huvi. Frey vahendusel jõudis teave Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsini¹⁶ (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen*).¹⁷

Esimene teadaolev kirjutis, milles mainitakse keskaegseid seinamaalinguid, on Wilhelm Neumanni 1908. aasta artikkel,¹⁸ kus konstateeritakse, et Valjala kiriku kooriruumis on keskaegsete seinamaalingute jäljed. Kahjuks ei viidanud Neumann maalingukatketes asukohale ega kirjeldanud neid. Siiski pidas ta leidu oluliseks, märkides, et maalingute professionaalne avamine ja restaureerimine oleks tänuväärne ettevõtmine. Artiklis käsitletakse põgusalt ka Karja kirikut, kuid sealseid maalinguid autor ei maini. Tegelikult oli 1908. aastaks juba avastatud maalingukatkeid ka seal. Nimelt ilmnes maalingute olemasolu 1905. aastal kiriku kooriruumi seintelt vanade aadliperekondade vappepitaafe eemaldades,¹⁹ kuid ilmselt ei läinud info leiu kohta toona liikvele.

---

¹⁵ Johannes Leopold Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914, lk 208.

¹⁶ 20. sajandi algus oli aeg, mil Muinsuskaitse jäi täielikult teadusseltside kaudu organiseeritud eraalgatuse tasemele. 1834. aastal asutatud Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi ühiskondlikuks ülesandeks oli baltisaksa identiteedi säilitamine ja tugevdamine. Seetõttu keskendus seltsi tegevus eelkõige keskaegsete ehitus- ja kunstimälestistele uurimisele. Säilitamise vajadust teadvustati vähem. 1914 suleti kõik saksa seltsid Venemaal.

¹⁷ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914, lk 73.

¹⁸ Wilhelm Neumann, Die mittelalterliche Kirchen auf Ösel. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch. III Jg. Tallinn: Franz Kluge, 1908, lk 277.

¹⁹ Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien ..., lk 207.

1912. aastal õnnestus Johann Leopold Gahlnbäckil²⁰ näha Karja kiriku koori põhjaseinal maalingufragmente, millest ta teavitas kohe ka Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi. Selts otsustas saata Gahlnbäcki Karja kiriku maalinguid uurima. 1913. aastal toimus seltsi koosolek, kus muu hulgas luges president ette Frey saadetud kirja Muhu maalingutest.²¹ Teated äratasid tähelepanu ja uudishimu ning otsustati, et palutakse Gahlnbäcki, kes pidi peatselt niikuinii Saaremaale sõitma, et seltsi jaoks Karja kiriku maalinguid dokumenteerida, ühtlasi ka Muhu kiriku maalinguid uurida.²² Johannes Gahlnbäck oli ettepanekuga nõus ning pöördus lisainformatsiooni hankimiseks otse Wilhelm Nerlingi poole, kes andis talle Muhus nähtud maalingukatketest üksikasjaliku ülevaate.²³

1.1 Karja ja Muhu kiriku maalingute uuringud 1913. aastal

1913. aasta suve veetis Gahlnbäck maalinguid avades, ülesandeks maalingute uurimine, st info kogumine maalingutel kujutatu kohta. 1914. aastal avaldas ta töö tulemusi kajastava artikli Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi toimetistes, mis on pea ainus Gahlnbäcki tegevusele valgust heitev allikas. Õnneks kirjeldab artikkel avamisprotsessi ning kiriku ja maalingute seisukorda ootamatult põhjalikult. Kuna toonasest maalingute avamisest fotosid pole, on ainuke Gahlnbäcki töö visuaalne jäädvustus tema maalitud akvarell Karja ja Muhu kiriku koori seintest, mis avaldati 1914. aasta publikatsiooni lõpus (fotod 1, 2). Akvarellil on fikseeritud ilmselt töö lõppfaas – kujutatud on osa Karja kiriku koori põhjaseina dekoratiivsest aknast ning Muhu kiriku koori põhjaseina läänepoolsel lõigul kujutatud apostlid.

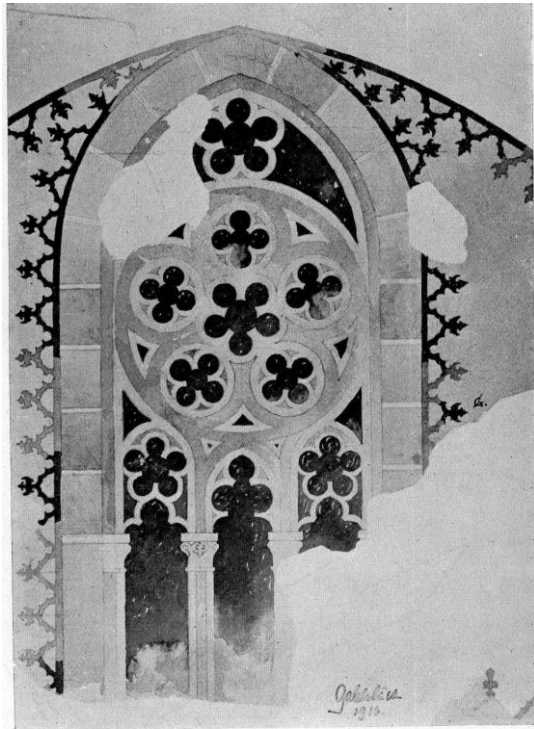
---

²⁰ Johannes Leopold Gahlnbäck (1855–1934) oli Saaremaal sündinud arhitekt, joonistaja, akvarellist, kunstiajaloolane ja vanavarakoguja, kes töötas pikalt joonistamise õpetaja ja raamatukoguhoidja Peterburi Stieglitzi koolis. Gahlnbäck oli ka Õpetatud Eesti Seltsi, Eestimaa Kirjanduse Seltsi liige ja Venemaa Läänemere Provintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi korrespondentliige. Etnograafiaõpingud olid teda mitmel korral Balti riikide saartele viinud, kus ta muuhulgas külastas ja keskaegseid kirikuid. Vt Urve Kirss, Sünnisaarele tuntust toonud inimene. Täiendavaid andmeid Johannes Gahlnbäckist. – Saarte Hääl 4. september 2010; Piret Õunapuu, Marina Zasetskaja, Sünnisaarele tuntust toonud inimene. Kuulsa saarlase jälgedes. – Saarte Hääl 24. juuli 2010.

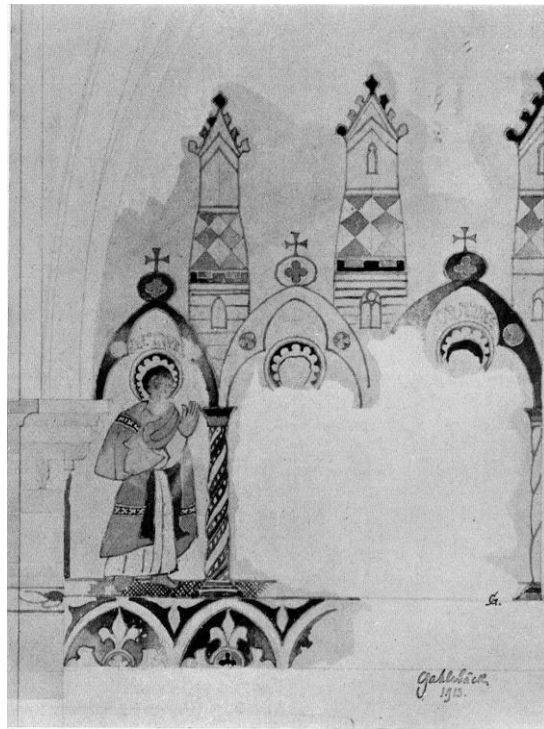
²¹ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte ..., lk 73.

²² Samas, lk 74.

²³ Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien ..., lk 208.

1 Wandmalerei in der Kirche zu Karris.

2 Wandmalerei in der Kirche auf Mohn.

(1,2) Gahnbäcki akvarellid Karja ja Muhu kiriku põhjaseintel avatud seinamaalingutest, mis illustreerivad artiklit „Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel“. Need on ainsad visuaalsed dokumendid avatud maalingutest. Nagu hiljem selgus, ei olnud maalingud tegelikult nii ulatuslikult ja hästi säilinud.²⁴ Gahnbäck rakendas siin üksjagu fantaasiat.

Gahnbäck avas maalingulõigu Karja kiriku koori põhjaseinal ning uuris võlvikandasid. Ta sondeeris ka pikihoone seinu, kust aga maalikatkeid ei leidnud.²⁵ Muhu kirikus toimusid tööd koori põhjaseina läänepoolsel osal, triumfikaare pikihoone poolse seinaga põhjapoolsel lõigul ja pikihoone läänesel. Gahnbäck kirjeldab artiklis maalingu kompositsiooni, värvigammat ning veidi ka maalitehnikat, samuti püüab ta maalinguid dateerida. Tähelepanuväärne on märkus Karja kiriku võlvide kohta: „Võlvid olid värviliseks maalitud: tähed tumedal taustal, millest on säilinud jäljed.“²⁶

²⁴ Sellele järeldusele jõudsid 1970. aastal Muhu kiriku maalingute restaureerijad, kellel õnnestus näha teadaolevalt ainsat, kuid tänaseks kadunud u 1914. aastal tehtud fotot kooriruumi põhjaseinast, kus oli näha Gahnbäcki poolt avatud seinapind. Restaureerijate sõnul olid maalingud fotol märksa kahjustunud, kui akvarellide põhjal arvata oleks võinud. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata.

²⁵ Gahnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien ..., lk 211.

²⁶ Samas, lk 211.

1.1.1 Kirikute sisekliima ja seinamaalingute seisukord

On märkimisväärne, et lisaks peaeesmärgile – maalingute kirjeldamisele – käsitles Gahlnbäck problemaatilisi kliimatingimusi, viitas biokahjustustele ja jagas soovitusi kõrge niiskustaseme alandamiseks.

Mõlemas kirikus oli maad võtnud niiskus ning levis rohevetikas. „Karja kirikus avaldub niiskus tumerohelise, niiske hallitusena, millega on kaetud pea kogu lõunasein ja ka suur osa põhjaseinast ning võlvidest. Kogu koori põhjaseina alumine osa ning pikihoone lõunaseina ümarakna piirkond on tugevalt märgunud.“²⁷ Paljudes kohtades olid värvid ja krohv niiskuse tõttu täiesti kahjustunud ning paiguti isegi hävinud. Karja kiriku põhjaseinas olid pealmised lubjakihid kohati seinalt maha pudenenud või maha taotud. Eriti halvas seisukorras oli algne viimistluskiht võlvi ja seinapinna vahelises nurgas, kus Gahlnbäck oli sunnitud pealmisi kihte millimeeterhaaval maha toksima. Ka Muhu kiriku kooriruumi põhjaseina maalingud ei olnud pärast avamist säilinud nii terviklikult, kui need on jäädvustatud akvarellil, mis on pigem säilinud maalingukatketel alusel tehtud rekonstruktsioon.

Gahlnbäck leidis, et niiskusprobleemid olid üsna hiljuti avaldunud, kuna vetikatega kaetud kihi eemaldamisel paljandus selle alt helekollast tooni puhas vetikateta viimistluspind. Samuti mäletas ta, et 1879. aastal Karja kirikut külastades oli see veel üsna kuiv ja vetikateta. Gahlnbäck oli veendunud, et niiskuse leviku põhjustas mittefunktsioneeriv ventilatsioonisüsteem. „See hävitav ja ohtlik niiskus on tekkinud seepärast, et kiriku ehitajate poolt ette nähtud ventilatsioonisüsteem pole juba pikemat aega toiminud.“²⁸ Nimelt oli võlvide peale kogunenud praht ventilatsioonikanalid ummistanud ning õhuringlus oli häiritud. Gahlnbäck tegi olukorra parandamiseks ettepanekuid: „Niiskusest jagu saamiseks tuleks ummistunud ventilatsioonikanalid avada ning praht eemaldada. Sel viisil saavutatakse juba kuu ajaga märgatav niiskustaseme langus ning aasta möödudes peaks niiskus kaduma.“²⁹

Maalingutel esines ka mehaanilisi vigastusi. Näiteks Muhu kirikus oli tekitatud 1898. aastal irdunud viimistluskihte eemaldades maalipinnale rohkelt kahjustusi. „Sellise barbaarse tegevuse järgi on näha kooriruumi põhjaseinal ja terves idaseina nišis, kus sellise töötluse tõttu pole maalingud mitte ainult kõvasti lõhutud, vaid suures osas ka hävinud.“³⁰ Avatud maalipinna seisukorda kommenteerides tõdes Gahlnbäck: „Valguse ja õhu mõjul värv pleekub

---

²⁷ Gahlnbäck'i sõnakasutuses on väljend roheline hallitus. Tõenäoliselt oli tegu siiski rohevetikatega, mistõttu nimetan seda edaspidi nõnda.

²⁸ Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien ...*, lk 209.

²⁹ Samas, lk 209.

³⁰ Samas, lk 208.

ja pudeneb tõenäoliselt seetõttu, et värviosakesed kuivavad.³¹ Ilmselt oli avatud maalingute pind aja jooksul sideaine kaotanud ning pulbristunud.³² Karja maalingute seisukord oli siiski veidi parem.

1.1.2 Maalingute avamise meetodika

Vaatamata sellele, et Karjas õnnestus tal kahel päeval kasutada lisatööjõuks kolme juhuslikult pastoraati külastanud gümnasisti³³ ning ka Muhu kirikus abistasid teda kaks noormeest³⁴, pidi Gahlnbäck nentima, et töö osutus plaanitust keerulisemaks ja aeganõudvamaks. Ülesannet sai ta täita vaid osaliselt, sest pea terve aeg kulus maalingute väljapuhastamise peale: „Kes on taolise ülesandega silmitsi seisnud, see teab, kui raske, ebamugav, aeganõudev ning seega vastutusrikas selline töö on.“³⁵

Karja kiriku maalingute avamise protsessi kirjeldab Gahlnbäck üsna detailselt: „Lubjakorra eemaldamiseks kasutasime vanu, kauaaegsest kasutusest õhukeseks kulunud ja väga painduvaid lauanuge, mille võimalikult lamedalt pealmiste kihtide alla lükkasime, et need maha kooruksid. Kohtades, kus kihid olid tugevamad (oli paiku, kus mitmekordse pealekandmise tulemusena ulatus lubjakorra paksus 1 cm), irdusid need suurte latakatena algselt krundikiht, mida oli hõlbus hilisematest valgetest lubjakihtidest eristada helekollase tooni tõttu.“³⁶ Gahlnbäck tõdes, et paiguti tuli siiski maaling koos pealmiste kihtidega kaasa, kuid õnneks väga harva. Selliselt hävinud maalipind ning ilmselt ka juba nimetatud vaeva ja aega nõudev töö sundisid mõtlema meetodika arendamisele. Gahlnbäck tähendas, et mehaanilise meetodi kõrval võiks proovida pealmisi lubjakihte eemaldada ka vedelikuga lahustades, esmajärjekorras puhta veega. Ta leidis, et õige fresko puhul võiks olla tegemist tulemusriikka ja eduka meetodiga.

Lubja alt vabastatud maalingukiht oli ilmselt pulbristunud ning hakkas pudenema, kuid maalingute kinnitamiseks ette võetud abinõusid ei mainita. „Kui vaid õnnestuks säilitada ja kaitsta maalinguid nii värskel ja elavana nagu nad pärast avamist näisid.“³⁷ See tähendab, et ta teadvustas maalingute säilitamise vajadust, kuid ilmselt puudusid restaureerimisealased teadmised ja oskused.

---

³¹ Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien ...*, lk 213.

³² Samas, lk 213.

³³ Samas, lk 210.

³⁴ Samas, lk 213.

³⁵ Samas, lk 207.

³⁶ Samas, lk 210.

³⁷ Samas, lk 213.

Näib, et Gahlnbäck oli teadlik ajalooliste seinamaalingute tehnikate spetsiifikast. Rõhutamist väärivad tema tähelepanekud maalitehniliste iseärasuste kohta Karja kirikus. Gahlnbäck arvates olid Karja kiriku maalingud vähemalt osaliselt freskotehnikas. „Kollane alustoon oli omal ajal värsele krohvile kantud, mistõttu on värv aluskrohviga seotud ja sellest eraldamatu. Osaliselt võib seda täheldada ka maalingu juures.“³⁸ Gahlnbäck defineeris freskot kui värvimuldadega täiesti värsele lubjakihile tehtud maalingut. „Sellisel juhul eritub lubjakrundist maalingu peale läbipaistev läiketa konserveeriv emailitaoline kiht. Maalingud põhinevad ette joonistatud piirjoontel, mis on terava pliitsiga niiskesse, värskesse, veel pehmesse krohvi surutud.“³⁹ Ta märkis, et selliseid jooni võis näha näiteks Karja kiriku kooriruumi põhjaseinal.⁴⁰ Samuti täheldas ta neid Muhu kiriku lääneseinal.

Gahlnbäck märkis artiklis, et tema töö Muhu kirikus jäi lõpetamata ning värvipindade täielik puhastamine nõuaks õige mitme suve tööd.⁴¹ Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Selts tänas Gahlnbäckit tehtud töö eest ning avaldas soovi, et Gahlnbäckil õnnestuks järgmisel suvel väärtuslikud fragmendid täies ulatuses välja puhastada.⁴² 1914. aastal tegi Gahlnbäck isegi avalduse loa saamiseks kiriku vundamentide juures teadusliku uuringu huvides kaevandite tegemiseks,⁴³ kuid samal aastal algas Esimene maailmasõda ning seinamaalingute uurimine ja avamine nihkus mõneks ajaks tagaplaanile.

Kui Karja kiriku maalingute ulatuslikku väljapuhastamist alustati juba 1923. aastal, siis Muhu kiriku seinamaalingute saatus oli otse vastupidine – Muhu kiriku kogudus lasi 1934. aastal interjööri remondi käigus Gahlnbäckit poolt 1913. a avatud maalingufragmendid valgeks vööbata.⁴⁴ 1914. aastal vägagi tõenäolisena tundunud soovitus Muhu maalingufragmendid täies ulatuses välja puhastada viidi tegelikult ellu alles 1970. aastatel.

---

³⁸ Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien ...*, lk 210.

³⁹ Samas, lk 210–211.

⁴⁰ Samas, lk 211.

⁴¹ Samas, lk 213.

⁴² *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde ...*, lk 206.

⁴³ Villem Raam, Ühest vähetuntud kunstilooost Muhu saarel. – *Kunst* 1984, 64/2, lk 50.

⁴⁴ Kogudust ajendas seinu, s.h ka maalinguid üle värvima veendumus, et kirik oli rikutud ning jumalateenistusteks kõlbmatu. Tegutseti omavoliliselt, st ei kooskõlastatud plaani eelnevalt muinsuskaitseinspektoriga. Kui inspektor Erik Laid kolm aastat hiljem koguduselt selgitusi nõudis, möönis viimane tehtut ning põhjendas seda väheste teadmistega maalingutest, mistõttu nad ei osanud remondiettevõtet hoiatada ja neile näpunäiteid jagada. „Võib-olla oli ettevõtja kuulnud inimesilt, et tähendatud freskomaalid on omal ajal väljakraabitud eraalgatusel tingimusel, et need jälle pärast kaetakse lubja korraga. See jättis asjatundmatule isikule mulje nagu oleks maalingute näol tegemist valgenduse riketega.“ Haridusministeerium ei pidanud aga selliseid seletusi rahuldavaiks ning lubas teema juurde naasta pärast seda, kui asjatundjad on käinud koha peal ja selgitanud maalide lubja alt vabastamise võimaluse ning kulud. Sündmuste edasise käigu kohta infot pole, kuid on teada, et Muhu kiriku maalinguid ei hakatud avama enne kui 1969. aastal. (Muinsuskaitse inspektor Erik Laidi kiri Muhu koguduse juhatusesele, 30.07.1937; Muhu koguduse nõukogu kiri

2. 1920. AASTAD. TOR HELGE KJELLIN

Rootsi päritolu kunstiteadlase Helge Kjellini panus Eesti 1920.–1930. aastate muinsuskaitseliikumises oli erakordselt suur: lisaks keskaegsete kirikute arhitektuuri- ja kunstiajaloo uurimisele ja seadusloomes osalemisele⁴⁵ algatas ning juhtis ta paljude lagunevate kirikuhoone remont- ja restaureerimistöid. Kjellin oli oluliseks algatajaks ulatuslike tööde ettevõtmisel ning temast kujunes restaureerimise peamine organisator. Karjas ja Ridalas hõlmasid tööd ka keskaegsete seinamaalingute avamist ja restaureerimist, mis on omaette üllatav ja põnev etapp Kjellini kunstiteadlase karjääris.

Kjellini isikust seoses Eesti restaureerimise ajalooga on kirjutatud vähe, enamik kirjutisi analüüsivad pigem tema panust Eesti kunstiteaduse arengusse. Tema tegevust seinamaalingute restaureerimises on aga puudutatud veelgi põgusamalt.⁴⁶ Ometi muutis Kjellin Karja ja Ridala kirikute seni sajandeid vaid ühevärviliste lubjakihtidega viimistletud interjööre tundmatuseni. Tänapäev on nende kirikute ruumimõjus domineerivad Kjellini kontseptsiooni järgi avatud ning eksponeeritud maalingud. Käesolev peatükk keskendubki 1923. ja 1924. aasta suvel üliõpilaspraktika raames läbi viidud töödele Karja ning Ridala kirikuis, lisaks püüan iseloomustada Kjellini mitmekülgset tegevust muinsuskaitsejvana.

Enne Kjellini innukat pealehakkamist oli nii kunstiteaduse kui ka sellega käsikäes käiva restaureerimise valdkond ligi kümneks aastaks soikunud. Baltisaksa arhitektuuriajaloolane ja bibliograaf Otto Freymuth kurtis Kjellini monograafiat kritiseeriva artikli sissejuhatuses kodumaise kunstiteadusliku uurimise, eriti aga kirikliku arhitektuuri ajaloo kurva seisundi üle. Selle ajalooteaduse haru hooletusse jätmist seletab ta kunstiajaloo õppetooli puudumisega, mis oleks äratanud huvi siinse kultuuriajaloo vastu ja juhatanud vastavaid uurimistöid.⁴⁷

1924. a restaureerimistööd Karja kirikus võis pidada sensatsiooniliseks, kuna see oli üks esimesi objekte, kus tavapärase katuseparanduse või seinte lupjamise asemel tehti

---

Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti osakonnale, 21.09.1937; Erik Laidi kiri Muhu koguduse juhatusele 09.11.1937. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pageerimata.)

⁴⁵ Kjellin vaatas üle, täiendas ning parandas näiteks mitmeid 1925. aastal vastu võetud „Muinaswarade kaitse seaduse“ eelnõusid. Vt Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand. Muinsusteadlikkuse kujundamine 1920.–30. aastatel. Magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn, 2009.

⁴⁶ Restaureerimisest on põgusalt kirjutanud Anneli Randla ja Hilka Hiip, tuginedes peamiselt Kjellini raamatu infole. Vt Hiip, Randla. Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ja restaureerimisest. Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009 kd 18/3-4. Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, 2009, lk 14–16.

⁴⁷ Otto Freymuth, Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal. – Ajalooline ajakiri. Seitsmes aastakäik, 1928, lk 195.

komplekssed restaureerimistööd, mille eesmärk oli kiriku kui arhitektuurse kunsteose taasavastamine ning eksponeerimine.⁴⁸

2.1 Taust

Rootsi päritolu Helge Kjellin (1885–1984)⁴⁹ sai 1922. aastal Tartu Ülikooli kunstiajaloo professoriks.⁵⁰ Ta oli 1918. a saanud Lundi Ülikooli filosoofiadoktori kraadi kunstiajalooos ja seejärel töötanud mitmel objektidel, kus tema juhendajaks oli Johnny Roosval.⁵¹ 1922.–1924. aastal Tartu Ülikooli professorina töötades rajas Kjellin ülikooli juurde kunstiajaloo kabineti (instituudi), mis kujunes kunstiajaloolise töö suunavaks keskuseks 1920.–1930. aastail.⁵² Huvi koondus Eesti keskaja arhitektuuri igakülgssele tundmaõppimisele. Kjellin pidas väga oluliseks objektiuringuid, mis viisid ta koos tudengitega mitmetele uurimisreisidele Eesti keskaegsetesse kirikutesse.⁵³ Suvepraktikal uurisid üliõpilased Kjellini juhendamisel kunstimälestisi mitmel pool Eestis: Järvamaal, Saaremaal, Tallinnas ja ka Tartus.⁵⁴ „Ülikooli juures asutatud kunstiajaloo professuuri läbi on ju võimalus antud maa kiriklike ja teisi kunstimälestusmärke metoodiliselt ja teaduslikult uurida. Niisuguseid uurimisi on ka korraldatud läind aastal 20 üliõpilase abil.“⁵⁵

T. H. Kjellini lahkus ametist 1924. aasta lõpu poole peamiselt siinsete kitsaste rahaliste olude tõttu. Kuna ülikool ega riik ei soostunud vastu tulema tema nõudmistele kõrgema kuusissetuleku suhtes, siis palus ta end alates 1924. aasta sügissemestrist professori kohalt vabastada.⁵⁶ T. H. Kjellin siirdus tagasi endisele kohale Rootsis⁵⁷, kuid käis veel mõnda aega Eestis muude ülesannete kõrval ka uurimisi jätkamas.

⁴⁸ Otto Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. – Odamees 1924, nr 5, lk 129.

⁴⁹ Prof. Helge Kjellin surnud. – Teataja 10. november 1984, nr. 21, lk 9.

⁵⁰ Helge Kjellini tegevust professori ning kunstiajaloolasena on kajastatud mitmetes kirjutistes, nt: Mirjam Peil, Kunstiteadlased Tartu ülikoolis 1919–1949. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979, lk 118–126; Mart Eller, Tartu Ülikooli osast eesti kunsteaduses 1920–1930-ndail aastail, I. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 5. Tallinn: Kunst, 1983, lk 60–75; Eero Kangor, Art historical photograph collection of the University of Tartu. From the past to the future. – Baltic Journal of Art History, 2009, lk 153–178; Ragnar Nurk, Muinsuskaitsest Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastatel Tallinna keskaegsete linnakindlustuste näitel. – Vana Tallinn, XIX (XXIII). Tallinn: Estopol, 2008, lk 78–114. Karja kirikus 1924. a aset leidnud restaureerimise olmelise tausta kohta vt E. Parek, ... ja põlvest põlveni kajab. Mälestused. Tallinn: Kunst, 2010, lk 140–142.

⁵¹ Johnny Roosval oli Rootsis silmapaistev kunstiajaloolane ning muinsuskaitaja.

⁵² Mart Eller, Professor Voldemar Vaga, kunstiajaloolane ja pedagoog. – Töid kunsteaduse ja-kriitika alalt. Nr 3. Tallinn: Kunst, 1980, lk 9.

⁵³ Rootsi riigiarhiivis peitub suurel hulgal õppekäikude ajal tehtud märkmeid, jooniseid, kirjeldusi ja ajaloolisi ülevaateid paljude Eesti keskaegsete kirikute kohta.

⁵⁴ Eller, Tartu Ülikooli osast ..., lk 66.

⁵⁵ Helge Kjellin, Mõningad juhtnöörid muuseumi tegevuseks Eestis. – Odamees, 1923 (II a) nr 2(6), lk 56.

⁵⁶ Ragnar Nurk, Professor T. H. Kjellini Tallinna keskaegsete kindlustuste uurimised 1925.–1926. aastal. Proseminaritöö Tartu Ülikoolis. www.hot.ee/ragnarnurk/failid/Tartu%20pro%20txt.doc (vaadatud 18.02.2011)

2.2 Kjellini roll restaureerimistöde organiseerija ning nõuandjana

Oma lühikese tegutsemisaja jooksul lükkas Kjellin käima suuremahulised restaureerimistööd mitmes kirikus, osaledes restaureerimisprotsessis aktiivselt nii nõuandja kui juhendajana. Vähemtähtis polnud tema osa ka tööde finantseerimiseks vajalike vahendite muretsemises. Otto Freymuth iseloomustas väga tabavalt Kjellini mitmetahulist rolli tollases restaureerimistegevuses: „On prof. H. Kjellini kõrgeks hinnatav teenus, et siin [*Karja kirikus – K. M.*] restaureerimistööd käima pandi. Kui ta suvel 1922 oma esimesel reisil läbi Saaremaa seda kirikut nägi, oli tal otsus valmis: see kirik pidi tsivilisatsioonile tagasi antama. Ja juba järgmisel aastal võidi töödega algust teha. Väsimata energiaga asus prof. Kjellin tööle. Ta oskas selle laiaulatusliku töö jaoks enesele tarvilisi eriteadmistega abijõude muretseda, ja mis praegustel oludel veel rohkem kaalub, ka tarvilist raha. Nii võis ta hulga tööliste ja abijõudude kaastegevusel tööle asuda ja mõne nädala jooksul palavikulise usinusega imestamisväärilise teo korda saata.“⁵⁸

Et omanikud või valdajad polnud alati võimelised nende valduses olevat kultuuripärandit heas korras hoidma, pidi ehitusministeerium sageli restaureerimistöid enda kulul ette võtma või neid toetama.⁵⁹ Kjellin abistas kogudusi selliste restaureerimisrahade taotlemisel koostades vajadusel omapoolse soovituskirja ning aidates rahade eraldamisele igakülgsest kaasa. Ta oli pidevas kirjavahetuses mitme koguduse esindajatega, jagades neile praktiliste hooldusnõuannete kõrval ka soovitusi rahastamisprobleemidega tegelemiseks. Näiteks ulatas ta rahade taotlemisel abikäe Karja, Kaarma ja Valjala kogudustele, kirjutades nende palvel ministeeriumile.⁶⁰ Karja kirikuõpetaja tähendas 1924. aasta alguses: „Tööd on veel palju täielise kiriku restaureerimise lõpule viimiseks ja wana ehituskunsti nähtavale toomiseks, aga meil puuduvad, paraku, selleks abinõud. Kogudus on weikene ja vaene. Möödaläinud aastal sai prof. Kjellin valitsuselt kunsti tööde alalhoidmiseks Karja kirikus 50000 Marka abiraha, kuna kogudus teist niipalju korjanduste ja näitemüügi läbi kokku pani ja Taani koguduste abirahana 10000 marka sai. Ka sellel suvel kavatsetakse näitemüük II nelipühi kiriku heaks toime panna, aga sellest ei jätku. Loodame, et prof. Kjellin veel töö lõpule viimiseks

---

⁵⁷ Huvi Baltimaade vastu viis ta hiljem Riiga, kus täitis Läti Ülikoolis 1929–1931 samuti kunstiajaloo professori ülesandeid.

⁵⁸ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 132–133.

⁵⁹ Gottlieb Ney, Denkmalschutz in Estland. Tallinn: Bildungs- und Sozialministerium, 1931, lk 8.

⁶⁰ Kjellini kiri haridusministrile, 26.06.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 I köide, pagineerimata; Valjala kirikunõukogu kiri Haridusministeeriumile, 04.01.1925. Riksarkivet, professor Helge Kjellins baltiska parkiv (edaspidi RA), vol 28: Kyrko på Ösel. Material rörande Valgela (Wolde) kyrka, pagineerimata.

valitsuselt abiraha saab.⁶¹ Niisiis õnnestus Kjellinil 1923. aastal hankida Karja kiriku parandamiseks 50000 marka ja on teada, et 1924. aastal sai ta valitsuselt tööde jätkamiseks veel 35000 marka.

Kjellinist kujunes kirikute restaureerimise valdkonnas üldtunnustatud asjatundja, vaieldamatu autoriteet, kelle seisukohti ning nõuandeid respektierisid nii ametnikud kui ka kogudused.⁶² Paljudes restaureerimisalastes küsimustes, eriti mis puutus seinamaalingutesse, pöörduti just tema poole.⁶³ Ministeerium hindas Kjellini asjatundlikkust kõrgelt, võttes kuulda tema nõu nii finantseerimis- kui ka restaureerimisküsimustes.

Helge Kjellini lahkumisega 1924. aastal Tartu Ülikooli kunstiajaloo professori ametikohalt soikus ka aktiivselt alanud kirikute restaureerimine. 1923. ja 1924. aasta uurimisretkede ning mahukate restaureerimistöde taga oli olnud kunstiajaloo kabinet eesotsas Kjelliniga, kelle lahkudes jäeti kunstiajaloo professori aega aastateks täitmata.⁶⁴ Seega polnud kedagi, kes Kjellini poolt alustatud edasi oleks viinud. Probleemiks oli kindlasti ka pädeva spetsialisti puudumine, kes oleks suutnud nii töid organiseerida kui ka restaureerimiskontseptsiooni välja töötada. Mitmetes kirikutes tehti küll siseremonti, kuid mitte terviklikult ning interjööri viimistlusele ei pööratud enam nii suurt rõhku. Olgugi, et Kjellin oli Eestist lahkunud, pöördus Haridusministeerium sageli tema poole restaureerimistödeks juhendite saamiseks või lihtsalt konsultatsiooniks. 1926. aastal saabus Kjellin Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna palvel Kaarmale juhendama kiriku interjööri remonttöid, mida valitsus toetas 50 000 margaga.⁶⁵ Veel 1929. aastal kirjutati Kjellinile palvega lahendada paar probleemi Palamuse kiriku restaureerimise juures. Samas kirjas on ka ministeeriumi ettepanek Kjellinile nõuandmise eest tasu maksma hakata, kuna tema poole pöördutakse sarnaste küsimustega nii sageli.⁶⁶

Eestis veedetud napid kaks aastat olid Kjellini jaoks väga viljakad. Lisaks keskaegset arhitektuuri käsitlevale rikkalikule käsikirjalisele materjalile ilmus 1928. aastal uuringute ja restaureerimistö tulemusena Karja kiriku monograafia – tollases kontekstis haruldaselt

---

⁶¹ Karja kirikuaruanne 1923 a. kohta. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv (edaspidi EELKKA): Saaremaa praostkonna aruanded 1923–1924, pagineerimata.

⁶² Sellest annavad tunnistust paljud Rootsi Riigiarhiivis ja ka mõned Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiivis säilitatavad kirjad, milles nii kogudused kui ka ametnikud pöörduvad Kjellini poole restaureerimisalaste nõuannete saamiseks.

⁶³ Esimeseks sellekohaseks tõendiks on kiri haridusministeeriumilt Kjellinile, kus professoril palutakse külastada Haridusministeeriumi arvel Kadrina kirikut, et ta vaataks üle remondi käigus avastatud maalingud. Kiri Haridusministri abilt Kjellinile, 21.09.1922. MKAVA, toimik 4-10/7, pagineerimata

⁶⁴ Eller, Tartu Ülikooli osast ..., lk 71.

⁶⁵ Kjellini kiri Haridusministeeriumile, 26.06.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide: Kaarma kiriku seinamaalide (obj.744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976, pagineerimata.

⁶⁶ Haridusministeeriumi kiri Kjellinile, 14.03.1929. RA, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor, pagineerimata.

põhjalik ja mahukas käsitus ühest kirikust. Kuna Kjellin oli kunstiajaloolase taustaga, köitis ka kirjutades teda eeskätt kirjeldamine, ajalugu ning stiilkriitiline võrdlus. Restaureerimisprotsessi dokumenteerimine pälvis vähem tähelepanu. Ei Karja kiriku monograafia ega ka Kjellini käsikirjalised märkmed anna restaureerimise kohta olulist informatsiooni, mis muudab maalingud ise olulisimaks allikaks. Märkimisväärse andmelisa maalingute restaureerimise kohta pakkus 2010. aasta augustikuus teostatud paaripäevane Karja ja ühepäevane Ridala kiriku kooriruumi seinte uuring, mille eesmärk oli selgitada, kui palju on säilinud originaalmaalinguid ning kas ja kui suur osa kujunditest on üle maalitud 1923. aastal Kjellini juhitud tööde käigus.⁶⁷ Loodeti saada vastuseid toonaste restaureerimistöde ulatuse ning iseloomu (materjale ja tehnoloogiat) kohta.

Omaaegsest kriitikast ei saa kahjuks teha kuigi üldistavaid järeldusi: maalingutest ning Kjellini tööst ülevaateid pakkuvate tekstide autorina leiame vaid ajaloolase Otto Freymuthi. Tema sulest ilmus 1920. aastatel mitu maalinguid ning restaureerimistöid tutvustavat kirjutist⁶⁸, mis annavad tehtust üsna detailse ülevaate ning on ajastu vaimu mõistmise seisukohast olulised. Freymuth andmed ei tugine tema isiklikule restaureerimiskogemusele, kuid tööde kirjelduse üksikasjalikkus näitab, et artiklite kirjutamiseks käis ta kirikutes töid vaatamas ning konsulteeris ka Kjelliniga. Kuigi Freymuth suhtus kriitiliselt Kjellini kunstiajaloolistesse hüpoteesidesse, jagus tal restaureerimistöde hindamiseks vaid kiidusõnu. „Et see rikkalik materjal [Karja kirikus – K. M.] on jälle laitmatult kättesaadavaks tehtud uurimisele, selle eest võlgname tänu ainult prof. Kjellini tegevusele. Kirik oli seni olnud otse meeleheitlikus seisundis.“⁶⁹ Freymuth hindas tehtud tööd äärmiselt kõrgelt ning avaldas lootust, et lõpuks on aeg küps, et Karja kiriku eeskujul ka teiste kirikute puhastamise ja restaureerimisega innukamalt tegelema asutakse.⁷⁰ Nende lausekatkete taustal saab selgemaks restaureerimistöde olulisus tollases kontekstis. Teema populaarsust peegeldab aga selle kajastamine erinevates väljaannetes. Tööd pälvisid tähelepanu uuenduslikkuse ning mahu poolest. Samas toonitati, kui oluline on, et maalinguid ei kaetaks taas lubjakorraga ning need jäetaks tulevastele uurijatele kättesaadavaks.⁷¹

---

⁶⁷ Merike Kallas, Kais Matteus, Karja kiriku kooriruumi maalingute uuringu aruanne. 2010. MKA, s A-9552.

⁶⁸ Ühe nädala jooksul ilmusid Otto Freymuthi sulest kolm artiklit. Esimene neist eestikeelne ja kaks järgnevat eestikeelse artikli saksakeelsed tõlked. Otto Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. – Odamees nr. 5 (19) / mai, 1924, lk 129–135; Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV Jahrgang. Donnerstag, den 22. Mai 1924. Nr 117, lk 2–3; Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV. Jahrgang. Freitag, den 23. Mai 1924. nr 118, lk 2.

⁶⁹ Freymuth, Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal, lk 196.

⁷⁰ Freymuth, Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal, lk 197.

⁷¹ Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV. Jahrgang. Freitag, den 23. Mai 1924. nr 118, lk 2.

Kjellin toetus restaureerimisvaldkonnaga tegelemisel ilmselt Rootsi restaureerimismetoodikale. Ta oli ta enne Eestisse tulemist töötanud oma juhendaja Johnny Roosvali käe all mitmes kirikus, kus kunstiteaduslike uurimiste kõrval tegeleti ka praktilise restaureerimisega.

Spetsiaalse ettevalmistusega tööjõu puudumisel kuulusid paljuliikmelisse restaureerimisbrigaadi kohalikud lihttöölised ja ka Tartu Ülikooli kunstiteaduse õppetooli tudengid (foto 3). Viimaseid rakendas Kjellin peamiselt maalingute ja raiddetailide väljapuhastamise ning keerulisemaid eriteadmisi nõudvaid töid tegid spetsialistid. Näiteks oli väliuurimistesse algusest peale kaasatud arhitekt Nikolai Paulsen, kes mõõdistas kirikuid ning joonestas plaanid ja lõiked. Samuti kunstitudengid Heinrich Hein ja Erna von Brinckmann, kes tegid Karja monograafia tarbeks joonistusi ja arvatavasti osalesid ka maalide „värskendamise“ ehk retušeerimise protsessis.⁷² Artiklites tõstetakse esile ka Karja kiriku pastori Karl Wöhrmann'i ja Ridala kiriku pastori Heinrich Richard Hoffmanni panust.

2.3 Maalingute restaureerimine Karja kirikus

2.3.1 Kooriruumi maalingute restaureerimine 1923. aastal

1922. aasta suvel külastas professor Kjellin koos Amanda Kaarmanni, Helmi Saarmanni, Harri Moora ja Otto Freymuthiga esmakordselt Karja ja Ridala kirikuid.⁷³ Karja kiriku interjäär jättis Kjellinile äärmiselt trööstitu mulje.⁷⁴ Niiskus oli tunginud läbi seinte ja võlvide ning talle näis, et mustusest tumenenud või mitmevärvilisest hallitusest plekiliseks muutunud lubikrohv hakkab alla kukkuma.⁷⁵ 1922. ja osadel 1923. aasta fotodel paistab restaureerimiselne interjäär, nii seinamaalinguid kui ka raiddetailide katab määratud lubjakiht.⁷⁶ Kõikjal on märgata seinu katvaid tumedaid laiike – vetikaid (vt foto 5).

1923. aastal krohviti üle Karja kiriku fassaadid, s.h ka portaalid. Karja koguduse eestseisuse protokollis on täheldatud, et samal aastal valgendati ka kiriku interjööri, mille käigus täideti müüritises olevad augud tsemendiga, mis põhjustas hiljem värskelt viimistletud pindadele valgete laikude tekkimise.⁷⁷ Jääb arusaamatuks, kas interjööri lupjamine tehti enne Kjellini

---

⁷² Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 134.

⁷³ Esimesel, 1922. aastal vaid pildistati ning kirjeldati hoonet. Otto Freymuthi kiri Helge Kjellinile, 22.07.1922. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

⁷⁴ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 45.

⁷⁵ Nagu Gahlnbäck nii kasutasid ka Kjellin ja Freymuth seinu katva rohelise kihi tähistamiseks sõna „hallitus“. Usutavasti on ka siin tegelikult kõne all rohevetikas.

⁷⁶ Foto. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata

⁷⁷ Protocolle der Kirchenconvente des Kirchspiels Karris 1886 – 1923. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

saabumist või kuulus see töö tema juhendatud tööde koosseisu. Fassaadid puhastati sama aasta suvel alanud Kjellini juhitud restaureerimistöde ajal taas lubjakorra alt välja. Lisaks portaalidele eemaldati 1923. aastal lubjakihid ka kõigilt raiddetailidelt ning avati ja restaureeriti kooriruumi maalingud, millel järgnevalt pikemalt peatun.

1913. aastal oli Johannes Gahlnbäck vabastanud hilisematest viimistluskihtidest osa kooriruumi põhjaseina maalingust. Kjellin asus Gahlnbäcki poolt alustatud tööd jätkama, mille tulemusena avastati rikkalikud keskaegsed maalingud mitte ainult põhjaseinal vaid ka ida- ja lõunaseinal ning võlvidel.⁷⁸ Karja kiriku õpetaja kirjeldas töid järgnevalt: „Palju raidkujudega ja ornamentidega kaunistatud kivisambad ja seinad saivad aastasade jooksul peale kogunud lubja kordadest puhastatud, ja prof. Kjellin püüdis neile algupäralist kuju tagasianda. Ka altariruumi lagi sai puhastatud ja nähtavale tuliwad mitmesugused maalid ja kujutused, mis paksu lubja korra all siitsaadik saivad alalhoitud, et ajahammas nende ligi ei peasenud.“⁷⁹

Et ruumimõju paremini tajutav oleks, kõrvaldati pikihoone põhja- ja lõunaseinalt väärid ja muudeti kantli asukohta, et vabastada võidukaar. Koguduse liikmed olid algul nende uuenduste vastu, kuid hiljem jäid siiski avardunud pühakojaga rahule.⁸⁰

3

(3)1923. aastal Karjas töötanud inimeste täpne arv pole teada. Kjellin on märkinud, et kokku töötas kaksteist inimest⁸¹, kuid kiriku portaali ees tehtud töö tegijate grupifotol võib kokku lugeda koguni 26 inimest, sealhulgas pastor Wöhrmanni viis poega.

⁷⁸ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 108.

⁷⁹ Karja kirikuaruanne 1923 a. kohta. EELKKA, Saaremaa praostkonna aruanded 1923–1924, pagineerimata.

⁸⁰ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 133.

⁸¹ Märkmed. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

Niiskuse tõttu oli kiriku interjäär, eriti lõunaküljelt, tugevalt hallitanud.⁸² „Seinad olid paksu, võiks peaaegu selle sõna täpses tähenduses öelda – sõrmpaksuse hallitusekorraga kaetud, mis oma roheluse eri värvingutega pakkus küll värviküllast, kuid seda lohutamatumat vaadet ja tegi skulptuursete kaunistuste uurimise pea täitsa võimatuks ...“, kirjeldas sealset olukorda Otto Freymuth.⁸³ Sarnaste sõnadega oli ligi kümme aastat varem kiriku interjööri iseloomustanud ka Gahlnbäck. Nagu tema eelkäija, pidas ka Kjellin väga oluliseks hoone seisukorra parandamist paralleelselt maalingute restaureerimisega. Ta analüüsis kahjustusi, otsis nende tekkepõhjuseid ning esitas siis ettepanekud sisekliima parandamiseks. Kuna liigniiskuse peamiseks põhjuseks pidas ta ventilatsioonisüsteemi ummistumist, siis õhuringluse parandamiseks avati ning puhastati esmajärjekorras võlvide ventilatsiooniavad, kuhu oli aja jooksul prahti kogunenud.⁸⁴ Edasisest ummistumisest hoidumiseks paigaldati võlvidele ventilatsiooniavade otstesse pikad puidust torud, mis on tänini nähtavad.

2.3.1.1 Maalingute avamine

Järgmise sammuna asuti ettevaatlikult seinu hallitusest puhastama, tööriistadena kasutati traatharju, mida käsitseti suure tähelepanu ja ettevaatusega, et mitte kogemata lubjakorra all peituvaid maalingufragmente rikkuda.⁸⁵ Maalingute väljapuhastamisprotsessi on kirjeldatud kui väga peent tööd: „Lubjakihid, mis sageli mitmekordsed ja vaevalt aimata lubavad, mis nende all peitub, tulevad õrna tähelepanelikkusega kõrvaldada, enne kui esialgsetele seinavõi laemaalidele ligidale võib pääseda. Karjas on prof. Kjellini juhatusel koori seinad ja võlvid vanast kõntsast eeskujulikult vabastatud.“⁸⁶ Pealmiste kihtide eemaldamiseks kasutati väikseid haamreid. „Ülal tellingutel tegime meie, üliõpilased, kõige mustemat ja ühtlasi vastutusrikkamat tööd: kloppisime väikeste haamritega maha paljude sajandite krohvikordi, et nende alt välja tuua keskaegseid maalitud võlvikaunistusi. Seisime päevad läbi ülal võlvide all, käsitsedes ettevaatlikult haamreid, et mitte vigastada võimalikke maale. Töö oli ebamugav ja väsitav.“⁸⁷ Pelgalt haamritega maalingu avamine ei ole kuigi tõenäoline, arvatavasti tarvitati kihtide eemaldamiseks ka nugasid. Pikemalt ei ole Kjellin seda töötappi kahjuks kirjeldanud. Võimalik, et ta kasutas maalingute vabastamiseks ka mõnd innovaatilisemat

⁸² Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 147.

⁸³ Freymuth, Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal, lk 196.

⁸⁴ Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV Jahrgang. Donnerstag, den 22. Mai 1924. Nr 117. lk 2–3.

⁸⁵ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 133.

⁸⁶ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 134.

⁸⁷ Parek, ...ja põlvest põlveni kajab, lk 141.

meetodit, millele viitab Karja kiriku märkmete hulgas leiduv Kjellini omakäeline üksikasjalik õpetus, kuidas saab seinamaalinguid hilisematest kihtidest hõlpsamalt ning säästvamalt vabastada.⁸⁸ Pind soovitatakse katta liimiseuga, mille peale paigutatakse paber või lõuend ning lastakse seejärel kuivada. Juhendi järgi peaksid puidust või raskemini eemaldatavate kihtide puhul rauast haamriga õrnalt seinale koputades pealmised lubjakihid kergelt eralduma. Õhemate kihtide puhul soovitatakse proovida ettevaatlikku pesemist potase, etanooli või lämmastikhappega, pärast mida saab pinnalt kareda linase käterätikuga pehmenenud kihi maha pühkida. Toonitatakse aga, et esmalt peaks alati proovima materjali lahustada veega, mis on kõige ohutum. Kas Kjellin seda meetodikat ka Eesti kirikutes kasutas, pole teada. Õpetuse lõpust leiab allajoonitud lause, mis hoiatab asjatundmatu lähenemise eest: „Töid võib teostada vaid spetsialist, vastasel juhul peaks maalingud jätma puutumatu kihtide alla.“

Avamisjärgse seisukorra kirjeldused on vastuolulised. Otto Freymuth nentis, et maalingud olid säilinud võrdlemisi hästi,⁸⁹ Kjellin tõdes aga, et vana niiskuse tõttu olid maalingud osaliselt peaaegu pleekinud, osaliselt hävinud.⁹⁰ Seintel olid suured krohvi mahakukkumisest ja paekivi pudenemisest tekkinud augud. Ta kahtles Gahlnbäcki väites, et Karja kiriku maalingud on fresko tehnikas. Kjellin arvas, et maalingud olid vähemalt osaliselt *al secco* tehnikas, mistõttu oli piirkonniti värvipinna alune krunt nii õhuke, et on mitmetes kohtades koos värvikihiga maha langenud.

Augud ja ebatasasused täideti tsemendirikka mördiga ja maalinguta seinalõigud lubjati üle. Kuna Kjellin märkis, et maalingute seisukord oli halb, on väga tõenäoline, et maali- või krohvi kiht vajab kinnitamist. Võimalik, et pinda liimistati, kuid Kjellin pole pidanud restaureerimismaterjalide dokumenteerimist vajalikuks. Värvide „värskendamiseks“ maalipinnale tõmmatud lubivärvi võidi teadlikult kasutada ka värvi konsolideerimiseks.⁹¹

Kas ja milliste materjalidega kahjustunud maalinguid tollal töödeldi, on teadmata. Maalingute kinnitamist eraldi tööetapina märgib vaid üks kirjalik allikas Kadrina kiriku maalingute kohta „Kui renoveerimiseks raha leitakse, läkitatakse kohale kunstnik-spetsialist, kes maale lõpulikult puhastab ja teatava seguga üle tõmbab, mis värvi seinale rohkem kinnitab.“⁹²

---

⁸⁸ Märkm. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

⁸⁹ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 134.

⁹⁰ Kjellin, Die Kirche zu Karris..., lk 45.

⁹¹ Pigmentidega segatud lubjavesi oli tol ajal tavapärase restaureerimismaterjal, mida kasutati nii pinna konsolideerimiseks kui ka toonimiseks. Vt Isabelle Brajer, Eigil Rothe, an early twentieth century wall paintings conservator in Denmark. <http://ceroart.revues.org/426> (vaadatud 11.01.2011); Stefanie Lindemeier, Studien zur Restaurierungsgeschichte mittelalterlicher Gewölbe und Wandmalereien im Gebiet des heutigen Niedersachsen – Darstellung von historischen Methoden, Techniken und Materialien. Dresden: 15.09.2008. <http://www.hfbkdresden.de/fileadmin/alle/downloads/Restaurierung/Diss.Lindemeie02.pdf> (vaadatud 18.03.2011)

⁹² Wanaaegsed seinamaalid Kadrina kirikust leitud. – Päevaleht 26.09.1922.

2.3.1.2 Retušeerimine

Ka retušeerimisetapi kohta on ilmunud kirjutistes vaid paar väga üldist lauset. Kuigi need retušeerimise iseloomu ning ulatuse kohta palju infot ei jaga, on nad siiski huvipakkuvad. Freymuth: „Rekonstrueerimist maalide juures ei toimetatud, ainult kus olukord lubas, on väikseid parandusi tehtud ja värve kergelt värskendatud.“⁹³ Ta kirjutas veel, et vanu seinamaale täiendati õilsal ja samal ajal ettevaatlikul moel.⁹⁴ Rekonstrueerimiseks peeti ilmselt kompositsiooni hävinud osade ulatuslikku tagasimaalimist, mis oli tollal mujal maailmas veel laialdaselt levinud võte.⁹⁵ Freymuthi lausest võib aga välja lugeda positiivset suhtumist rekonstruktsioonidest loobumisse ning paranduste ja värskenduste vähese mahu toonitamisest joonistub välja pigem poolehoid konserveeriva lähenemise vastu. Kjellin ise kirjeldas retušeerimiskontseptsiooni ning põhjendas selle valikut järgnevalt: „Kuna tegu on lihtsate ornamentide, tähtede, joontest moodustatud figuuridega ja muu seesugusega, värskendati ornamente uue maalingu abil tavaliste lubivärvidega, kuid täpselt vanades värvitoonides. Kõik puuduvad kohad täideti.“⁹⁶ Nagu viimistluskihi uuringutest selgus, tähendas „värskendamine“ originaali ülemaalimist kohati lasurse, teisel pastosse originaalmaalingu värvitoone imiteeriva lubivärviga.

2.3.2 Pikihoone maalingute restaureerimine 1924. aastal

Karja kirikuõpetaja hinnang Kjellini 1923. a tehtud tööle oli positiivne: „Möödaläinud suvel läks Tartu prof. Kjellini väsimata hoole ja töö läbi viimaks korda ühte osa kirikust, ainult altariruumi jaolt restaureerida.“⁹⁷ 1924. aasta suvel asus Kjellin taas Karja kirikus töid juhatama, seekord tegutseti pikihoone idapoolses võlvikus, kuid viimistluskihte uuriti ka läänevõlvikus. Idavõlvikusse ehitati mastaapne põhjaseinast lõunaseinani küündiv telling, mis võimaldas juurepääsu ka võlvipindadele.⁹⁸ Töötajate hulka kuulusid Tartu Ülikooli tudengid Hilda Sule, Helmi Saarmann, Elsbeth Marcus (Elsbet Parek), Georges Liedemann ja Alfred Vaga, kunstnik Heinrich Hein, arhitekt Nikolai Paulsen ja tollase Karja kiriku pastor Karl Wöhrmann ja tema kolm poega⁹⁹ (vt foto 6).

⁹³ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 134.

⁹⁴ Freymuth, Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal, lk 196.

⁹⁵ Näiteks Taani 20. saj esimese poole seinamaalingute restaureerimise praktikas oli veel üsna tavaline maalingute ülemaalimine ning rekonstrueerimine. Vt Kirsten Trampedach, Introduction of Danish Wall Paintings – Conservation Ethics and Methods of Treatment. <http://www.natmus.dk/cons/walls/chrchpnt.htm> (vaadatud 11.01.2011); Brajer, Eigil Rothe, an early twentieth century wall paintings conservator in Denmark.

⁹⁶ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 146.

⁹⁷ EELKKA, Saaremaa praostkonna aruanded 1923-1924. Karja kiriku aruanne 1924. a kohta, pagineerimata.

⁹⁸ Foto. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

⁹⁹ Märkmed. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

4

5

6

(4) Pikihoone idavõlvikusse võlvipindade viimistluskihi avamiseks ja restaureerimiseks püstitatud tellingud 1924. aastal. Tellingutel H. Sule, G. Liedemann, E. Marcus, R. Wöhrmann, N. Paulsen. (5) Seinamaalingute uurimine 1923. aastal. (6) 1924. aastal Karja kiriku portaali ees tehtud foto. Pildil H. Hein, R. Wöhrmann, H. Sule, E. Marcus, H. Kjellin, H. Saarmann, I. Wöhrmann, G. Liedemann, N. Paulsen.

Puhastati välja originaalviimistlus ning kuna maalitud olid vaid ventilatsioonivade ümbrused, värviti ülejäänud pind taas valgeks. Triumfikaare, kilpkaarte ja roiete puhastamisel hilisematest viimistluskihtidest avastati neilt musta värvi jäljed, mis osutusid topelt

kvaadrijoonteks.¹⁰⁰ Jooned rekonstrueeriti ehk maaliti tagasi.¹⁰¹ Läänevõlvikus puhastamistööd ei tehtud.

Kogudus jäi värskelt restaureeritud kirikuhoonega rahule. 1924. aasta kirjas Kjellinile annab pastor Karl Wöhrmann mõista, et kiriku nõukogu hindab professori seniseid saavutusi, mis on kirikut kaunistanud. Veel tänas ta Kjellini tehtud töö ja hoolitsuse eest.¹⁰²

9. novembril 1924. aastal kirjutas Karja pastor Wöhrmann Kjellinile, tänades raha ja toetuse eest. Lisaks avaldas pastor kahetsust, et kiriku siseseinad on ikka veel plekilised. Probleemi põhjuseks pidas ta kevadist käärkambri katuse läbijooksu, mis tema arvates avaldab veel pikalt mõju.¹⁰³ Kiri ei anna aimu, millistele plekkidele Wöhrmann viitas. Seintel olevaid laikusid mainis ka Kjellin, kurtas, et pärast ebatasasuste ja aukude täitmist ning ülelupjamist tekkisid seintele niiskuse tõttu valged laigud. Kjellini arvates võis olla nn valgete plekkide tekkepõhjuseks krohviparandustel kasutatud liiga tsemendirikas mört. Professor kahtlustas plekkide tekkimises ka sobimatult niisket aluspinda, st et täidetud alad polnud enne krohvimist täiesti kuivad, mistõttu tuli sealt hiljem niiskus läbi.¹⁰⁴ Kirjad annavad tunnistust teatud kahjustuste ilmnemisest, kuid kahjuks ei märgi ei Wöhrmann ega ka Kjellin täpsemalt, milliste laikudega oli tegu ega lokaliseeri neid. Arutluse all võisid olla pikihoone läänevõlviku võlvipindadele ja triumfikaarele ilmunud laigud, mida on näha ühel 1924. aastal fotol.¹⁰⁵

Kooriruumi võlvipindadele ning seintele 1923. ja 1926. aasta vahelisel perioodil ilmunud pruuni värvi laiike aga arhiiviallikates ei mainita. Need laigud on laia leviala ja maalingute üle domineeriva intensiivse tooni tõttu praegugi probleemiks. 1923. aasta restaureerimistööde järgsel fotol laiike veel näha pole, kuid 1926. aasta K. Greppi poolt pildistatud mustvalgel postkaardil võib märgata, et kooriruumi võlvi kagunurgas on värvikiht üsna ulatuslikult laiguliseks muutunud (vt fotod 7, 8). 1926. aasta fotot praeguse olukorraga võrreldes näeme, et laikude asetus ning levik on väikeste erinevustega samaks jäänud. See tähendab, et laigud pole tekkinud võlvikandadesse hilisema niiskusprobleemi tõttu, vaid ilmusid üsna pea pärast restaureerimistööd. Pruunika tooniga laigud algavad kirde ja kagupoolsetest võlvikandadest ning on levinud võlvipinnal peamiselt kilpkaare ning ka roiete lähedal, samuti ida- ja lõunapoolse võlvi tipus. Näib, et need on tekkinud just maalingute piirkonda – võlvisiile palistava tähekesterea või maagiliste kujunditega alale. Võimalik, et laigud on põhjustanud

¹⁰⁰ Märkmed. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

¹⁰¹ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 108.

¹⁰² Karja kiriku koguduse nõukogu protokoll, 18.06.1924. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

¹⁰³ Karja koguduse kiri Kjellinile, 09.11.1924. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

¹⁰⁴ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 45.

¹⁰⁵ Foto. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka.

maalingute konsolideerimiseks kasutatud teadmata aine ja niiskuse koosmõju. Samas võib tõeks osutada Kjellini kahtlus, et plekid on tingitud krohviparandusteks kasutatud tsemendirikkast mördist. Nimelt võib probleemsel pinnal silmata rohkelt tumehalli tooni laike (tsement?), mille pinnalt näib olevat värvikiht hävinenud ning mida reeglina ümbritseb tumepruun sõõr.

Tööd kavandati ka järgmisteks aastateks,¹⁰⁶ kuid rahapuuduse tõttu ei viidud interjööri restaureerimistööd täiesti lõpule. Oma järke jäi ootama pikihoone läänevõlvik.

(7) Karja kiriku kooriruumi kujutav postkaart 1926. aastast. (8) Karja kiriku kooriruum 2010. aastal.

2.3.3 1923. aasta restaureerimistööd 2010. aasta uuringutulemuste valguses

2010. aastal toimunud uuringute peaesmärk oli selgitada välja, kui suures ulatuses on kooriruumi seintel ning võlvidel säilinud originaalmaalingsid ning kas ja kui suur osa praegu näha olevatest kujunditest on 1923. aastal Helge Kjellini juhitud restaureerimise käigus töödeldud. Uuringute ulatus oli piiratud – vaatluse all oli peamiselt kooriruumi põhjaseina maalitud aken, lõunaseina läänepoolse osa maalitud friis ning edelanurga võlvikand. Paiguti oli maalingukiht seinapinnast irdunud, mistõttu sai maalingu ülesehitust uurida pelgalt

¹⁰⁶ Märkmed. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

vaatluse abil skalpelliga sekkumata. Kuna visuaalne meetod jäi kohati siiski ebapiisavaks, vormistati mõnesse kohta ka väikesemõõtmelised sondaažid.

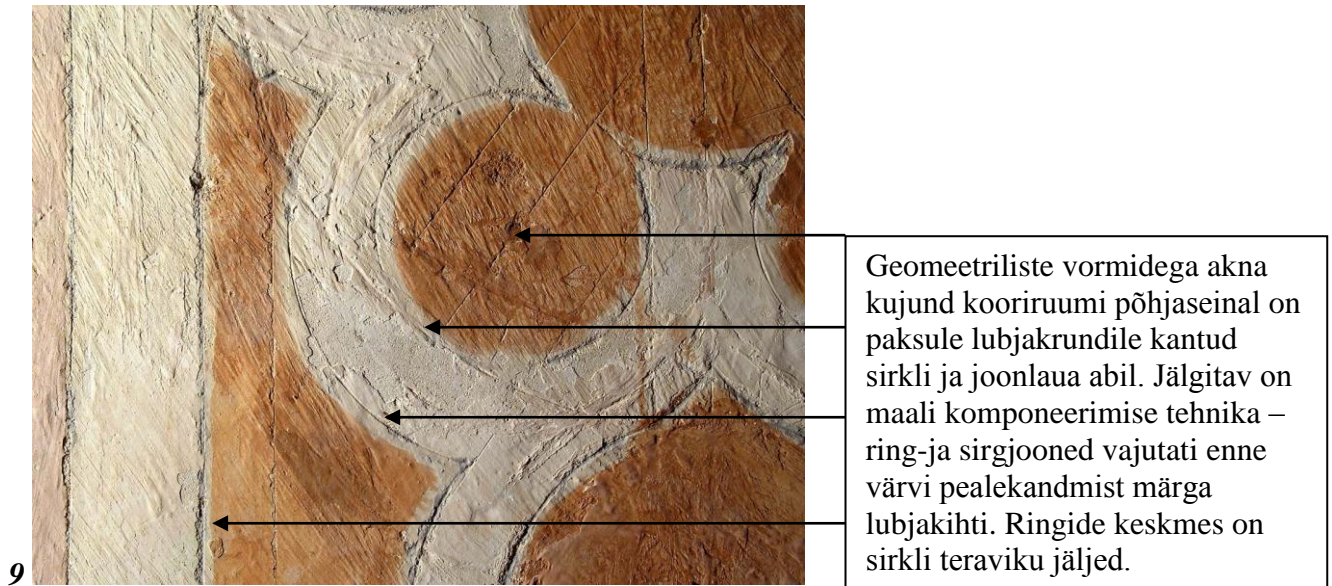
Uuringud aitavad mõnevõrra paremini lahti mõtestada nii Kjellini kui ka Fryemuthi üld- ja napolisõnalisi tööde kirjeldusi. Lisaks spetsiifilisele restaureerimisteemalisele infole õnnestus enam teada saada ka seinamaalingute tehnika iseärasuste kohta, mida tuleks enne restaureerimise analüüsi ülevaatlikult kirjeldada.

Originaalmaalingud on maalitud lubjakrundile, mis omakorda on algsel ehk paekivimüüri katval küllaltki peeneteralisel krohvikihil. Krunt oli üsna pastosne ning kanti peale suure pintsliga – märja lubja seinale kandmisel jäänud pintslijälgede faktuur on veel praegugi selgelt loetav. Lubjakrunt oli veel märg, kui sellesse vajutati kujutiste piirjooned (vt foto 9). Seda märkas ka Kjellin: „Ornamendi kontuur on esmalt suhteliselt paksu lubjakihti terava esemega sisse vajutatud. Sedasama tehnikat on kasutatud ka teistel seintel ja võlvidel.“¹⁰⁷ Et piirjooned süvistati just märga lubjapinda, lasevad oletada süvendite lauged-ümarad servad. Süvistused viitavad nn Kalkfresko tehnikale.¹⁰⁸ Põhjaseina akna kujundi ümarvormide konstrueerimisel kasutati sirkli-laadset abivahendit, millest annavad tunnistust piinlikult korrektsed ringjooned ning nende tsentris olevad augud – sirkli teraviku toetuspunktid. Lisaks sirklile on kompositsiooni markeerimise abivahendina kasutatud ka joonlaua-taolist tööriista. Paiguti on kompositsiooni värvi peale kandes veidi muudetud, nii et tegeliku maalingu piirjooned ei kattu süvendatud kontuuridega. Värvikäsitlus on kasin, domineerib punane koloriit, kuid toonidest kasutati veel roosat ja musta.

---

¹⁰⁷ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 109.

¹⁰⁸ Sõnaga *fresco* tähistatakse maalitehnikat, kus kunstnik on kasutanud lubjapõhist aluspinda eesmärgiga kinnitada pigmendid karboniseerumise teel. Eristatakse eri tüüpi freskosid. *Buon fresco* (tõeline fresco) korral kantakse veega segatud pigmendid otse niiskele krohvile. Nii tekib kõva ja väga vastupidav vees lahustamatu kaltsiumkarbonaadi kiht. *Kalkfresko* (lubifresko) nimetatakse tehnikaks, kus maaling teostatakse vees või lubjas lahustatud pigmentidega märjale lubjakihile. Kesk- ja Põhja Euroopas oli *kalkfresko* keskajal väga levinud. Werner Schmid, *Conserving Mural Paintings. Lecture Notes*. Tallinn, 2004.

Geomeetriliste vormidega akna kujund kooriruumi põhjaseinal on paksule lubjakihtile kantud sirkli ja joonlaua abil. Jälgitav on maali komponeerimise tehnika – ring- ja sirgjooned vajutati enne värvi pealekandmist märga lubjakihti. Ringide keskmes on sirkli teraviku jäljed.

9

(9) Detail Karja kiriku kooriruumi põhjaseina maalingust.

2.3.3.1 Põhjasein

Maalingu aluspinnale iseloomulik triibuline faktuur võimaldab üsna hõlpsalt eristada originaali hilisemast, Kjellini ajal lisatud värvikihist ning määrata piirkonnad, kus on krundikiht koos maalinguga hävinud. Algne lubjakiht on säilinud üsna suures ulatuses, kuid laiguti on see siiski maha pudenenud ning paljandunud on krundialune krohvipind. Selliste krundi- ja värvikadude taastamiseks värviti Kjellini juhendatud tööde käigus laseerivalt originaaltonaalsust imiteerivad värviga üle nii säilinud originaalmaalid kui ka paljandunud krohvipinnad maalitud akent palistava ornamendi ning akna ülemise osa piirkonnas. Maalitud akna alumine osa (nõ akna avad) on seevastu kaetud paksu lubjakihiga, mis on omakorda toonitud ookerpunase värviga. (vt foto 10) Seejuures on kompositsiooni mõnevõrra muudetud. Näiteks on aknaavasid üle võõbates kujundi algne sinine kontuurjoon värviga kaetud ning paiguti on lihtsustatud peene käsitlusega vorme (vt fotod 11, 12). Põhjus, miks see piirkond kaeti paksema värviga, võis olla värvikihi halb säilivus aknaavade alumises piirkonnas, kus on ka praegu värvikihid pudedad ning osaliselt hävinud.

Akna alumist osa katva paksu lubjakihi eemaldamisel selgus ootamatult, et vaadeldud aladel on algne maaling säilinud ning selle seisukord on hämmastavalt hea. Üllatuslikult avastati aknaava ülemise ning alumise osa sondeerimisel originaalpindade värvitooni erinevus – kõrgemal on maalikiht märksa tumedam kui all. Üks võimalik seletus on biokahjustus, mille tulemuseks on maalikihi osatine tumenemine. Sellele osundavad rohevetika jäljed Kjellini poolt peale kantud kihtide all. Rohevetikate toimel dekoloreerunud aknaava piirkond võis olla ka põhjuseks, miks Kjellin otsustas selle katta paksu lubjakihiga – pinna ühtlustamiseks.

Aknaava värvitoonide varieeruvuse taga võib olla ka seni arvatust tunduvalt nüansirikkam algne kujundus. See hüpotees vajab aga edasist uurimist.

Maalingute foon on ilmselt tausta ühtlustamiseks ning maalingute paremaks esiletoomiseks värvitud katva valge lubivärviga. Pintsliisuund näitab, et ornamenti on püütud võimalikult palju säästa juhuslikust ületõmbamisest valge värviga. Et ornamendi vorm on väga peen ning keerukas, on kohati siiski taustavärvi sattunud maalingule ning kujundite piirjooni markeerivatele süvendjoontele.

Aknakujutise maalitud palenditelt on teadmata põhjusel värv suure osas eemaldatud või hävinud, värv on jäetud märgistama vaid kvaadrimotiivi.

Akent raamistaval kvaadrimotiivil on näha värvikihti vaid vuuke imiteerivatel joontel ning raami idapoolsel alumisel osal. Tõenäoliselt ei ole eksponeeritud krohvipind originaalmaalingu eripära, vaid värvikiht on mingil põhjusel kas hävinud või eemaldatud.

Kooriruumi põhjaseina maalitud akna „avad“ ehk akna alumine osa (fotol sinisega märgitud) on 1923. aasta restaureerimistöode käigus kaetud pastosse lubivärviga.

10

(10) Maaling Karja kiriku kooriruumi põhjaseinal.

Sondaaž kooriruumi põhjaseina akna kujundil. Pastoosne lubivärv eemaldub hõlpsalt ning paljastab perfektelt säilinud maalipinna algsel faktuurisel lubjakrundil.

Lubivärvi peale kandes ei ole originaalmaalingu vorminüansse kuigi täpselt imiteeritud. Ülemaaling on vorme lihtsustanud. Näiteks oli kaetud see kapiteeli sisselõige.

11

Akna kujundi perimeetrit tähistav sinine joon on samuti hilisema ülemaalingu-kihi alla peidetud.

12

(11, 12) Detailid Karja kiriku kooriruumi põhjaseina maalingust.

Säilinud lubjakiht, mida on lahja värviga toonitud. Värvieeliseks on maalialuse lubjakihi faktuuri säilimine. Lubjakihti vajutatud kujundi kontuurid on paiguti restaureerimisel valge fooni värviga kinni kaetud.

Maalipinna aluse lubjakihi pudenemisel tekkinud krohvipinda paljastavad lakuunid, mis nõ retušeeriti tervet kujundit punase lasuurse värviga „värskendades“. Selleks kasutatud värvi toon püüab võimalikult imiteerida originaali tooni.

13

(13) Detail akna kujundit ümbritsevast ornamendist.

Sirkli teraviku tekitatud augud, nagu ka väiksemad augud krohvipinnas on restaureerimisel täidetud mördiga ning kaetud laseeriva värviga. Akent ümbritseval ornamendifriisil on selgelt näha originaalmaalingu lubjakihti vajutatud kontuurjooned, mida Kjellin ajal on retušeerimisel üllatuslikult palju säästetud. Ilmselt oli nende säilitamine taotluslik, sest süvendid on nii väikesed, et suure pintsi ja hoolimatu töö puhul oleks uus värv süvenditesse valgunud.

Suur osa ornamentaalse friisi kontuuridest on Kjellini ajal üle joonistatud hariliku pliiatsiga. Hariliku pliiatsi jälgi leiab ka akna kujundi sirgjoontel. Võib oletada, et selle põhjuseks oli kontaktkoopiade võtmine paberile ning konkreetne tume joon hõlbustas ornamendi kopeerimist. Osaliselt tähistab aga joon Kjellini ajal teostatud maalinguosade rekonstruktsioone – enne värvimist joonistati kontuurid pliiatsiga ette.

Nii põhja- kui ka lõunaseina allosas on selgelt jälgitavad suuremõõtmelised peaaegu lääneseinast idaseinani ulatuvad krohviparandused (vt fotod 14, 15). Põhjaseinas haarab see enda alla ka akna kujutise rekonstrueeritud alumise osa. Erinevalt väiksematest krohviparandustest markeeriti siin maalingu kontuurid krohvi süvistatud joontega, matkides nii originaalmaalingu tehnikat, ning maaliti puuduv nurk. Kui vana krohv on küllaltki sileda pealispinnaga, siis uus krohvipind erineb sellest järsult nii konsistentsi kui ka viimistluse poolest. Lisaks koredale pealispinnale on krohviparandused ümbritsevast veidi eenduvad ning kohati üleulatuvate korrektse vormistamata servadega.

14

(14) Karja kiriku kooriruumi põhjasein. Sinisega on tähistatud ulatuslik krohviparandus, millele on rekonstrueeritud maalitud akna alumine osa.

15

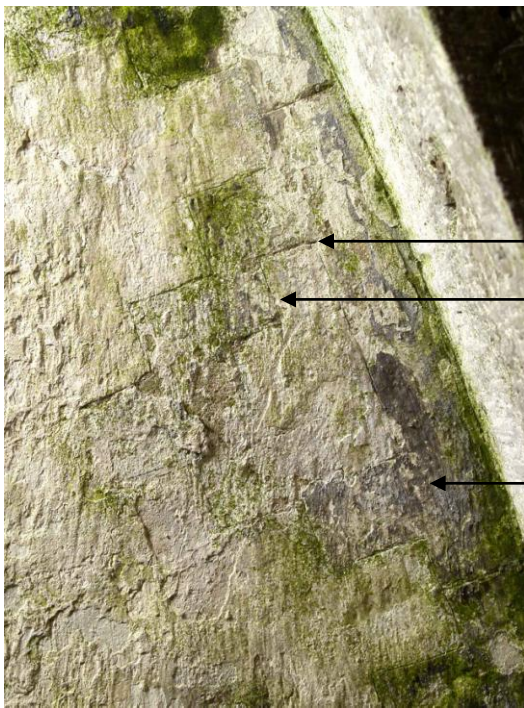
(15) Kooriruumi lõunasein. Sinine ala markeerib krohviparandust.

Segane on lugu põhjaseina alaosas sakramendinišist idapoole jääval seinapinnal iseeneslikult lubjakihi alt paljandunud abstraktsetena näivate puna-sini-kollaste värvipindade ja joontega. Ainsana on äratuntava vormiga sinisega maalitud kujund, mida kohtame ka idaseina friisis. Kas tegu on originaali või Kjellini-aegse maalipinnaga? Kahjuks ei viinud ka uuringud piiratud mahu tõttu lõplike tõdemusteni. Mõned tähelepanekud siiski tehti, mis siinkirjutaja arvamusele osutavad pigem Kjellinile. Esiteks ei moodustu laikudest kindla vormiga kujundeid, pigem jääb mulje, et üksteise kõrval asetsevad püstjooned ning mõned neist üle veetud põikjooned on suvalise asetusega seinale tõmmatud. Kõnekas on ka mainitud idaseina friisi motiivi kontuuril nähtav pliiatsijoon, mis on selge Kjellini-aegne lisandus. Piirkonnas puuduvad ka süvistused, mis on Karja kirikus harilikult kõigil originaalmaalingu pindadel. Kjellini kasuks räägivad veel pärast 1923. aasta restaureerimist tehtud fotod, kus kõne all olev piirkond on lubivärviga kaetud. Värvilaigud ja triibud võivad olla näiteks retušeerimisvärvi tooni või konsistentsi katsetused, mis hiljem valge vööba alla peideti.

Nii palju, kui uuringute ulatus võimaldas, vaadeldi ka põhjaseina friisi. Friis on säilinud ulatuslikult. Ornamenti pind on läbipaistva värviga „värskendatud“, millest kumab läbi algse krundikihi pintslialgedega faktuur. Kujundite piirjooni tähistavad süvendjooned on peenemad kui akna kujundil, mõnel juhul on need siiski tausta valgendamise käigus valge värviga kaetud.

2.3.3.2 Lõuna- ja idaseina maalitud friisid

Lõunaseinale maalitud friisi horisontaalne osa on tõenäoliselt pea täieulatuslik rekonstruktsioon, millele viitab värvifaktuur ja kõigi motiivide kontuuridel nähtav pliiatsijoon ning maalingu komponeerimiseks joonlaua ja pliiatsi abil seinale veetud friisi kõrgust märgistavad sirged horisontaaljooned¹⁰⁹ (vt fotod 17, 18). Kilpkaart palistav porte lõunaseinal on aga osaliselt algne: originaalmaalingule iseloomulikud lubjakihti süvistatud kontuurid on selgelt näha (foto 16). Maalingu sinist värvipinda katab lasurne valge kirme, mille eemaldamisel paljandub perfektelt säilinud originaalmaalingu pind. Üsna ulatuslikult on lõuna- ja idaseinal kilpkaart ja akent piirav ning akna alumise serva kõrgusel põrandaga paralleelselt jooksev friis kaetud õhukese lubjakihi, mistõttu on ornament vaid häguselt aimatav. Oletatavasti on seina hilisematel aegadel üle värvitud ning selle käigus on ka friis osaliselt üle võõbatud.¹¹⁰ Kjellini 1920. aastatel tehtud fotodel on kirjeldatud maaling tervikuna kogu seinapinna ulatuses hästi vaadeldav.

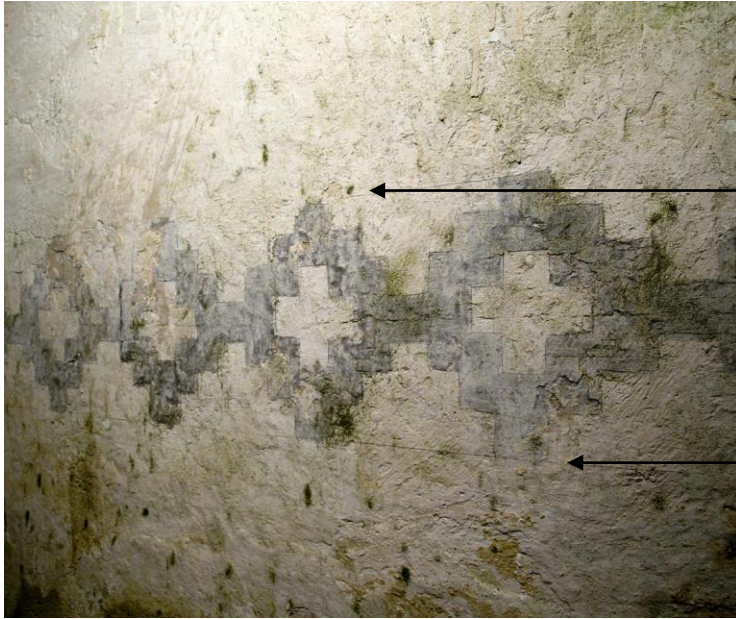
Kooriruumi lõunaseina süvistatud piirjoontega originaalmaalingut katab valge lubivärv, mida eemaldades ilmneb suurepäraselt säilinud originaalmaalingu sinine värvipind.

16

(16) Detail kooriruumi lõunaseina ornamentaalsest friisist.

¹⁰⁹ Kjellini materjalide seas leiab mitmeid suureformaadilisi Karja kiriku lõunaseina friisi jooniseid, millel olevaid motiive on korduvalt hariliku pliiatsiga üle joonistatud. Tõenäoliselt kasutati neid rekonstrueerimisel. RA. Vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.

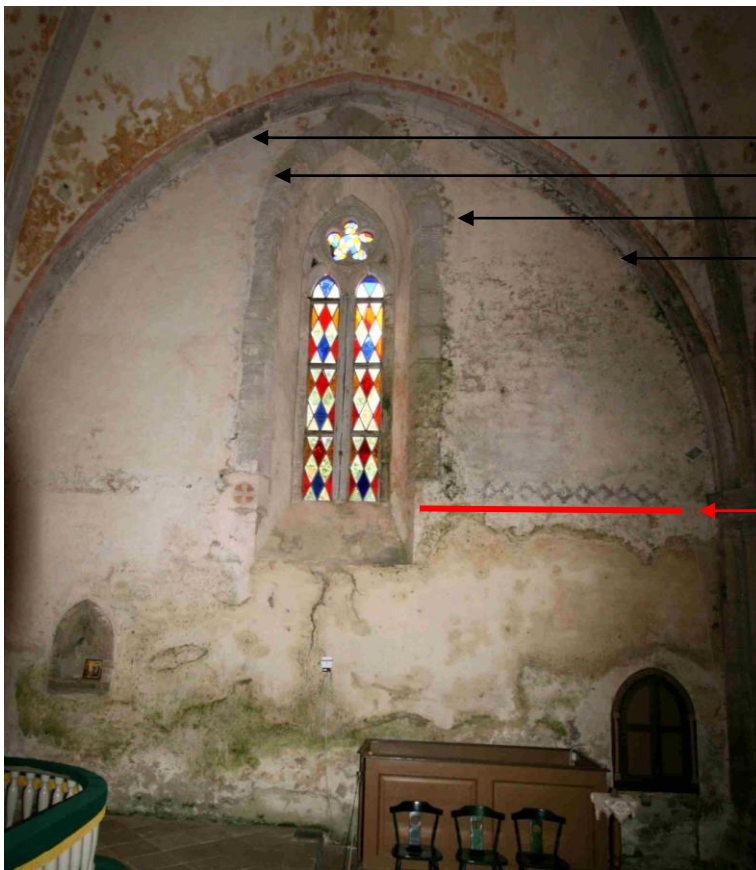
¹¹⁰ Ka 1980. aastal Muhu ja Saaremaa monumentaalmaalide tehnilise seisukorra uurimisel tõdeti, et Karja kiriku kooriruumi lõunaseina ülemises servas paljanduvad pudeneva pealmise lubjakihti alt maalingud. „Valgendamise tõttu on osaliselt kadunud maalingutega kiht.“ Отчет к договору 25. Исследование технического состояния монументальной живописи Муху и Сааремаа, 1980. МКАВА, томик 4-5/11 II köide, pagineerimata.

Lõunaseina läänepoolsel lõigu horisontaalne friis on oletatavasti originaalmotiividelt võetud šablooni abil Kjellini ajal tehtud rekonstruktsioon. Kujundi kontuure ja kõrgust tähistavad hariliku pliiatsi jooned. Puudub originaalile omane süvendjoon.

17

(17) Rekonstrueeritud ornamentaalne friis kooriruumi lõunaseina läänepoolsel lõigul.

Lõunaseina horisontaalne ning kilpkaart ja akent palistav friis on kaetud õhukese sekundaarse lubivärvikihiga, mis on paiguti pudenenud, paljastades maalingu.

Punase joonega tähistatud piirkonnas näha olev friis on Kjellini-aegne rekonstruktsioon.

18

(18) Kooriruumi lõunasein.

2.3.3.3 Völvikand

Tellingu kõrgus ei võimaldanud uurida kogu völvipinda ning nn maagilisi kujutisi völvitippudes. Siiski õnnestus vaadelda põhjalikult kooriruumi edelanurga völvikanna viimistluskihte.

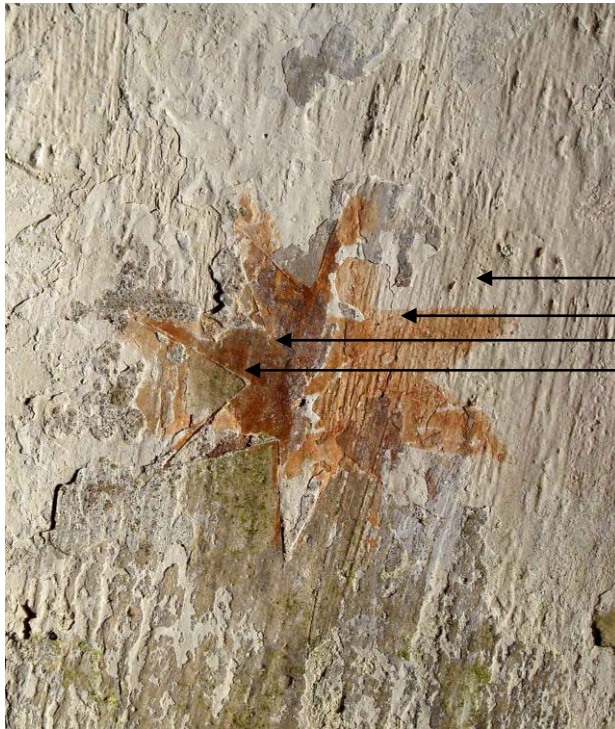
Ka siin on hästi täheldatav süvistatud kontuuridega algne maalingukiht – kilpkaari ja roiet palistavad tähekesteread. Nagu Kjellin kirjutas,¹¹¹ on kogu völvipinna originaalmaaling kaetud lubjakihiga, millele on kantud esialgset kujundust jäljendavad punased tähed. Paiguti irdub hilisem rabe lubjakiht vanalt värvipinnalt, völvikannas on see osaliselt maha pudenenud ning üsna ulatuslikult on jälgitav varasem maalikiht (vt foto 19). Näib, et erinevalt punaste tähekeste hilisemast valgest foonist on algselt olnud taust hoopis tume. Määratud völvipind ei lase täpset tooni määrata. Ilmselt on see olnud sinine, kuid aja jooksul on pigment kulunud ning koloriit pruunikaks muutunud. Tõenäoliselt oli originaalmaalingu taust säilinud niivõrd fragmentaarsena, et väljapuhastamine ning „värskendamine“ poleks andnud soovitud tulemusi, mistõttu otsustas Kjellin völvid valgeks värvida ning sinna originaali eeskujul punased tähekesed maalida. Ta tõdeb seda Karja kiriku monograafias: „Piki roideid ja kilpkaari jookseb tähekesterida. Õrnalt näha oleva tumesinise värvi jäljed tähendavad ehk, et völv oli kunagi sellist tooni. Kuna värvisäilmed olid aga kaunis ebaselged, maaliti pind restaureerimise käigus taas valgeks, nagu see hilisematel aegadel oli olnud.“¹¹²

Paljandunud piirkondades on näha, et rekonstrueerides ei järgitud originaalmaalingu tähekeste paigutust. Pole teada, kui ulatuslikult oli völvipindadel originaalmaaling avatud enne ülemaalimise kasuks otsustamist.

---

¹¹¹ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 110.

¹¹² Samas.

Kogu võlvipind on kaetud rabeda lubjakihi, millele on kopeeritud originaalmaalingul kujutatud punased tähed.

Hilisema lubjakihi alt paljastub süvistatud kontuuridega erksavärviline originaalmaaling – sügavpunased tähekesed sinakal taustal.

19

(19) Detail võlvimaalingust kooriruumi edelanurgas.

Uuringute tulemused kokkuvõtlikult:

- Valdav osa kooriruumi maalingutest on kaetud sekundaarse värvikihi, mis on kantud maalingutele paiguti laseerivalt, paiguti pastoosselt, jälgides üldjoontes originaali tonaalsust ning kompositsiooni
- Paiguti on ülemaalinguga kompositsiooni lihtsustatud
- Uuritud piirkonnas on originaali säilivus sekundaarse värvikihi all väga hea
- Maalitud friis lõunaseina läänepoolsel lõigul on Kjellini-aegne rekonstruktsioon
- Punase võlvimaalingu (tähekestes ja maagiliste kujundite) taust on tõenäoliselt olnud algselt tumesinine
- Kuna tausta värv oli kehvasti säilinud, värviti võlvid valgeks ning originaali eeskujul dekoreeriti võlvid punaste kujunditega
- Ida- ning lõunasein on hilisemal ajal valgeks värvitud, värviga on kaetud ka maalitud friisid

2.4 Maalingute restaureerimine Ridala kirikus

2.4.1 Kooriruumi maalingute restaureerimine 1924. aastal

26. novembril 1922. aastal saatis keegi F. Weber Ridala kirikust Kjellinile kirja, milles avaldas lootust, et viimane pole unustanud Ridala kirikut, mida külastas eelmisel kuul. Weber teatas, et avastas kooriruumis seinamaalingud: „Mulle tundub nimelt, et seinad on kaetud erisuguste ornamentidega, mis on punase ja kollase värviga maalitud ning asuvad kahe õhukese lubjakihi all. Kahjuks pole mul luba joonistuste lubja alt vabastamiseks ning ma ei tea, kas tasub seda tööd teha. Palun jagage minuga lühidalt oma arvamust selle kohta. Ja kui te arvate, et lubjakihti peaks veel maha kraapima, siis seda ma ka teen.“¹¹³

Järgmise aasta 16. mai ajalehes aga ilmus juba artikkel, milles mainitakse, et Ridala kirikus olid kunagi kaunid maalingud, mida tõestavad lubjakorra all säilinud fragmendid.¹¹⁴ Kahjuks ei kirjeldata maalinguid ega öelda, kui suures ulatuses olid need selleks ajaks avatud. Oletatavasti oli nähtaval osa kooriruumi idaseina maalingust. Selline uurimisseis on jäädvustatud ühel 1923. aasta fotol (vt foto 21).¹¹⁵ Ilmselt organiseeris Kjellin teate peale reisi Ridalasse, et leiuga tutvuda. Kindlasti käis koha peal ka Heinrich Hein, kes visandas kujundist akvarellid (vt foto 20).¹¹⁶ Neist ühel on kujutatud idaseina ingli tiiba ning kätt, teisel aga on näidatud originaalmaalingu tausta ja seda katvate hilisemate viimistluskihtide värvitoone.

1924. aasta artiklis mainib Otto Freymuth, et Ridala kirikus on maalingud säilinud isegi paremini kui Karjas. Selleks hetkeks oli ilmselt Kjellini poolt avatud vaid osa idaseina põhjapoolsest inglüst ja restaureeritud üks põhjaseina figuur: „Põhjaseinal on üks pühimuskujutus korda tehtud ja mõned osad ühest inglüst päevavalgele toodud.“¹¹⁷ Nende suurepärane seisukord lubas oletada, et ka teistel seintel olid maalingud säilinud sama hästi. Edasine maalingute uurimine töötas huvitavaid ja väärtuslikke tulemusi. 1924. aastal kogu kooriruumi seinu lõplikult välja puhastades ilmnes aga, et lõuna- ja põhjaseinal olid kompositsiooni säilivus märksa kesisem.

---

¹¹³ F. Weberi kiri Kjellinile, 26.09.1922. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

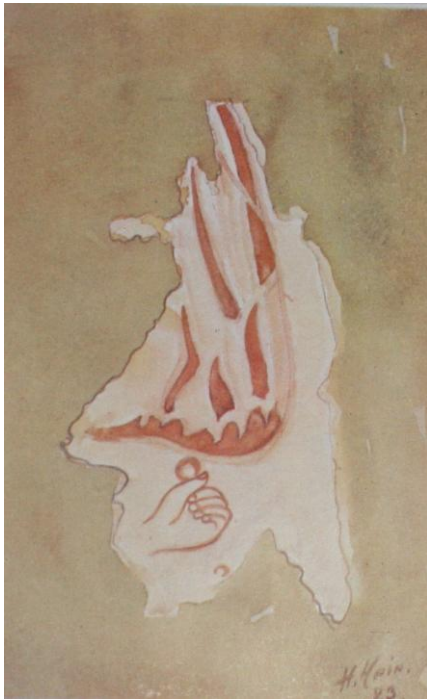
¹¹⁴ Ajaleheväljalõige, millele on pliiatsiga märgitud aasta 1923. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor, Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

Kaustas leidub veel üks Ridala kirikus avastatud seinamaalinguid kajastav ajaleheväljalõige aastaarvuga 1923. Mõlemad kirjutised on pigem uudislõigud, mis teatavad, et: „Lubjakorra all on säilinud maalingute fragmendid – tõend selle kohta, et kirikus olid kunagi kaunid maalingud!“

¹¹⁵ Foto. Tartu Ülikooli Kunstiajalooline Fotokogu (edaspidi TÜKAF).

¹¹⁶ Akvarell. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

¹¹⁷ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 134.

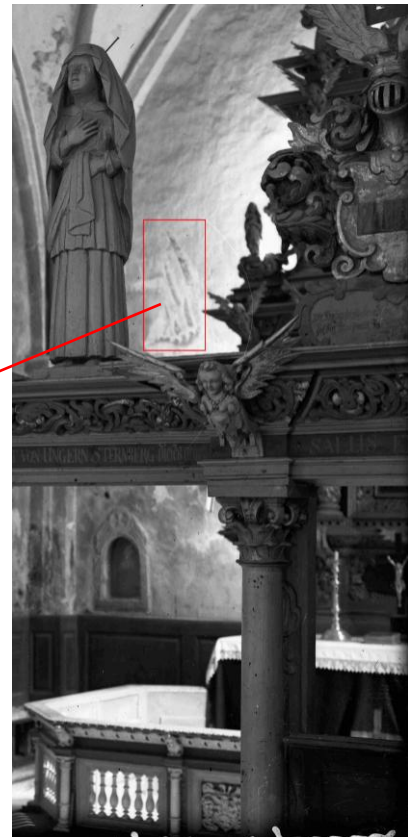
20

(20) H. Heina signeeritud akvarell Ridala kiriku idaseina põhjapoolsel lõigul avatud maalingust.

21

(21) Ridala kiriku kooriruumi vaade 1923. aastal. Idaseina põhjapoolsel lõigul on näha väljapuhastatud maalingufragmenti – ingli tiiba.

Kjellin kirjeldab märkmetes põgusalt Ridala kooriruumis avatud kujundeid. „Nii põhja- kui ka lõunaseinal on kaare all üksteise kõrval reas apostlifiguurid, kel kõigil on raamatud käes. Kujunditel on punased kontuurid, kuid kõik on väga kahjustunud ning pleekinud. Idaseina lõunapoolsel seinaosal kujutatud alumine osa on paremini säilinud, põhjapoolse kujundi on ära rikkunud hiljem paigaldatud sakramendinišš.“¹¹⁸ Ta tegi tähelepanekuid ka leidude kohta, mida ei eksponeeritud. Lõunaseina nn gooti kaaristu juures täheldas ta kollase värviga maalitud mustrit, fragmente leidis ta isegi võlvipinnalt. Samuti silmas ta tumesinise ja valge kalasabamustriga roidemaalingu all valgel taustal punast sik-sak ornamenti ning pidas seda põhja-, ida- ning lõunaseinte maalingutega samasse kujundussüsteemi kuuluvaks. Seda siiski välja ei puhastatud, vaid restaureeriti pealmine dekoor, kuhu kuulub ka 17. sajandisse dateeritud figuratiivse maalinguga päiskivi.¹¹⁹

Kjellinile pakkusid maalingud huvi ning pärast kiriku külastamist tegi ta kogudusele ettepaneku kooriruumi maalingud restaureerida.¹²⁰ Ta lootis, et valitsus toetab töid 25000 margaga, kui koguduse omafinantseering oleks 10000 marka.¹²¹ Kui Karja kirikus kulges restaureerimisprotsess tegijate ning koguduse vahelises üksteisemõistmises ning viimase täielikul toetusel, siis Ridalas kohtas Kjellin vastuseisu. Kjellin tutvustas pastor Rudolf Hoffmannile restaureerimiskontseptsiooni, mis põhjustas koguduses diskussiooni. Nimelt tegi Kjellin ettepaneku, et fragmentaarselt säilinud maalingu puuduvaid osasid tagasi ei maalita.¹²² Pastor edastas idee kiriku nõukogule, kes oli selle vastu. Nii suunati asi edasi arutamiseks koguduse koosolekule. Kuna Kjellini kontseptsioon oli jäänud veidi ebaselgeks, otsustati paluda tal seda täpsustada.¹²³ Hoffmann uuris Kjellinile saadetud kirjas, kas vanade maalingute värvi kavatsetakse värskendada vaid siis, kui see on kulunud, ning puuduvaid osi ei rekonstrueerita ega maalita uuesti. Näitlikustamiseks tõi ta välja ühe figuuri näo piirkonna. Hoffmann avaldas lootust, et sai Kjellini ettepanekus märgitud väljendist „lõplikult läbiviidav ülekatmine“ õigesti aru, st et kui selgub, et restaureerimistöode tulemus pole ilus, saab siiski kõik lubjakorraga katta. Nõukogu otsuse suhtes Kjellinilt mõistmist oodates kirjutas Hoffmann veel, et ühelt koguduselt ei saa ometi eeldada, et neil oleks hea meel, et kasutuses olev jumalakoda on lõpetamata ja varemestunud. Siit ilmneb, et nõukogu jaoks oli Kjellini ettepanek maalinguid fragmentaarselt eksponeerida ja hävinud osi mitte rekonstrueerida

¹¹⁸ Märkmed. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

¹¹⁹ Samas.

¹²⁰ Ridala kiriku aruanne 1923. aasta kohta. EELKKA, Lääne praostkonna aruanded 1923–1924. a., pagineerimata.

¹²¹ Samas.

¹²² Rudolf Hoffmanni kiri Helge Kjellinile. 15.10.1923. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

¹²³ Samas.

uudne ja üllatav ning loodeti, et kui tulemus neid ei rahulda, saab väljapuhastatud detailid taas üle lubjata. Fragmentaarse maalingu võrdluses lõpetamata töö või varematega joonistub välja sallimatu suhtumine Kjellini konserveeriva lähenemise vastu. Kogudus ihkas puhtaid valgeid seinu ning polnud Kjellini mõttega nõus: „Et aga vanad maalimised juba waga puudulikud on, ei ole kogudus sellega [restaureerimisega – K. M.] nõus, waid tahab 1924al aastal tervet kirikut lubjaga walgeks teha lasta.“¹²⁴ Toonast konteksti arvestades on koguduse vastuseis fragmentaarse maalingu eksponeerimisele mõistetav. See oli täiesti uudne ja ennenägematu lähenemine ühtlaselt valgeks värvitud seintega harjunud koguduseliikmetele – tavainimese arvamus kaunist kirikuruumist ei haakunud „puuduliku maalinguga“. Tõenäoliselt oleks Kjellini ettevõtmine leidnud suuremat poolehoidu, kui maalingud oleksid olnud terviklikumalt säilinud või kui Kjellin oleks teinud ettepaneku fragmendid tervikuks maalida.

Pole teada, mil viisil Kjellin oma ideed populariseeris, kuid igal juhul oli ta piisavalt veenev, et murda koguduse tõrjuv hoiak. 1924. aastal asus Kjellin oma meeskonnaga Ridala kooriruumi maalinguid restaureerima. 20. jaanuaril 1924. aastal toimus Ridala kiriku täiskogu koosolek, kus otsustati: „Professor Kjellini ettepanek, kirikus wana maalisi üles joonistada, lubati ainult tema oma kulul, ilma koguduse toetuseta ja et kirik mitte rikkunud ei saaks.“¹²⁵ Taaskord jääb selgusetuks, mida tähendab „vana maalingu üles joonistamine“. Igal juhul on pea kõigi kujundite, ka selgelt algsete väga hästi säilinud idaseina inglite kontuuridel pliiatsijooned, mis osutavad ühemõtteliselt Kjellinile. Kas pliiatsiga piirjoonte markeerimine oli vajalik maalingute paberile kopeerimiseks, kujundi piirjoonte toonitamiseks või rekonstruktsiooni skitseerimiseks?

Kogudus otsustas, et restaureerimist rahaliselt ei toetata. Õpetaja väitis, et kunstiväärtuste korrastamiseks pole neil võimalik vahendeid eraldada, kuna kogudusel seisavad ees niigi suured väljaminekud seoses pastoraadi ning kirikuaia ehitamisega. Kogudus tuli Kjellini soovile siiski niipalju vastu, et oli nõus külameestega kooriruumi restaureerimiseks tellingud üles seadma.¹²⁶

Tõenäoliselt jõudsid Kjellin ja kogudus kompromissile: maalingud eksponeeritakse fragmentaarsena, kuid seda tasakaalustab maalikatmete tausta ning ülejäänud seinapinna lupjamine ühtlaselt valgeks. Sellele osutavad ka 2010. aasta uuringud ning pastori hilisem

---

¹²⁴ Ridala kiriku aruanne 1923. aasta kohta. EELKKA, Lääne praostkonna aruanded 1923–1924. a., pagineerimata.

¹²⁵ Kirikuõpetaja Wöhrmanni kiri Kjellinile, 28.05.1924. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

¹²⁶ Samas.

hinnang: „Altari ruum sai Prof. Kjellini poolt restaureeritud, on nüüd walge ja puhas, muud kui vanad maalid on väga puudulikud.“¹²⁷

Küsimusi tekitavad ülestähendused Kjellin märkmeraamatus võlvi- ning roidemaalingu kohta.¹²⁸ Vaba käega visandatud mõigaste kõrvale on noteeritud, et värvi jälgi ei leitud. Ometi teame mõikaid restaureerimisest saati puna-valge ja sini-valge triibulistena. Märkmete seas leidub ka koori võlvi plaan, kus eri detailidele on peale kirjutatud värvitoonid. Plaani pealkirjaks on „restaureerimisetepanek“, mis võib osundada vähemalt osalisele roiete viimistluse rekonstrueerimisele.¹²⁹

Kjellin kurtis seintes oleva niiskuse üle. Ta oletas, et seinte restaureerimine ei pruugi anda püsivalt head tulemust, kuna niiskuse eemaldamine jäi tähelepanuta. Üle kiriku põranda taseme kuhjunud pinnasemassist seintesse tunginud niiskus kahjustas eelkõige lõunamüüre. Kjellin mainis ka seintele tekkinud suuri valgeid laiuke, mille põhjustas müürseppade töö kergendamiseks mörti segatud tsement.¹³⁰

Tööprotsessi kohta pole kuigipalju andmeid. Säilinud on paar fotot, mis on tehtud pärast maalingute avamist, ilmselt vahetult enne retušeerimist põhjaseina idapoolsest lõigust. Maalingufragmentide asetus ning maht on sama, mis retušeerimisjärgsetel piltidel, erinevus on vaid maalifragmentide intensiivsuses – maalipind näib heledam, kuna maalipinda pole veel ülevärvimisega täiendatud (vt fotod 22, 23). See tõendab, et puuduvaid detaile ei rekonstrueeritud, vaid piirduti säilinud fragmentide osalise üle maalimisega, et tuua neid vaid taustast paremini esile.

---

¹²⁷ Ridala kiriku aruanne 1924. aasta kohta. EELKKA, Lääne praostkonna aruanded 1923–1924. a., pagineerimata.

¹²⁸ Märkmed. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

¹²⁹ Ka 2010. aasta väliuuringud ei toonud küsimusse selgust, kuna see piirkond jäi uurimisulatusest välja.

¹³⁰ Märkmed. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

22

23

(22) Ridala kiriku kooriruumi idaseina põhjapoolne lõik 1924. aastal restaureerimistööde käigus. (23) Ridala kiriku kooriruumi idaseina põhjapoolne lõik 2010. aastal.

2.4.2 1924. aasta restaureerimistööd 2010. aasta uuringutulemuste valguses

Ridala kirikus uuriti 2010. aastal põgusalt vaid kooriruumi seinte alumist osa.¹³¹ Kuigi küsimustele ei saadud nii rahuldavaid vastuseid kui Karjas, andsid uuringud siiski senisest enam aimu Kjellini taotlustest ning meetodikast. Edasine sondeerimine peaks tooma küsimustes lõpliku selguse.

Ridala kooriruumi idaseina koloriit on Karja omast värvikam. Lisaks väga nüansirikkale ja sügavale punasele on kasutatud kollast. Erinevalt Karja maalingutest ei ole Ridalas figuuride kontuure enne värvimist värskesse lubjakihti süvistatud, v.a võlvitippu maalitud tähtedel ning seintel olevatel pühitsusristidel.¹³² Kjellin arvas, et tegu on freskomaalingutega, kuna maalitud on otse väga õhukesele lubjakihile, mõnikord peaaegu otse krohvile. Maalingualune lubjakiht on tõesti kohati hämmastavalt sile, vastupidiselt Karja kirikule, kus oli tegu paksu ning faktuurse lubjakrundiga. Fooni tooni – sooja kreemikas-valget – on praegu näha väga vähestes kohtades, kuna pind on hiljem valge lubivärviga üle võõbatud. Siin-seal kujundite ümbruses võib tähelepanelikul vaatlemisel seda siiski märgata.

Kjellini töö uurimisel tekitas esialgu segadust maalingute tausta ning osaliselt ka maalinguid kattev ebahühtlaselt pinnale kantud valge lubivärv, mille värvus ja konsistents viitasid hilisemale päritolule. Kahtlusi, et tegu pole Kjellini kihistusega, tekitas ka töö kvaliteet. Kui

¹³¹ Uuringu viisid läbi 05.08.2010 Hilka Hiiop, Merike Kallas ning Kais Matteus. Peamiseks uurimismeetodiks oli vaatlus, kuid tehti ka mõned värvisondaažid.

¹³² Märkmed. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka, pagineerimata.

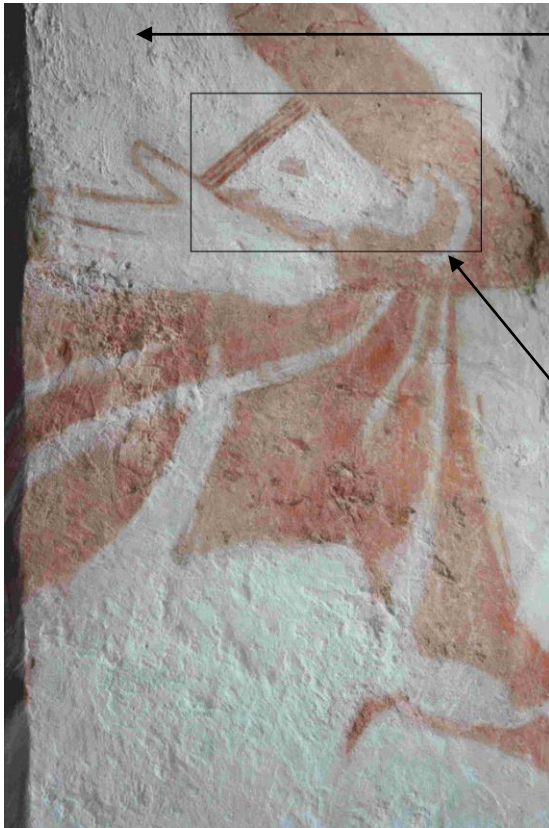
taust on pea terve seinapinna ulatuses kaetud pastosse lubivärviga, siis maalingutel esinevad lubivärvi voolujäljed on läbipaistvamad. Näib nagu oleks fooni valgendades eriti lõuna- ja põhjaseinal maalingufragmentidest hoolimatult lubjapiimase pintsliga üle tõmmatud, paiguti on nii kinni kaetud ka kujundite piirjooned. Kõikjal paljandub valget lubjakirmet eemaldades suurepäraselt säilinud intensiivse tooniga originaalmaali pind kujundi kontuure palistavate pliiatsijoontega (vt fotod 24, 25). Selle kõige põhjal tekkis oletus, et pärast Kjellini on keegi maalinguid nõ värskendanud, olgugi, et arhiividokumentatsioon sellele üheselt ei osuta. Seni oli teada, et Ridala maalinguid pole pärast Kjellini restaureeritud.¹³³ Selgus, et 1987. aastal kiriku restaureerimise ajal värviti ka siseseinu kasutades hüdraulilisest lubjast valmistatud lubivärve. Projekti nägi ette krohvimis- ja maalritööde läbiviimise ajaks puhtalttöödeldud pindade (seinamaalingud ja kiriku sisustus) katmise, et vältida nende määrdumist.¹³⁴ Lubivärvi nired ja lubjakirme paljudel originaalmaalingu fragmentidel on tõendiks, et maalingud kaeti kas lohakalt või ei kaetud üldse. Seinte lupjamisele viitab ka vahetult enne 1987. aasta remonti tehtud foto kooriruumi põhjaseinast, kus võib täheldada vetikakolooniaid meenutavaid tumedaid laike.¹³⁵ Hilisematel pildidel neid enam näha pole, taust on ühtlaselt hele.

---

¹³³ E. Sedman, V. Järverand, Ridala kirik. Ridala kiriku restaureerimise tööprojekt. RTP. Köide AE-I. 1987. MKA, s A-7774. Nii kohalike inimeste suulise informatsiooni kui ka tollal tööl osalenu Martin Sùvari meenutuste alusel „parandati“ ka kooriruumi maalinguid. Siiski pole üheselt selge ei tööde maht ega iseloom.

¹³⁴ Ridala kirik. Ridala kiriku restaureerimise tööprojekt. RTP. Köide AE-I. 1987. MKA, s P-7774.

¹³⁵ Villem Raam, Ridala kiriku ajalooline õiend koos fotoillustratsioonidega, 1987. MKA, s A-1691, köide I A.

Maalingute foon on kaetud kohati väga pastoose ebahühtlaselt peale kantud sinaka tooniga lubivärviga, millega maalingute ümbruses on väga julgelt ümber käidud. Lõunaseina idapoolsele aknapalele tehtud sondaaž näitas, et paiguti on valgeks pintseldatud ka originaalmaalingu punast pinda.

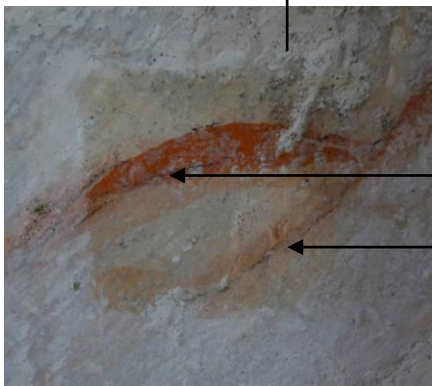

24

(24) Maaling Ridala kiriku kooriruumi lõunaseinal.

Detail maalingust kooriruumi põhjaseinal. Originaalmaalingu punaseid kontuure katab lubjakiht, mis ilmselt pärineb 1987. a interjööriremondi päevilt, kui maalingute tausta valgendades on üsna ulatuslikult üle võõbatud ka maaling.

Sondaž. Lubjakihi alt avaneb suurepäraselt säilinud originaalmaaling, mille kontuuridel on näha Kjellini-aegset pliiatsijoont.

25

(25) Ridala kiriku kooriruumi põhjaseina maalingudetail.

Roidemaalingu värvikiht on just alumises osas veidi pudenenud, paljastades valgel foonil punase sik-sak mustri viimistluskihi, millele oli tähelepanu juhtinud ka Kjellin. Siledast maalipinnast on hästi eraldatavad rohked krohviparandused, mis hakkavad silma robustse tekstuuri ning ebakvaliteetse viimistluse tõttu. Krohviparandustele maalis Kjellin katkenud kujundi puuduva osa. Maalitud detailide värvitoon erineb mõnevõrra originaalist – see on külmem ja heledam punane.

Väiksemate retušeerimist vajavate alade puhul rakendati Karja kirikule sarnast kontseptsiooni. Loetavate kujundite pinnad kaeti laseeriva värviga, mis kirkastas säilinud fragmente ja kattis samal ajal lakuunid. Samas tõendavad nii vaatlusuuring, fotovõrdlus kui ka Kjellini märkmed, et muudest pindadest erinevalt ei ole üle maalitud idaseina põhjapoolset figuuri.

2.5 Tööd Kadrina, Kaarma ja Valjala kirikus

Kadrina kirik oli esimene Eesti kirik, kus Kjellin tegeles maalingute restaureerimisega. 1922. aastal avastati kiriku remondi käigus seitsme-kaheksa lubjakihi alt maalingud¹³⁶ – üks võidukaarel ning teine „altari taga“ kooriruumi idaseinal, mis arvati pärinevat 17. sajandi algusest.¹³⁷ Paljandunud fragmente sõitsid Kadrinasse inspekterima spetsialistid: „Maali käisid vaatlemas Tallinna Eesti muuseumi (Revaler Estnischen Museums) konservaator härra Raud, professor H. Kjellin ning Tallinnast kunstnik Tassa, kes tegeleb nüüd maali konserveerimisega.“¹³⁸

Võidukaarel paikneva maalingu, millel oli kujutatud kaht piiblitekste hoidvat inglit¹³⁹, avas ning konserveeris 1922. aastal kunstnik Aleksander Tassa, keda nõustas Kjellin.¹⁴⁰ Maalikiht oli säilinud umbes poole kompositsiooni ulatuses ning vajab kinnitamist.¹⁴¹ Lisaks kinnitamisele maaliti tagasi hävinud osasid. Kooriruumis osaliselt paljandunud punastes

---

¹³⁶ Haridusministri kiri Professor Kjellinile, 21.09.1922. MKAVA, toimik 4-10/7 I köide, pagineerimata.

¹³⁷ Ajaleheväljalõige, artikkel pealkirjaga „Wanaaegsed seinamaalid Kadrina kirikust leitud“. RA, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor, pagineerimata.

¹³⁸ Samas, Ajaleheväljalõige pealkirjaga „Entdeckung eines interessanten alten Wandgemäldes“, 07.10.1922.

¹³⁹ Ette ruttavalt võib öelda, et tegelikult leidsid Kadrina kiriku idaseinal võidukaare kohal ka geomeetrilised keskaegsed maalingud, osaliselt isegi 17. sajandi inglilise kujutistega maalikihi all, kuid Kjellin nende olemasolu tollal ei konstateerinud, seda tegi Villem Raam alles 1966. aastal. Villem Raam, Mõningaid uusi andmeid vanast dekoratiivsest seinamaalist. – Kunst 1966, nr 1, lk 55.

¹⁴⁰ Foto. RA, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor, pagineerimata.

¹⁴¹ „Kui raha selleks leidub, läkitatakse käesoleval nädalal kunstnik-spetsialist kohale, kes maale lõpulikult puhastab ja teatava seguga üle tõmbab, mis värvi seinale rohkem kinnitab“ (Ajaleheväljalõige, artikkel pealkirjaga „Wanaaegsed seinamaalid Kadrina kirikust leitud“. RA, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor, pagineerimata).

toonides raskete sügavate voltidena alla langevat draperiid kujutav maaling lubjati aga selle sama remondi ajal taas üle.¹⁴²

Restaureerimistööd ei osutunud kuigi tulemuslikuks, sest juba 1936. aastal leidis haridusministeeriumi esindaja Armin Tuulse Kadrina maalingute olukorraga tutvumas käies, et seinamaale oleks vaja kiiresti restaureerida, sest ”wahepealsete aastate jooksul on kiriku niiskus mõju avaldanud ja maal on hakanud tükkide kaupa seinalt lahti langema.”¹⁴³ Mainitakse ka altari taga olevas seinadõnsuses olevat maali, mis oli kaetud lubjakihtidega.¹⁴⁴

Lisaks Kadrina, Karja ja Ridala kirikule, kus Kjellin tegeles otseselt seinamaalingute restaureerimisega, oli ta pärast Eestist lahkumist tihedamalt seotud veel Kaarma ning Valjala kirikute remondiküsimustega. Olid ju ka nende kirikute seintel peidus uhked keskaegsed seinamaalingud.

Freymuth oli juba 1923. aastal kutsunud kirikuõpetajaid üles toimekamalt remonttöid ette võtma: „Kui meie õpetajad tarvisminevate remontide juures Karja eeskujul algataksid vanade kirikute restauratsiooni, siis võiksime loota, et töödega Karjas meie kirikliku ehituskunsti uus ajajärk on algand.“¹⁴⁵ Kas just sellest, kuid kogudused muutusid tõesti innukamaks ja taotlesid valitsuselt agaralt restaureerimiseks rahalist toetust. Valitsusele saadetud kirjades avaldub koguduste suhtumine – kirikut teadvustati kui kultuuriajaloolist väärtust ning sooviti seda eksponeerida. Rõhuti haruldaste kunstiväärtuste säilitamise vajalikkusele. Näiteks esitas Kaarma kogudus valitsusele detailselt läbi mõeldud põhjendused, miks on Kaarma kiriku objektid kunstiajalooliselt väga väärtuslikud ning miks on nende restaureerimine üldkultuuriline ülesanne: „Kaarma Peetri kiriku sisemuses leiduvad kunsti objektid esimese järgu kunstiajaloolise väärtusega. Kõige sellega seisab aga otse kisendavas vastuolus kiriku sisemine, osalt ka väline seisukord. Kogudus on väike, vaene, omal jõul ei suuda tema seda. Äärmiselt piinlik, kui niisugusesse sisemusse tulevad sisse lasta suviti silmapaistvad avaliku ja riigielu tegelased ka tihtipeale väljamaalased, kes lausa imestust ja võõrastust avaldavad korratu seisukorra tõttu. Käivad kevadeti igast Saaremaa nurgast just ka kooliõpilased kuulsaks saanud Kaarma kirikut vaatamas – ja kirik seest pidi nii ääretu viletsas seisukorras.“ Kaarma kirik seisukord oli tõesti kehv – seinad oli niiskuse tõttu vetikate ja hallitusega

---

¹⁴² Märkmed. RA, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor, pagineerimata.

¹⁴³ Kadrina kiriku seinamaalid restaureeritakse. – Postimees, nr. 190, 18.07.1936, lk 3.

¹⁴⁴ Samas.

¹⁴⁵ Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes ..., lk 135.

kaetud, mitmes kohas oli krohvikihit hävinenud, põrandalauad mädanenud, skulptuursed detailid paksu lubjakorraga kaetud.¹⁴⁶

Haridusministeerium osalisel finantseerimisel alustatigi Kaarmas remonttöid, mille järelevalve ülesannetesse volitati Kjellin.¹⁴⁷ Tööd hõlmasid ka seinte ning võlvide värvimist: „Kiriku seinad ja lagi lubjaga valgendada, enne seda vana lubjakord kõrvaldada.“¹⁴⁸ Kui Kjellin kohale jõudis, olid tööd juba alanud, parajasti toimuski interjööri lupjamine. Maalingute restaureerimisega aga Kaarmas ei tegeletud. Pastori seletuste kohaselt uuriti enne üle lupjamine pikihoone ja kooriruumi võlve ning seinu,¹⁴⁹ kuid vanade maalingute jälgi ei leitud.¹⁵⁰ Väide on kummastav, kuna 1924. ja 1925. aasta interjöörifotodel on aimatav lubjakihtide pudenemisel paljandunud kvaadermaaling pikihoone idavõlviku põhjaseina kilpkaarel.¹⁵¹ Võimalik, et kogudus oli jõudnud Kjellini tulekuks maalifragmendid üle lubjata, sest arvestades Kjellini suurt huvi maalingute vastu oleks ta tõenäoliselt neid haridusministeeriumile aru andvas kirjas maininud. Nüüdseks on teada, et Kaarma kiriku koori ja pikihoone seintel, eriti just kooriruumi põhjaseinal, on üsna rikkalikult maalinguid, mis on hiljem eri perioodidel välja puhastatud ning restaureeritud. Kui toona oleks selgunud, et mitmete lubjakihtide all peituvad huvitavad maalitud kujundid, oleks ehk ka Kaarmas Kjellini juhendamisel ette võetud Karja ja Ridala kirikutele sarnane väljapuhastamise ja restaureerimise töö ning Kaarma kiriku interjäär oleks praegu sootuks teist nägu.

Info käärkambri teise korruse lõunaseina seinamaalingute kohta oli tol ajal aga juba teada – koguduse nõukogu esimehe kirjas haridusministrile mainitakse, et kirikus on seinamaalijälgedele ja kaminaga kaplani eluruum.¹⁵² Käärkambri teisel korrusel on tõepoolest vastu koori ja pikihoone ühendusnurka ehitatud kamin ning lõunaseina ülemiselt osalt võib leida maalitud friisi. Punasevärviliste ümarkaarte keskel on stiliseeritud sinine leht, mis on vahelduvalt viie- ja kuueharuline.¹⁵³ Niisiis olid Kaarma kogudus ja eeldatavalt ka Kjellin juba 1926. aastal nimetatud maalingust teadlikud. Kui seni on arvatud, et esimesena mainis

¹⁴⁶ Kaarma koguduse nõukogu kiri haridusministrile, 22.02.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide: Kaarma kirik, üldmaterjalid, pagineerimata.

¹⁴⁷ Kaarma kiriku remondi kohta on põgusalt kirjutanud ka Kersti Markus Kaarma kiriku monograafias (Kersti Markus, Tiina-Mall Kreem, Anu Mänd, Kaarma kirik. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003, lk 106).

¹⁴⁸ Kaarma kirikunõukogu abiesimehe kiri Haridusministeeriumi kunsti-teaduse osakonna juhatajale, 06.04.1926. MKAVA 4-5/6 I köide, pagineerimata.

¹⁴⁹ Koori põhjasein oli toona kaetud vappepitaafide ja mälestustahvlitega – juhul kui neid maha ei võetud, oli seal raske maalingujälgi otsida. Võimalik, et maalingute leidmiseks uuriti seetõttu ida- või lõunaseina, kuid ulatuslikumad fragmendid olid just põhjaseinal.

¹⁵⁰ Kjellini kiri Haridusministeeriumile, 26.06.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

¹⁵¹ Fotosid vt Markus, Kreem, Mänd, Kaarma kirik, lk 179, 229.

¹⁵² Kaarma koguduse nõukogu palve haridusministrile, 22.02.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

¹⁵³ Raam, Mõningaid uusi andmeid ..., lk 55. Maaling oli algselt koori välisseinal, kuid käärkambri teise korruse ehitamisel sai peale ilmastiku eest kaitsva katuse.

Kaarma kiriku maalinguid Villem Raam 1961. aastal, siis tegelikult oli teave kirikus leiduvatest maalingutest juba 1923. aastal leheveergudele jõudnud. Erik Laid sedastas Soome keskaegsete kirikute seinamaalinguid käsitlevas artiklis: “Senni tuntakse neid [maalinguid – K. M.] meil veel kahjuks ainult mõnes (Muhu, Karja, Kaarma) kirikus, kuid neiski vähesemal määral ja vähem huvitavaid kui Soomes.”¹⁵⁴ Ometi ei oletanud Kjellin koori välisseinal säilinud maalingufragmentide põhjal, et vanu maalinguid võib olla säilinud ka kiriku seinte muudes osades.

Kaarma kiriku remonttööde ülevaates¹⁵⁵ selgitas Kjellin, mida peaks veel ajalooliselt väärtusliku kiriku säilitamiseks tingimata tegema, kuidas seda teha ning palju see maksma läheks. Kuna kogudus ei suutvat kiriku korrashoiu ja restaureerimisega seotud kulusid üksi kanda, soovitas Kjellin valitsusel tungivalt Kaarma kirikule veel 50 000 marga suurune summa eraldada, hoiatades, et vastasel juhul tuleb paari aasta möödudes korrata sisemist lupjamistööd. Kjellin pani kirja üsna detailse restaureerimistööde kontseptsiooni, jagades soovitusi ka materjalide osas. Näiteks hoiatas ta tsemendi kasutamise eest: see rikub esteetilist üldmõju ning tõstab seinte niiskusetaset. Nagu Karja ja Ridala kirikute puhul, pööras Kjellin ka siin suurt tähelepanu sisekliima parandamisele. Ta vihjas, et seintelt hallituse eemaldamine ei pruugi anda tulemusi, kuna kirik polnud piisavalt õhutatud ja seintes oli veel väga palju niiskust. Kjellin leidis, et niiskusega võitlemiseks on vaja kiriku ümbert tõusnud pinnast eemaldada. Tema soovitusel lasi kogudus kõik 36 täistopitud õhuava puhastada ning sarnaselt Karja kirikule kinnitada avade külge tsemendiga puittorud, et vältida avade edasist ummistumist.

Viite Valjala kiriku maalingutele leiab Kjellini 1922. aastal koostatud märkmete seast. „Mõningates kohtades nähtavad värvilised seinamaalingud on valge värviga kaetud.“ Ta leidis, et maalingute tõttu on vaja ka Valjala kirikus ette võtta niisama põhjalik väljapuhastamine kui Karjas.¹⁵⁶ 1924. aastal pöörduski Valjala kiriku õpetaja Kjellini agiteerimisel Haridusministeeriumi poole, et saada Karja kiriku eeskujul restaureerimistöödeks rahalist toetust: „... et tema [kiriku – K. M.] ilu, mis paksu lubja korra all on ära peidetud, jälle ilmsiks saaks...“¹⁵⁷. Ministeerium vastas, et raha võiks saada

---

¹⁵⁴ Erik Laid, Soome keskaja kirikud. Lohja kirik 600-aastasena. – Odamees II aastakäik. Nr 8 (12) oktoober 1923, lk 248.

¹⁵⁵ Kjellini kiri Haridusministeeriumile, 26.06.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

¹⁵⁶ Helge Kjellin, Usupuhastus ja kiriklik kunst Eestis. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, lk 227.

¹⁵⁷ Valjala koguduse nõukogu kiri Haridusministeeriumile, 13.07.1924. RA, vol 28: Kyrko på Ösel. Material rörande Valgela (Wolde) kyrka, pagineerimata.

kultuurajalooliste asjade restaureerimiseks, kuid remondiks mitte.¹⁵⁸ Rahaliste vahendite puudumine võiski olla põhjuseks, miks algatus soovitud eesmärkideni ei viinud.

Kjellin tegi tähelepaneku ka Koeru kiriku maalingute kohta. „Koeru kirikus võib esineda keskaegseid seinamaalinguid, kuna arhitekt E. Ederbergi arvates avastas ta pikihoone lääneseinalt punase ja roheline värvi fragmente.“¹⁵⁹ Täpsemalt Kjellin sel teemal aga ei peatunud.

2.6 Kjellini restaureerimispõhimõtted

Ei Karja kiriku monograafias ega kirjavahetuses pole Kjellin restaureerimistööde kontseptsioone kuigi informatiivselt kirjeldanud ega analüüsinud. Vaid mõnel juhul mainib ta restaureerimisprintsiipe ning põhjendab neid poole lausega. Põhjendused on pigem ratsionaalset laadi ega tugine restaureerimisteoreetilistele põhimõtetele. Näiteks tähendab ta, et võlvidel on näha tumedat värvi, kuid kuna „värvijäänused olid ebaselged, siis valgendati võlvid restaureerimistööde ajal üle.“¹⁶⁰ Kjellini töö teoreetiliste aluste selgitamiseks pakuvad seetõttu kõige enam infot maalingud ise.

19. sajandi lõpu ning 20. sajandi esimese veerandi seinamaalingute restaureerimiskontseptsioone iseloomustab üldiselt pigem huvi sisu kui autentse füüsilise substantsi vastu. Tolleaegset restaureerimist samastati sageli (taas)loomisega, mistõttu olid rekonstruktsioonid ning ülemaalingud tavapäraseks nähtuseks.¹⁶¹ Sellise kunstilise restaureerimise eesmärk oli restaureerimise kaudu taastada kompositsiooni tervik ning seepärast oli laialdaselt levinud maalingute hävinud osade rekonstrueerimine. Puuduvate osade tagasimaalimiseks ammutati sageli inspiratsiooni mõnelt analoogselt maalingult. Ka Kjellini valikuid mõjutas ilmselt nii toonane traditsioon kui ka tema kui kunstiajaloolase huvi

---

¹⁵⁸ Valjala koguduse kiri Kjellinile, 23.05.1925. RA, vol 28: Kyrko på Ösel. Material rörande Valgela (Wolde) kyrka, pagineerimata.

¹⁵⁹ Helge Kjellin, *Die Hallenkirchen Estlands und Gotland*. Lund: Gleerup, 1928, lk 31.

¹⁶⁰ Kjellin, *Die Kirche zu Karris ...*, lk 110.

¹⁶¹ Seda tõdevad paljud autorid, kes on käsitletud kõnes oleva perioodi seinamaalingute restaureerimist. Restaureerimistööde kohta Rootsisis vt Åke Nisbeth, *The Faith of Mural Paintings. Conservation of Mural Paintings*. Ed. Ulf Lindborg. Stockholm: National Heritage Board, 2001, lk 14–18. Gotlandi seinamaalingute restaureerimise kohta vt Bengt G. Söderberg, *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*. Visby: Föreningen Gotlands Fornvänner, 1971, lk 1–30. Üle maalimist ning rekonstruktsioone armastati ka Saksamaal, vt Ursula Schädler-Saub, *Die italienischen Restaurierungstheorien und Retuschiermethoden und ihre Rezeption in Deutschland. – Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa*. Hrsg. Ursula Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 104–121; Stefanie Lindemeier, *Studien zur Restaurierungsgeschichte mittelalterlicher Gewölbe und Wandmalereien im Gebiet des heutigen Niedersachsen – Darstellung von historischen Methoden, Techniken und Materialien*. <http://www.hfbk-dresden.de/fileadmin/alle/downloads/Restaurierung/Diss.Lindemeie02.pdf>. Taani keskaegsete seinamaalingute kohta vt Brajer, Eigil Rothe, *an early twentieth century wall paintings conservator; Trampedach, Introduction of Danish Wall Paintings*.

maalingute ikonograafia ja stiili vastu. Selles osas võib pidada Kjellini töid ajastutüüpilisteks. Siiski peegeldavad Ridala kiriku seinad lisaks algse maalingu esteetiliste omaduste taastamise püüdlusele ka põhimõtet säilitada maalingu fragmentaarne iseloom. Ridala maalingute restaureerimisel oli Kjellinil kindel kontseptsioon – puuduvaid osasid ei rekonstrueeritud hoolimata sellest, et uhkest figuraalmaalingust oli põhjaseinal säilinud vaid katked ning kogodus nii „puudulikku“ seinapinda ei soovinud. Maaling eksponeeriti fragmentaarsena – säilinud fragmendid värviti küll osaliselt üle, kuid põhja- ja lõunaseina figuratiivse maalingu hävinenud osi ei taastatud. Tõenäoliselt soovis Kjellin vältida subjektiivseid interpretatsioone, maalingu vähene säilivus aga ei lubanud teha vettpidavaid ettepanekuid algse kompositsiooni kohta. Sellest põhimõttest räägib ka Kjellini ühes antud teemat mittepuutuvas artiklis sõnastatud mõte, et ajalooliste esemete ilustamine on sama mis hävitamine.¹⁶²

Maalingute uurimisel joonistus välja Kjellini erinev lähenemine Karja kiriku valdavalt ornamentaalsetele ning Ridala kiriku figuratiivsetele maalingutele. Karja maalinguid „värskendati“ ehk maaliti suures ulatuses üle, mida Kjellini arvates õigustas fakt, et tegu oli arhitektuuridetailide ja ornamentikaga, samas kui Ridala figuratiivsete maalingute puhul rakendatud kontseptsioon oli konserveerivamat laadi – idaseina maalinguid puututi minimaalselt ning põhja- ja lõunaseina fragmente vaid tooniti kergelt. Seega eristas ta retušeerimismeetodi valikul selgelt figuraalse ja arhitektoonilise maalingu. Selle väite poolt räägib ka Karja kiriku figuraalsete raidkivipindade restaureerimiskontseptsioon, mis vastandus maalingute käsitlusele, rõhutades autentset materjali ja selle säilitamise olulisust. „Algupärase maalinguga skulpturaalsed arhitektuuridetailid jäeti nii, nagu nad pärast mitmekordsete kihtide ettevaatlikku eemaldamist välja tulid.“¹⁶³ Kindlasti mõjutas tema põhimõtet ka fakt, et vastupidiselt figuuridele on arhitektoonikat ning ornamendi puuduvaid osi võimalik üsna tõetruult järgi aimata.

Maalingufragmentide lasurne ülemaalimine võimaldas fantaasiat nõudvaid rekonstruktsioone tegemata säilinud fragmentide tonaalsust intensiivistades muuta värvikatked loetavamaks ning tervikpildi seega ühtsemaks. Lasurse kihi lisamisel jäi maalingutele iseloomulik pinnafaktuur nähtavaks. Kohati kanti aga originaalmaalingutele pastoosne värvikiht, mis kattis täielikult originaalpinna eripära. Selle asemele, et eksponeerida perfektselt säilinud nii värvilt kui ka faktuurilt nüansirikast ning kaunist lubjakrunti ja maalipinda, kaeti see kinni. Arvatavasti prevaleeris siin ühtlase esteetilise mulje saavutamise

---

¹⁶² „Mingit kontrolli pole eraisikute hävitamishimu ehk „ilustamishimu“ üle, mis sagedasti üks ja sama.“ Helge Kjellin, Mõningad juhtnöörid muuseumi tegevuseks Eestis. – Odamees, 1923 (II a) nr 2(6), lk 56.

¹⁶³ Kjellin, Die Kirche zu Karris ..., lk 148.

eesmärk ajaloolise, kuid ehk veidi kulunud, viimistluspinna eksponeerimise üle. Taganjärele võib aga öelda, et Kjellini metoodika on osutunud üllatuslikult heaks konservandiks all olevatele maalingutele, tänu millele on originaal niivõrd hästi säilinud. Just pastoosne ülemaaling eemaldub kergelt, originaali kahjustamata, erinevalt laseerivast "värskendamisest", mida pole võimalik eristada ega eemaldada.

Kjellin rõhutas, et maalinguid värskendati täpselt originaalmaalingu tonaalsuses lubivärviga. Kuigi omas ajas oli selline tegevus aktsepteeritud ja ootuspärane, kätkeb see tervelt kaht vastuolu tänapäevaste restaureerimispõhimõtetega – restaureerimistegevuse pöördumatus lubja kasutamise tõttu ning restauraatori lisanduste eristamatus originaalist. Nüüdisaegne restaureerimine eelistab teostada kõik reintegratsioonid originaalist võimalikult eristuva lahustuvusega meediumiga, et vajadusel saaks lisatud materjali eemaldada. Retušeerimisviis peab aga olema tänapäeval selline, mis võimaldaks eristada retušid autentsest maalipinnast.

Kjellini töö pälvis omal ajal väga positiivseid hinnanguid. Hilisem retseptsioon aga puudub, mille peamine põhjus on maalingute suhteliselt hea seisukord. Nagu uuringutest selgus, on „hea säilivuse“ taga aga eelkõige see, et tegemist on paljus Kjellini enda lubjapõhiste maalingutega, mis katavad õhema või paksema kihina originaalpindasid.

3. 1930.–1970. AASTAD. MAALINGUTE UURIMINE

1930. aastatel teadaolevalt maalingute restaureerimist ei toimunud. Märkimist väärivad aga kindlasti 1933. aastal Pühavaimu kiriku remondi ajal Ernst Kühnerti juhtimisel läbi viidud värviuuringud¹⁶⁴ ning vastukaja neile, mis tõendab, et maalingute temaatika oli sellele vaatamata aktuaalne ning oluline. Seinamaalingute jälgi otsiti eelkõige Pühavaimu kiriku kooriruumist: „Kooriwõlwiku krohv uuriti hoolsalt suuremates pindades, et kindlaks teha juhuslikud jäljed wanadest maalingutest.“¹⁶⁵ Kuna maalinguid ei avastatud¹⁶⁶, siis eemaldati kogu varasem konarlik krohv enne uuesti krohvimist. Kühnerti uuringute kvaliteet ning tulemus tekitas aga vastakaid arvamusi. Leiti, et vaatlusuuringud polnud piisavalt mahukad, väitmaks kindlalt, et ehitusaegsed maalingud pole säilinud. „Ilmtingimata tarvilik oleks olnud maha raiuda üksikud krohwikihid kindlas järjekorras ning suuremaulatusliste pindade kaupa, et saada sel teel kindlakujulisi ning tõepäraseid vaatlusandmeid, sest praegune krohwikorra korruga ning süsteemita mahalöömine ei jätnud selleks tarvilist võimalust.“¹⁶⁷

Teine maailmasõda oli meie kultuuripärandile dramaatiline. Ajavahemikul 1939–1945 hävisid või said kannatada paljud mälestised, sealhulgas ka keskaegsed kirikud. Muinsuskaitse tegevus kiratses ja lagunevate kirikute kordategemiseks puudusid vahendid. Koos hoonetega halvenes järjepidevalt ka seinamaalingute seisukord. Eriti rängalt kannatas Muhu kirik – 1941. aastal põlesid kiriku katused, torn ja osa interjöörist. Pikihoone kagunurgas oleva mõisnikeloož põletamisel hävis krohvkate pikihoone kagunurgas täielikult.¹⁶⁸ Kooriruum sai peagi ajutise katuse, kuid pikihoone müürid seisid ligi 20 aastat ilmastiku meelevaldas ning alles 1958. aasta suvel kaeti see osa uue katusega.¹⁶⁹ Võlvidele valati 8 cm paksune betoonikiht. Kuigi hoone säilimist kõige enam mõjutav osa, katus, tehti korda, olid avatäited endiselt kas katki või puudu.¹⁷⁰ 1961. aastal rõhutas Villem Raam vajadust varustada aknaavad klaaside või luukidega.¹⁷¹ Selleks ajaks olid aastaid katustamata kiriku pikihoone

---

¹⁶⁴ Tänan vihje eest Eva Möldrit.

¹⁶⁵ Ernst Kühnert, Ehitusloolised uurimised Püha-Waimu kirikus. – Vaba maa, nr. 187, 06.08.1933.

¹⁶⁶ „... Püha-Waimu kiriku kooriwõlvidel pole al fresco-maale olnud, kuna need, värskel krohvil täidewiiduna, temasse sisse imedes enamasti hilisematele wärwingutele vastu peavad.“ (Kühnert, Ehitusloolised uurimised ....)

¹⁶⁷ Hugo Peets, Pühavaimu kirik ja tema puhastustööd. – Vaba maa, nr. 194, 20.08.1933.

¹⁶⁸ Raam, Ühest vähetuntud kultuuriväärtusest Muhu saarel ..., lk 50.

¹⁶⁹ Heino Uuetalu, Endise Muhu kiriku restaureerimis-konserveerimistööde aruanne 1957/58. a. MKA, s P-158.

¹⁷⁰ Kalvi Aluve, Aruanne 1962. a. teostatud tehnilise seisukorra kohta Muhu, Pöide, Püha, Kaarma ja Valjala kirikutes. 1962. MKA, s P-361.

¹⁷¹ Aruanne 1961. a. septembris toimunud komandeeringust Muhu ja Kaarma kirikusse. MKA, s P-308, lk 3.

seinamaalingutega kaetud krohvikihist alles vaid riismed. Valdav osa algsest krohvkattest hävis koos maalingutega.¹⁷²

1950. aastail uuris Olev Prints Tartu Jaani kiriku ajaloolist siseviimistlust, leides sealt mitmeid eri perioodidesse kuuluvaid hästi säilinud maalingufragmente.¹⁷³

Alles 1960. aastatel hakkasid maalingute vastu taas suuremat huvi tundma, kuna paljudes kirikutes sooviti võtta ette sisemisi remonte. Maalingute ulatuslikumat avamist ning restaureerimist vaadeldaval perioodil ei toimunud, kuid kuna restaureerimisvaldkonnas hakati üha enam tähtsustama uurimuslikku külge, siis remont ühelt poolt kohustas, teisalt aga võimaldas uurida viimistluskihte. Uuringute käigus fikseeriti leide keskaegsetest maalingutest Kaarma, Pöide, Kadrina, Tartu Jaani ja Koeru kirikus.

1961. aasta suvel uurisid Villem Raam, A. Toom ja Olev Maas **Kaarma kiriku** interjööri viimistluskihte, et koguda andmeid, mis aitaksid teadlikumalt suunata siseremondiga seotud restaureerimisküsimuste lahendamist.¹⁷⁴ Kuna töid tehti redelilt, oli võimalik uurida vaid madalamaid tsoone. Maalingujälgi leiti koori idaseina kolmikakna silluskaarte ümbert ja põhjaseinalt, kust avastati ca 1,5 m² suurusel alal punase värviga maalitud arhitektuurikompositsioon.¹⁷⁵ Leiuna läks kirja ka koori põhjaseina väliskülje friis, millest olid tegelikult teadlikud ka varasemad uurijad.¹⁷⁶ Villem Raam hindas maalingute seisukorda heaks ning soovitas edaspidi kaaluda maalingute avamist ning konserveerimist.¹⁷⁷ Ometi ei olnud uurijad orienteeritud vaid kõige alumisele ehk vanemale kihile, eesmärk oli dokumenteerida ka hilisemaid dekoratiivseid kihte. Fikseeritigi lisaks keskaegsetele maalingutele kiht, mis paiknes pealmiste valgete lubjakihtide all ning mida leiti koori lõuna- ja põhjaseinal kõikides sondeeritud kohtades – helesinisel foonil oli tagasihoidliku ookerkollase värviga marmoreering.¹⁷⁸ Raam leidis, et kuna majanduslik seis ei võimalda

---

¹⁷² Raam, Ühest vähetuntud kultuuriväärtusest Muhu saarel ..., lk 50.

¹⁷³ Olev Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. 1967. Eesti Ajalooarhiiv, f 5386, n 1, s 41; Olev Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Illustratiivne materjal. 1968. MKA, s P-801B. Täiendavalt uuriti Jaani kiriku siseviimistlust 2002. aastal, mil tuli kahetsusega fikseerida, et suurem osa Printsi fikseeritud maalipindadest oli hävinud (Eva Mölder, Tartu Jaani kiriku ajaloolise siseviimistluse uuringud ja restaureerimise ettepanekud. 2002. MKA, s A-7809). Kuna Printsi tööst maalingute uurimisel on valmimas Johanna Lambi bakalaureusetöö, siis käesolevas magistritöös seda teemat pikemalt ei puuduta.

¹⁷⁴ Villem Raam, Aruanne 1961. a. septembris toimunud komandeeringust Muhu ja Kaarma kirikusse, 1961. MKA, s P-308, lk 5.

¹⁷⁵ Samas.

¹⁷⁶ Kaarma koguduse nõukogu palve haridusministrile, 22.02.1926. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

¹⁷⁷ Villem Raam, Aruanne 1961. a. septembris toimunud komandeeringust Muhu ja Kaarma kirikusse, 1961. MKA, s P-308, lk 13.

¹⁷⁸ Samas.

koori maalinguid täielikult avada, tuleb sondeerimisel avatud osad remondi ajal paberiga kinni katta ja pärast tööde lõppu avatuks jätta.¹⁷⁹

1958.–1961. aastal viidi **Pöide kirikus** läbi uurimisi, kus muude ülesannete hulgas õnnestus saada mõningast ettekujutust ka kiriku keskaegsest ruumikujundusest – kooriruumi idaseinal ning võlvil paljastusid seinamaalingud kahes kihis.¹⁸⁰ Fikseeriti maalingute olemasolu, kuid välja neid ei puhastatud.¹⁸¹

1961. aastal **Kadrina kirikus** tehtud kapitaalremondi ajal avanes Raamil võimalus seal väliuurimusi teha, mis puudutasid osaliselt ka seinamaalingute olemasolu küsimust. Fikseeriti kolmest erinevast perioodist pärinevaid maalingufragmente: pikihoone idaseinal võidukaare kohal 15. sajandist pärinev geomeetriline seinamaaling, selle peal 18. sajandil maalitud inglifiguurid ning trafaretse iseloomuga 16. sajandi fragmendid pikihoone akende ümber.¹⁸²

1962. aasta juulis teostati tehnilise seisukorra kontroll Muhu, Pöide, Püha, Kaarma ja Valjala kirikutes ning esitati ettepanekud puuduste likvideerimiseks. Leiti, et **Muhu kiriku** siseviimistluse seisukord on veel tunduvalt halvenenud: krohv pudenes suurte laikudena ja oli müüritisest irdunud, koos krohviga pudenesid pidevalt ka seinal asuvad maalingud, mistõttu soovitati alustada siseviimistluse konserveerimist.¹⁸³ Niisiis teadvustati maalingute päästmise vajadust, kuid konkreetseid abinõusid olukorra parandamiseks ei rakendatud.

1969. aasta fikseeris Raam **Koeru kiriku** tornis ning eriti just pikihoones ulatuslikke keskaegsete ja ka hilisemate dekoratiivsete seinamaalingute fragmente.¹⁸⁴ Vajalike tellingute puudumisel jäid sondeerimata kooriruumi seinad ja võlvid, kuid Raam toonitas uuringute vajadust ka seal, kuna keskaja traditsiooni kohaselt oli kooriruum kõige püham ruum kirikus ning kunstiliselt tugevamalt rõhutatud. Võõndkaartelt, pikihoone poole avaneva tornialuse kaare külgedel ning torni lääneseinas oleva roosakna avaase külgpinnalt leiti värvilisest kivimaterjalist kvaadreid kujutavat dekoori, võlviku ja seina liitekohas ning võlvikannas punased vertikaalsed triibud.¹⁸⁵

---

¹⁷⁹ Samas, lk 15.

¹⁸⁰ Villem Raam, Saaremaal, Pöide kirikus teostatud väliuurimistööd. Kõide I, 1962. MKA, s P-359.

¹⁸¹ Pöide maalinguid uuris, osaliselt avas ning konserveeris 1998. a AS KAR-Grupp. Vt AS KAR-Grupp, Pöide kiriku kooriruumi maalingute konserveerimis-uurimistööde aruanne ja Muhu kiriku 1995. a. tööd, 1995. MKA s A-5535.

¹⁸² Raam, Mõningaid uusi andmeid ..., lk 56.

¹⁸³ Kalvi Aluve, Aruanne 1962. a. teostatud tehnilise seisukorra kohta Muhu, Pöide, Püha, Kaarma ja Valjala kirikutes, 1962. MKA, s P-361, lk 2.

¹⁸⁴ Villem Raam, Koeru kiriku ülevaatus aruanne, 1969. MKA, s P-1107, lk 2.

¹⁸⁵ Samas, lk 4–5.

1969. aastal sondeeris Raam ka **Tallinna Toomkiriku** viimistlust, et leida jälgi seinamaalingutest.¹⁸⁶ Ta leidis vaid üksikud fragmendid, mis siiski tõendasid seda, et koorikvadraadis ja apsiidis on olnud ulatuslikud maalingud. Koorikvadraadi seinalt leiti vana krohvivate, millel olid jäljed maalingust, mis kujutas musta kontuurjoonega piiratud punaseid ringe. Kujundite piirjooned olid enne värvimist terava vahendiga vajutatud niiskesse krohvipinda, ringide konstrueerimisel oli kasutatud sirkli abi.¹⁸⁷

1966. aastal astuti esimene, kuigi sisuliselt pigem formaalne, samm maalingute olukorra parandamiseks. Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksioon saatis laiali NSV Liidu Kultuuriministeeriumi Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu Presiidiumi poolt kinnitatud metoodilise juhendi niiskusrežiimi kohta mittekõetavates arhitektuurimälestistes (kirikutes).¹⁸⁸ Inspeksiooni juhataja Irene Rosenberg palus kultuurimälestiste inspektoril jälgida metoodilise juhendi täitmist, kontrollida niiskusemõõtjate olemasolu ja vihkute täitmist niiskuse ja temperatuuri kohta neis kirikutes, kus asuvad riikliku kaitse all olevad kunstimälestised.¹⁸⁹ Kuigi dokument oli sisukas ning koostatud ja levitatud õilsatel eesmärkidel, võeti infot ilmselt küll teadmiseks, kuid sellest ei juhitud.

---

¹⁸⁶ Villem Raam, Tallinna Toomkiriku väliuurimiste ja kohapealsete vaatluste aruanne II. 1969. MKA, s P-1093, lk 34–38.

¹⁸⁷ Samas, lk 36.

¹⁸⁸ Методические указания по содержанию неотопливаемых зданий-памятников архитектуры, имеющих монументальную и станковую живопись, деревянную скульптуру и предмет декоративно-прикладного искусства, 14.02.1966. MKA, s A-504: Muhu kirik. Restaureerimise ja konserveerimise töödest aastatest 1970–1973, pagineerimata.

¹⁸⁹ Kirjavahetus asutuste, ettevõtete ja organisatsioonidega, kunstimälestiste arvestuse ja kaitse organiseerimise ning restaureerimise küsimustes, 1972. a. RA, f R-1797, n 2, s 1462.

4. 1970. AASTAD. VIKTOR FILATOV

4.1 Taust

Oluline periood Eesti seinamaalingute restaureerimise ajaloos on 1970. aastad, mida iseloomustab väga aktiivne restaureerimistegevus. Nõukogude Liidus üldtunnustatud restauraatori Viktor Filatovi¹⁹⁰ juhendamisel tehti mastaapseid restaureerimistöid kolmes ulatuslikumaid maalikatkeid sisaldavas kirikus – Kaarma¹⁹¹, Muhu ja Valjala kirikus. Restaureerimine jättis märkimisväärse jälje nende kolme kiriku interjööri. Kui Filatov oli tööde teaduslik juhendaja ning pani paika üldise kontseptsiooni, siis restaureerimismaterjalide välja töötamise eest vastutas keemik-restauraator Antonina Ivanova¹⁹² ning konsultandiks oli kunstiajaloolane Villem Raam.

Filatovi-aegset metoodikat ning ka tööde organisatoorset poolt on võimalik rekonstrueerida restaureerimistöde päevikute, aruande- ning dokumentatsioonikatkete, erialakirjanduses ilmunud artiklite ning nii korraldusliku kui ka praktilise tööga seotud olnud inimeste mälestuste najal.

Esimene objekt Eestis, mille restaureerimisega oli seotud Filatov seotud, oli Lohu mõis, kus 1967. ja 1968. aasta suvekuudel avati ja restaureeriti tema juhendamisel seinamaalingud.¹⁹³

---

¹⁹⁰ Filatov töötas alates 1945. aastast Riiklikus Kunstilise Restaureerimise Kesk töökojas spetsialistina, 1948. aastast aga juba maalirestaureerimise osakonna juhatajana. Ta oli seotud ikoonide ja seinamaalingute restaureerimisega paljudes kirikutes nii Moskvast, Vladimiris ja Zvenigorodis kui ka mujal Nõukogude Liidus. Filatov alustas oma karjääri seinamaalingute restauraatorina Kidekša küla Borisi ja Glebi kiriku seinamaalinguid restaureerides. Seejärel töötas ta freskodega Kristuse sündimise kirikus Novgorodis (Церковь Рождества на Красном поле) ning Jumalaema pühakuju „Tunnustäht“ peakirikus (Знаменский собор). 1948. a restaureeriti Filatovi juhendamisel freskod Pihkva Snetogorski kloostris Jumala Sünnitaja Sündimise kloostris katedraalis (Собор Рождества Богородицы Снетогорского монастыря) ja Sergijev Possaadis Püha Kolmainu peakiriku Nikolai kabelis (Никольская паперть Троицкого собора). 1966.–1969. a toimusid tööd Eestis Lohu mõisas ning Usbekistanis Samarkandis Gur Emiri mausoleumis. Olulised on veel tööd Vladimiris Knjagini kloostris Jumalaema uinumise peakirikus (Успенский собор Княгинина монастыря), Suzdalis Ristija (Eelkäija) Johannese kirikus (Церковь Иоанна Предтечи) ja Zvenigorodis Andrei Rubljevi ja tema koolkonna meistritele attributeeritud freskode restaureerimine. 1970. aastatel juhendas Filatov seinamaalingute restaureerimist Eestis Muhu Katariina, Valjala Martini ning Kaarma Peeter-Pauli kirikutes, Jaroslavis Kiievi koopakloostris Jumalaema pühakuju kirikus (Церковь Печерской Богоматери), Aleksandrovis Jumalaema kaitsmise kirikus (Покровская церковь) ja Kostromas Apostel Johannes Jumalasõnaretaja (Teoloogi) kirikus (Церковь Иоанна Богослова). Vt Viktor Filatov, Реставрация настенной масляной живописи. Москва: Изобразительное искусство, 1995, lk 5–8. Filatovi elu ja töö kohta vt ka: <http://www.mpda.ru/news/text/119146.html> (vaadatud 12.01.2010); <http://www.sedmitza.ru/news/900404.html> (vaadatud 12.01.2010)

¹⁹¹ Kaarma kiriku töödest on ülevaatlikult kirjutanud Kersti Markus (Markus, Kreem, Mänd, Kaarma kirik, lk 114–117).

¹⁹² Ivanova töötas Riiklikus Kunstilise Restaureerimise Kesk töökojas keemik-restauraatorina.

¹⁹³ Eda Liini üritas esialgu Lohu mõisa maalingute restaureerimiseks kohale kutsuda mõnd heal tasemel seinamaalingute restauraatorit Saksamaalt, kuid Nõukogude Liidu Venemaa kinnises süsteemis ei olnud see mõeldav ning plaan kukkus läbi.

Just Lohus kasutati teadaolevalt esmakordselt Eesti restaureerimise ajaloos retušeerimisviisi, mille eesmärgiks oli maaliterviku taastamise kõrval ka retuše originaalist eristada.¹⁹⁴

1968. aastal korraldas ENSV Kultuuriministeerium ekspeditsiooni Saaremaa apostlik õigeusu kirikutesse ning möödaminnes sattus seltskond Muhu kirikusse.¹⁹⁵ Müüridelt varisevat krohvi ning maalinguid nähes avaldas ekspeditsioonist osavõtnud Filatov imestust kultuuripärandi kehva seisukorra üle.¹⁹⁶ Ta rõhutas siinsete maalingute restaureerimise vajadust ning ärgitas tollast kunstimälestiste inspektorit Eda Liini asjaga tegelema asuma.¹⁹⁷ Filatov soovis maalinguid isiklikult konserveerida hakata. Kuna Muhu kiriku krohvi seisukord oli tõesti avariiline ja kardeti, et viimseidki maalingufragmentid võivad hävida, rahuldas Eesti NSV Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksioon Filatovi soovi. Et spetsialist oli välismaalane, oli paratamatus, kuna Eestis polnud tollal pädevat spetsialisti, kes oleks suutnud seinamaalingute restaureerimismetoodika välja töötada ning selliseid töid juhtida.

Eda Liini aktiivsel organiseerimisel koondusid ulatuslikud avamis- ning restaureerimistööd 1969. aastal Muhu kirikusse. 1970. aastal lisandusid tööd Kaarma kirikus ja 1971. aastal ka Valjala kirikus, mis jäigi tookord viimseks objektiks. Töid ei tehtud aastaringelt, vaid suviti paari kuu vältel. Muhu kiriku kooriruumi maalinguid restaureeriti põhimahus kolme suve jooksul, aastatel 1971–1973, kuid pistelisi päästetöid võeti ette veel järgnevatelgi aastatel.¹⁹⁸ 1971.–1974. aastal restaureeriti maalingud Kaarma kiriku kooriruumi põhjaseinal, käärkambris ja pikihoone põhjaseinal.¹⁹⁹ Valjalas toimus restaureerimine aastatel 1971–1976.²⁰⁰ Täielikult avati kooriruumi põhjasein ja pikihoone lääneseina ülaosa. Maalingute olemasolu ja ulatuse tuvastamiseks tehti sondaaže ka teistel seintel, konsoolidel ja päiskividel.²⁰¹ Eriti üllatuslikuks kujunesid tulemused just Valjalas, kuna erinevalt Muhu ja Kaarma kirikust oli Valjala maalingute kohta teada vaid üldsõnalisi märkeid.

---

¹⁹⁴ Виктор Филатов, Реставрация стенной живописи художника Готлиба Вельте. – Сообщения ВЦНИЛКР 1970, н 26, lk 177–186.

¹⁹⁵ Villem Raam, Aruanne uuringutest ja tööst Muhu kirikus 1983. a. veebruaris-märtsis. MKA, s A-966, lk 6.

¹⁹⁶ Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009. Intervjueeriija Kais Matteus.

¹⁹⁷ Samas.

¹⁹⁸ Muhu kirikus tehti avariitöid 1976. ja 1978. aastal.

¹⁹⁹ Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksiooni 1974. a. tööplan ja tööaruanded. RA, f R-1797, n 2, s 1364, pagineerimata.

²⁰⁰ Valjala kirikus teostatud interjööri restaureerimise dokumentatsioon 1972–1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

²⁰¹ Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust ..., lk 59.

Filatovi tegevus ei piirdunud vaid mainitud kolme kiriku restaureerimistööde juhendamisega, teda paelus ka maalitehnika ning kunstiajalooline uurimine.²⁰² Huvi seinamaalingute vastu viis ta Saaremaa kirikute kõrval ka mujale, näiteks uurimisretkele Kesk- ja Lääne-Eesti kirikutesse.²⁰³ Uurimistulemuste põhjal arvas ta, et keskaegseid seinamaalinguid tasuks edaspidi kindlasti otsida Koeru, Ambla, Järva-Jaani ning Ridala kirikutest.²⁰⁴

Filatovi lähenemine erines tunduvalt eelnenud põlvkonna omast. 1970. aastate tähistajateks restaureerimisajaloos on uuringute kaasamine, uute sünteetiliste materjalide kasutamine ja innovaatiline retušeerimismeetod. Rõhuasetus liikus kunstiliselt teaduslikule restaureerimisele. Esmakordselt rakendati restaureerimismeetodi väljatöötamiseks füüsikalisi ja keemilisi uuringuid²⁰⁵ ning dokumenteeriti iga tööetapp nii kirjasõnas, fotodel kui ka mitmesugustel joonistel ning graafikutel. „Seinamaalide, ikonostaaside ja üldse suuremate objektide konserveerimisel ja restaureerimisel koostatakse skeemid, plaanid, joonistused ja asendiplaanid, mis kuuluvad teadusliku restaureerimise dokumentatsiooni juurde.“²⁰⁶ Filatovi katketena säilinud 1:20-le kujutatud graafiline dokumentatsioon on haruldaselt informatiivne ning võiks olla eeskujuks restauraatoritele tänapäevalgi²⁰⁷ (vt fotod 26, 27).

Filatovile võibki suuresti just tänu uuendusliku ning kvaliteetse dokumenteerimise esmakordse rakendamise tõttu omistada Eesti seinamaalingute teadusliku restaureerimise algatamise. Filatov võttis osa mitmest rahvusvahelisest konverentsist²⁰⁸, mis võimaldas isiklike kontaktide tekkimise ning laiaulatusliku kogemuste vahetamise. Ilmselt just sealt ammutatud infole tuginedes järgis ta kaasaegseid lahendusi ka oma töödes. Kui Euroopa

---

²⁰² Виктор Филатов, Фрагмент стеной живописи в Вальяле. — Памятники культуры. Новые открытия. Ленинград: Наука, 1980, lk 198–208; МКА, А-504: Муху kirik. Restaureerimise ja konserveerimise tööst aastatest 1970–1973. Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху, pagineerimata.

²⁰³ Экспедиция по выявлению росписей в кирхах Центральной Эстонии. RRA, f 20, n 1, s 302. Ekspeditsioonirühma kuulusid Filatov, Liin ja Raam.

²⁰⁴ Kuna 1969. aastal oli Villem Raam uurinud Koeru kiriku pikihoone seinu, oli info seal leiduvate maalingute kohta teada. Filatov arvas, et kuna pikihoone dekoor on Valjala kiriku omale väga sarnane, võib oletada, et ka Koeru kiriku kooriruumis on Valjala apostlimaalingule analoogne kompositsioon. Jälgi erksate värvidega seinamaalingutest avastati ka Ambla kirikust ning Filatov oli veendunud, et sealgi on koori seintel kujutatud apostlid. Keskaegset krohvi avastas Filatov veel Järva-Jaani kirikus, soovitades ka sealt keskaegseid seinamaalinguid otsida. Filatov käsitles põgusalt veel Ridala kirikut, soovitades uurida viimistlust pikihoone aknaavade ümber ning hoone lõunaküljele ehitatud kellatornis. Ridala ja Mуху kooriruumi maalingute sarnasuse alusel pidas ta võimalikuks, et ka Ridala pikihoonest võib leida figuratiivseid maalinguid. RRA, f 20, n 1, s 302: Экспедиция по выявлению росписей в кирхах Центральной Эстонии, pagineerimata.

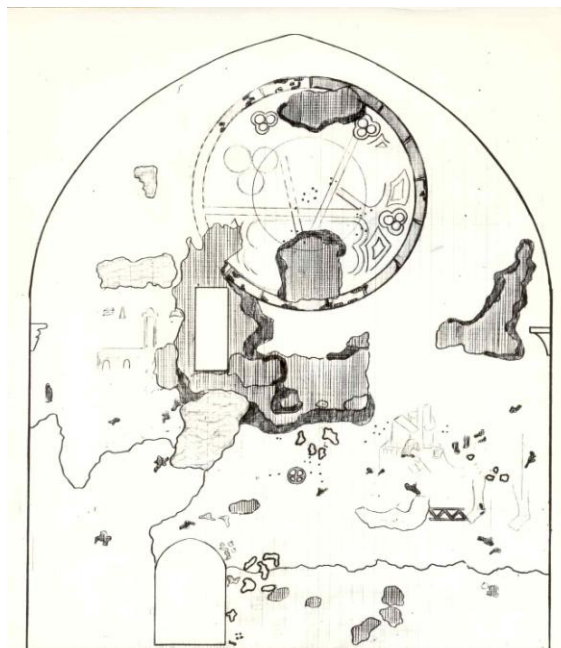
²⁰⁵ Vt Виктор Филатов, Применение физических методов исследования при изучении стеной живописи. — Сообщения 1969, lk 50–58.

²⁰⁶ Kirjavahetus asutuste, ettevõtete ja organisatsioonidega kunstimälestiste arvestuse ja kaitse organiseerimise ning restaureerimise küsimustes. 1970. RA, f R-1797, n 2, s 1308, pagineerimata.

²⁰⁷ Säilinud on nii millimeeterpaberile tehtud kaardistusi kui ka kaardistuste ülesvõtteid. Fikseeritud on avamisjärgud, lokaliseeritud kahjustunud ning hävinud piirkonnad ning ka lisandused.

²⁰⁸ Näiteks osales ta 1965. a USA-s ja 1975. a Itaalias toimunud rahvusvahelistel konserveerimiselastel konverentsidel.

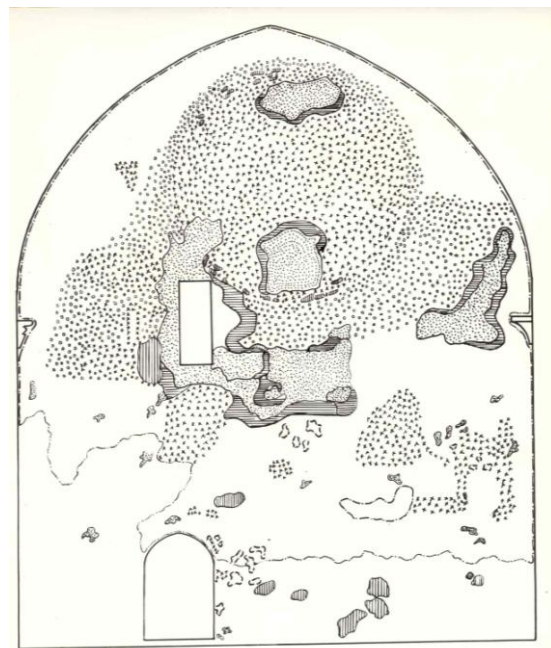
kontekstis on tema lähenemine väga ajakohane, siis nõukogude süsteemi tingimustes siiski üllatavalt radikaalne ja innovaatiline.

TINGIMUSED
 ■ vanajäsen maalng
 ■ hilisem maalng
 ■ lahvitatud fääkikiht
 ■ kinnitatud maalng avast lämmud
 ■ cementdatud krohvikiht
 ■ murtuosa
 ■ krohvikiht ja ääri kinnitamine
 ■ laelte soolad
 ■ jätkestatud pind

KAARMA KIRIKU PÕHJASEIN,
 MÕÖT #120
 1971. aastal tehtatud töö

26

TINGIMUSED
 ■ värvikiht kinnitamine
 ■ krohvikiht kinnitamine
 ■ krohvikiht (maalng, avast hävinud)
 ■ cementdatud krohvikiht
 ■ murtuosa
 ■ krohvikiht ja ääri kinnitamine
 ■ jätkestatud pind

KAARMA KIRIKU PÕHJASEIN,
 MÕÖT #120
 1971. aastal tehtatud töö

27

(26) Kaarma kiriku 1971. aasta restaureerimistöõde graafiline dokumentatsioon. Kaardistatud on kooriruumi põhjaseinal leitud maalngufragmendid. (27) Kaarma kiriku 1971. aasta restaureerimistöõde graafiline dokumentatsioon. Plaanile on märgitud piirkonnad, kus 1971. aastal kinnitati krohvi- ja värvikihid.

4.2 Kirikuhoonete ja maalngute seisukord

11.–18. augustil 1969. aastal toimus kultuuriministeeriumi eestvedamisel ringkäik Tallinna, Saare- ja Muhumaale, mille käigus külastati muude pühakodade seas ka Muhu, Kaarma ja Karja kirikut. Ringkäigust võttis osa ka Filatov. Konstateeriti kirikutes valitsevat suurt niiskust. Muhu kiriku kohta tõdeti: „Kiriku seisukord on avariiline. Ligikaudu 80% seinte ja lae pindadest on kaetud vetikatega. Krohviikiht, millest vähemalt 30% on hävinud, irdub seinast, selle pind on niiske ja kaetud sooladega. Krohvi mehaaniline tugevus on drastiliselt vähenenud – väikesegi vajutamise korral pudeneb see maha. Värvikiht on säilinud vaid fragmentaarselt, mittetäielike kujutistena mõnel seinal.“²⁰⁹ Interjöörile sekundeeris Muhu kiriku eksterjäär, mille seisukorda peeti samuti avariiliseks. Välisseintelt oli krohv maha pudenenud, mistõttu sadevesi tungis takistuseta seina sisse, samuti olid avatäited kas katkised

²⁰⁹ Отчет о командировке в Эстонскую ССР. 1969. МКА, s A-504, pagineerimata.

või puudusid osaliselt sootuks.²¹⁰ Muhu kirik oli sõjas kannatada saanud ning pikalt katuse ta seisnud ning suured niiskusprobleemid ei olnud seega üllatuslikud.

Kaarma kiriku interjäär oli aukliku katuse ning krohvi mahavarisemise tagajärjel paljandunud müüride tõttu saanud samuti tunda niiskuse laastavat mõju, ka seal olid siseseinad üleni vetikatega kaetud.²¹¹ Filatov tõdes juba enne restaureerimist, et maalingute kahjustused on peamiselt tingitud hoone sisekliimast, mille omakorda põhjustas hoone kehv tehniline seisukord. Sellest tulenevalt nähti esimese prioriteedina ruumide kuivatamist.²¹²

Ei Filatovile ega tema brigaadile ei saa ette heita hoonete avariilise seisukorra ning niiskusprobleemide eiramist ka järgnevatel aastatel. Filatov toonitas järjekindlalt igas aruandes, et maalingute kahjustumine on põhjustatud hoonete avariilisest seisundist ning rõhutas, et enne uute sammude astumist on hädavajalik likvideerida hoonete kahjustused.²¹³

Filatov kirjeldas niiskusprobleeme, tõi välja nende seose hoone seisukorraga ja pakkus lahendusi niiskuskahjustuste vältimiseks. Kahjustuste analüüsi esitas ta detailselt, viidates eraldi igale korrastamist vajavale hooneosale.

Siiski alustati ning jätkati restaureerimist ilma loetletud kahjustusi parandamata. See tähendab, et kahjustuste tekkepõhjuseid ei likvideeritud, vaid asuti tagajärgedega tegelema ehk kahjustusi kõrvaldama. Maalingud on hoone lahutamatud osad, mistõttu oli vastuolu kirikute jätkuva kriitilise seisukorra ning maalingute restaureerimistöde vahel ilmne nii enne tööde alustamist kui ka tööde kestel.

Nii Muhu, Kaarma kui ka Valjala kirikutes tehti kokku töid ligi seitsme suve vältel. Esimesel suvel peaaesjalikult puhastati ning kinnitati maali- ja krohvipinda, järgmisel suvel sai nende tööde kõrval hoo sisse ka retušeerimine. Vaatamata seinapindade pidevale immutamisele kõikvõimalike sünteetiliste vaikudega, tuli igal aastal kirikusse naastes nentida kahjustuste süvenemist. „Suu jäi ammuli, kui tagasi läksime. Kõik see lubi, mis oli seina vahele ajatud, oli tekitanud suured sooldumised. Nagu vatt kattis seinu. Et seda kõike maha saada, osteti suur hulk suuri akvarellpintseleid ja hakati pealt puhastama seda kõike maha.“²¹⁴ 1973. aasta suvel avastati, et maalingute, k.a rekonstruktsioonide seisukord olid eelmise aastaga võrreldes märgatavalt halvenenud. Lõunaseina ja apsiidi katsid soolad, mida Ivanova seletas väga kuiva

---

²¹⁰ Samas.

²¹¹ Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009.

²¹² Отчет о командировке в Эстонскую ССР. 1969. МКА, s A-504, pagineerimata.

²¹³ Sisekliima kontrolli all hoidmiseks kasutati ka lihtsaid võtteid: näiteks paluti kohalikel järjepidevalt kontrollida, et kiriku peauks oleks kinni, sest liiga kiire kuivamine rikuks maalinguid. Samuti töötati välja kirikuile sobivaim tuulutamise režiim. Отчет о командировке в Эстонскую ССР. 1969. МКА, s A-504, pagineerimata.

²¹⁴ Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009. Intervjueerijad: Hilikka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

suvega – seinte kuivades tulevad koos veega seinapinnale ka soolad.²¹⁵ „Soolad on kohati krohvi ja lubjatükke seinast lahti kiskunud, mis tuleb uuesti kinnitada.“²¹⁶ Rikutud olid nii maalingud kui ka toneeringuid. Viimased olid lisaks soolakahjustustele ka pleekinud ning dekoloreerunud – kohati rohekaks ja lillakaks. Niisiis oli vaja pea kogu ala, mis oli kahel eelneval aastal juba restaureeritud, uuesti töödelda – kinnitada ajaloolist krohvi ja värvipinda ning eemaldada soolasid.²¹⁷ Pindasid kaeti kemikaalidega korduvalt mitme aasta vältel, kuid soovitud tulemust ei saavutatud, sest vajalikku kuivamist ei toimunud ning lagunemisprotsess arenes intensiivselt edasi.²¹⁸ Kõige rohkem küsimusi tekitab sellistes tingimustes töö jätkamine mitme aasta vältel. Kuna Filatov tundis pidevalt muret kirikute sisekliima pärast ning manitses hoone seisukorda parandama, adus ta ilmselt ettevõtmise riskantsust, kuid oma tegevuses juhendus ta tõenäoliselt eelkõige huvist uute maalingute avastamise vastu, mistõttu tööst äraütlemine või töö peatamine ei tulnud tõsiselt kaalumisele. Tõenäoliselt loodeti, et lähiajal võetakse kiriku hoonete restaureerimistööd siiski ette.

Hoolimata Filatovi ja Raami tungivatest soovitudest hoonete seisukorra parandamiseks, ei suudetud kogu seinamaalingute restaureerimise perioodi jooksul hoonete korrastamisega alustada. Vast kõige ilmekam on hoone seisukorra ning tööde iseloomu – maalingute restaureerimise – vastuolu Muhu kirikus, mille pooled aknaklaasid olid purunenud, pikihoone lõunakülje lääneaken lõhutud ning akende raidraamistikud kõvasti lagunened. 1975. aastal võttis Vabariiklik Restaureerimisvalitsus Muhu kiriku restaureerimise viimaks tööplaani. Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspektsiooni palus neil arvestada mitmete seinamaalingut mõjutavate tingimustega. Lisaks üleskutsele säilitada pikihoones keskaegsete seinamaalingute fragmendid soovitas inspektsioon klaasida kiriku aknad ja parandada katus kooriruumi peal.²¹⁹ Oodatud restaureerimistöid aga ei järgnenud. Esimesed reaalsed sammud avariilise seisukorra likvideerimise poole astus Vabariiklik Restaureerimisvalitsus alles 1983. aastal.²²⁰

Millesse takerdus kirikute remondi plaanide elluviimine? Miks Raami ja Filatovi ettepanekud kõlapinda ei saavutanud? Tõenäoliselt oli üheks põhjuseks organisatsioonilise baasi

---

²¹⁵ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 88.

²¹⁶ Samas, lk 85.

²¹⁷ Samas, lk 102.

²¹⁸ Pärast Muhu kiriku maalingute restaureerimise lõpetamist 1973. aastal ilmnes juba kolme aasta möödudes vajadus maalinguid taas restaureerida. 1976. aasta 23. juulist kuni 20. oktoobrini tegid Muhus avariitöid Maria Pisk ja Eva Jänes. Muhu kirikus. Muhu kiriku restaureerimispäevik. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata. 1978. aasta 15.–23. septembril pidi Maria Pisk jällegi Muhu kirikusse naasma, et lahendada sooladest tingitud ulatusliku värvikihi ning toneeringute irdumise ja pleekimisega seotud probleeme.

²¹⁹ Kiri Vabariiklikule Restaureerimisvalitsusele, 1970. RA, f R-1797, n 2, s 1308: Kirjavahetus asutuste, ettevõtete ja organisatsioonidega kunstimälestiste arvestuse ja kaitse organiseerimise ning restaureerimise küsimustes, pagineerimata.

²²⁰ Aruanne uuringutest ja tööst Muhu kirikus 1983.a. veebruaris–märtsis, Köide I, 1983. MKA, s A-966,

puudumine. Kultuuripärandi kaitsmise eest vastutav ametkond oli tollal killustatud. 1950. aastatest alates eksisteeris Eesti NSV kaks paralleelset muinsuskaitsega tegelevat institutsiooni: ehitismälestiste eest vastutas ENSV Riiklikule Ehituskomiteele alluv Vabariiklik Restaureerimisvalitus, kuid arheoloogia, ajaloo- ja kunstimälestiste kaitse kuulus ENSV Kultuuriministeeriumi kompetentsi.²²¹ Situatsioon osundab selgelt siduse puudumisele kahe organisatsiooni vahel, mistõttu ei suudetud koostööd teha ühiste eesmärkide saavutamiseks. Tööde venitamises mängisid otsustavat rolli ka piiratud võimalused tööde teostamiseks. Nappis nii ehitusmaterjale, töömehi kui ka raha.

Kui pärast 1976. aastat enam Filatovi juhendamisel mastaapseid töid ette ei võetud, siis viidi sisse korraldus käia vähemalt kord aastas maalingute seisukorda kontrollimas. Seisundi jälgimist pidasid oluliseks nii Filatov kui ka Liin.²²² Nad leidsid, et ülevaatusi peab läbi viima perioodiliselt igal aastal ning saadud tulemused dokumenteerima. Näiteks 1973. aastal Muhu kirikus töid lõpetades jäeti maalingute alla ühekorruseline lava, et kevadel maalingutele lähemale pääseda – säilimistingimuste kontrollimiseks.²²³ Varsti pärast seda, samuti 1977. aastal, tagandati Eda Liin kunstimälestiste inspektori kohalt, millega kaasnes järjepideva kontrolli katkemine.

1978. aastaks oli Muhu maalingute seisukord muutunud taas ebarahuldavaks. Osa apsiidi maalinguid olid kaetud soolakihi, mis värvikihti ja toneeringut lahti kiskus, paljudes kohtades oli pealne krundikiht väikeste laikudena irdunud, kohati täiesti ära kukkunud, maalingul olid suured värvikaod ning toneering oli paiguti täiesti pleekinud. Kirikusse päästetöid tegema saadetud Maria Pisk lisas veel, et niiskuse tõkkeks maalingutele kantud räniorgaaniline vaik koorus pikkade ribadena maha ning et peamised kahjustused ilmnemise piirkondades, mis olid puuduvate akende tõttu sademetele avatud.²²⁴

4.3 Restaureerimisprotsess ja materjalikasutus

Artikli „Eesti keskaegsete seinamaalingute uurimisest ja restaureerimisest“ autorid Hilka Hiiop ja Anneli Randla on üsna põhjalikult käsitlenud Filatovi-aegse restaureerimise tehnilist külge, andes ülevaate kasutatud materjalidest ning nende mõjust. Autorid revideerivad ka maalingute kahjustumise tagamaid, jõudes järeldusele, et maalingute seisundi jätkuva

---

²²¹ Muuseumide ja Kultuurimälestiste kaitse inspeksioon loodi Kultuuriministeeriumi juurde 1963. a.

²²² Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009.

²²³ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 106.

²²⁴ Aruanne. 15. sept. kuni 23. sept. 1978. a. Muhu kirikus tehtud restaureerimistöde kohta. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide: Kunstimälestised Kingissepa raj. Muhu kirikus, pagineerimata.

halvenemise põhjustas sobimatu meetodika koosmõjus kriitiliste mikrokliimatingimustega.²²⁵ Soovimata korrata juba kirjutatud, esitan siiski tööprotsessi kulgemisest ettekujutuse andmiseks ülevaatliku loetelu töödest ning kasutatud materjalidest, kuid keskendun tahkudele, mida mainitud artikkel käsitleb põgusamalt – maalingute avamise ja retušeerimise/rekonstrueerimise põhimõtetele ning meetoditele. Need teemad vajavad detailsemat läbitöötamist, kuna mõjutavad oluliselt maalingute säilimist ning esteetikat.

Väljaõppinud restauraatorite puudusel koosnes restaureerimisbrigaad tudengitest, kel aga polnud tööks vajalikku varasemat restaureerimisalast kogemust ega teadmisi. Enamik tudengitest olid kas kunstiajalugu õppivad või NSV Riiklik Kunstiinstituudis kunstilist eriharidust omandavad noored.²²⁶ Filatov õpetas ja suunas neid, selgitas iga tööetapi põhimõtteid ning tutvustas kasutatavaid materjale. Enne tööle asumist koostati igal aastal detailne tööplaan ning Filatov jagas põhjalikku informatsiooni materjalide kohta ja tuletas meelde töövõtteid.²²⁷ Suviti Saaremaal ja Muhus komanderingus viibides hoidis ta tudengitega kõrvu töötades neid valvsa pilgu all ja jagas pidevalt juhiseid. Brigaad jagati kaheks rühmaks – esimene grupp tegi otseselt maalingutega seotud töid ja teine grupp tegeles seinapindade tugevdamise, puhastamise ja lupjamisega.²²⁸

Iga objekti jaoks sobivaimate materjalide väljatöötamiseks katsetas Ivanova pidevalt eri koostise ja kontsentradiiga sünteetiliste segude mõju krohvile ja värvikihile. Ta otsis lahendusi värvi- ja krohvikihi lagunemisprotsessi ning mikroorganismide vohamise peatamiseks, tuginedes Riikliku Kunstilise Restaureerimise Kekstöökoja laborites väljatöötatavale meetodikale, mida oldi kasutatud ja kasutati ka teistel objektidel.²²⁹ Katsetused viis Ivanova läbi kirikuseintele vormistatud nn katsepindadel. Materjalide mõju hindas ta umbes aasta möödudes ning sellest lähtuvalt tegi ettepanekud materjalide

---

²²⁵ Hiiop, Randla, Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ..., lk 9–44.

²²⁶ Seinamaalingute restaureerimisest võtsid aastate jooksul osa Anne Aare, Elle Aare, Mart Aare, Mai-Ruth Ehand, Epp Eilman, Maie Ehand, Tõnu Hagelberg, Sirje Helme, Juta Holst, Eva Jänes, Andrus Kasemaa, Jaan Kobin, Heiki Kongi, Maret Kuldvere, Krista Lepik, Merike Lipand, Tiiu Lätt, Ellen Maiste, Juhan Maiste, Mare Maksimov, Jüri Mägi, Hille Männik, Inna-Maia Paiken, Leon Paiken, Hille Palm, Lembit Palm, Ülle Paul, Jüri Paulson, Lea Peil, Reet Perli, Andrei Pisk, Maria Pisk, Andres Raid, Gunta Randla, Tiit Randla, Marika Rauk, Tiina Reinsalu, Astra Saaliste, Gunnar Saaliste, Jaan Sonn, Vladimir Sokolov, Aime Unt, Jaak Viires.

²²⁷ Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 31.

²²⁸ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86; Muhu kiriku restaureerimistöde päevik. Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiiv (MKAVA), toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata; Kaarma kiriku seinamaalide (obj. 744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata; Valjala kirikus teostatud interjööri restaureerimise dokumentatsioon 1972–1976. MKAVA, toimik 4-5/16 I ja II köide, pagineerimata.

²²⁹ Отчет о командировке в Эстонскую ССР. 1969. МКА, s A-504, pagineerimata.

valikuks.²³⁰ Restaureerimismetoodika kinnitati selleks kohale kutsutud komisjoni²³¹ juuresolekul ja seda tehti suuresti just Ivanova katsepindade alusel.²³²

Restaureerimisel kasutati uusi innovaatilisi materjale – PVA dispersioone ning räniorgaanilisi vaike, mis olid hiljuti seinamaalingute restaureerimise praktikasse jõudnud. Räniorgaanikat hakati Nõukogude Liidus restaureerimises rakendama alles 1960. aastate teisel poolel²³³, sellel baseeruv restaureerimismetoodika kujunes aga lõplikult välja 1970. aastate keskpaigaks. Materjal kinnitas jõudsalt kanda terves Nõukogude Liidus, ning Riikliku Kunstilise Restaureerimise Kekstöökoja keemialaboratooriumi juhataja Ivanova etendas selle juurutamises kesksel rolli.²³⁴ Töö Saaremaa kirikutes toimus metoodika väljatöötamise perioodil, mil puudusid kogemused aine mõju kohta ekstreemsetes kliimatilistes tingimustes. Filatovi ja Ivanova enese hinnangud valitud restaureerimismetoodikale on ühekülgsed. Töid analüüsid ei pööranud nad tähelepanu restaureerimisprotsessi ajal tekkinud kahjustustele, mis otseselt viitasid sobimatule metoodikale, vaid tõstsid esile üksikuid positiivset mõju avaldanud aspekte. Aruanded väljendavad veendumust, et kasutatud metoodika on tulemuslik. „1973. aastal kontrolliti eelmise aasta katsepindasid ja ka teostatud töid ja veenduti kasutuselevõetud tehnoloogia õigsuses. Visuaalseid muutusi ei täheldata. Restaureerimistöödega on saavutatud kihtide tugevus ning resultaat on täiesti positiivne.“²³⁵ Samal ajal kirjeldavad tudengid olukorda sootuks teisiti: „Apsiidis ja lõunaseinal suured soolalaigud. Kohati maalingud rikutud sooladest, eriti halb toneering (mõjub hele-lillana). Toneeritud alad kohati ära pleekinud. Soolad on kohati krohvi ja lubjatükke seinast lahti kiskunud, mis tuleb uuesti kinnitada.“²³⁶ Näib, et juhendajad seadsid endile eesmärgiks võitluse rohevetikaga. Kui vaikudega töödeldud pindadel järgmisel aastal vetikat ei leitud, oli

---

²³⁰ Huvitaval moel ei mainita materjalikasutust kirjeldades kordagi (v.a retušeerimises kasutatud värvide kohta) eemaldatavuse printsiipi. Mujal maailmas räägiti juba 1960. aastatel üha enam reversiibilisuse põhimõttest seoses kõikide restaureerimisprotsessis kasutatavate materjalidega. Паул Филиппо, Основные исторические этапы техники стенной живописи. – Сообщения ВЦНИЛКР 1969, приложение 3, lk 12. Paul Philippot soovitab artiklis mitte kasutada materjale, mis pärast kinnitamist kaotavad omaduse korduvaks lahustumiseks.

²³¹ Eda Liini sõnul kuulusid komisjoni Moskva spetsialistid, kes käisid ka igal aastail töid vastu võtmas.

²³² Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009.

²³³ Üheks esimeseks objektiks, kus räniorgaanika restaureerimisvahendina ulatuslikult rakendust leidis, oli Usbekistanis asuva Gur Amiri mausoleumi seinamaaling. Selle näitel publitseeriti esmakordselt räniorgaanilistel vaikudel baseeruva restaureerimismetoodika põhimõtted (В. Филатов, А. В. Иванова, О. В. Лелекова. Подбор материалов и разработка методов укрепления росписи стен мавзолея Гур-Эмир. – Сообщения ВЦНИЛКР 1968, n 21, lk 43–54).

²³⁴ К кремнийорганические смолы (K15/3, K42,СКТН). <http://www.restoreforum.ru/biblioteka-restavratora/knigi-o-restavratsii/knigi-po-restavratsii-kartin/547-kremnijorganicheskie-smoly-k153-k42sktn> (vaadatud 21.03.2011); К. И. Маслов, К истории применения в СССР кремнийорганических соединений для консервации настенных росписей. <http://art-con.ru/node/1580> (vaadatud 21.03.2011).

²³⁵ Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг. в кирхе Екатерины на о. Муху. МКА, s A-504, pagineerimata.

²³⁶ Муху kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 85.

see piisavaks tõendiks, et materjal ning tehnoloogia on efektiivne. Kordagi ei toodud välja võimalikku seost valitud meetodika ning välja kristalliseeruvate soolade tõttu kahjustuva krohvi- ning värvipinna vahel. Kõige suuremat kahju töid aga oletatavasti kaasa just kristalliseeruvad soolad, mis räniorgaanikaga pinnale tekitatud kileja kihi sein küljest koos maalinguga lahti löid.

Järgnevalt esitan restaureerimistöde etappide järjestuse koos kasutatud materjalidega, vajadusel on lisatud materjalikasutuse kohta täpsustav kommentaar. Andmed on koondatud Muhu, Valjala ja Kaarma kirikute restaureerimispäevikutest ning aruannetest.

Krohviäärte tugevdamine ja kinnitamine müüritise külge

Krohviäärte kinnitamiseks kasutati segu, mis valmistati hästi kustutatud ja välja pestud sooladega lubjast, sõelutud liivast ja jahvatatud keraamilisest purust. Koostisosade vahekord oli muutuv. Aruannetes ning päevikutes kohtab valdavalt kahte retsepti.

Segu nr 1: 1 osa lupja/ 1,5 osa liiva/ 0,5 osa keraamilist puru.²³⁷

Segu nr 2: 1 osa lupja/ 1 osa liiva/ 1,5 osa keraamilist puru.²³⁸

Krohvikihhi ja müüritise vaheliste tühimike täitmine

Tühimike täitmiseks töötati välja kaks segu.²³⁹

Segu nr 1: 1 osa lupja/ 2 või 1,5 osa keraamilist puru/ 0,5 osa dolomiidijahu/ 2 või 1,5 osa vett

Segu nr 2: 1 osa lupja/ 1,5 osa dolomiidijahu/ 0,5 osa keraamilist puru/ 2 osa vett

Toonased tudengid mäletavad, et kuna krohvikihhi oli ulatuslikult seinast irdunud, valati segu krohvikihhi taha suurtes kogustes.²⁴⁰ Nähtavasti sai just sellest täitesegust tohtu niiskuse allikas müüritise ja krohvi vahel. Tagajärjeks oli soolade liikumine ja kristalliseerumine, mis omakorda tingis krohvi ning sellega koos ka maalingu soolmurenemise.²⁴¹ Sooldumisprotsessi intensiivistumisele võis anda impulsi ka vees lahustuvatest sooladest puhastamata lubja kasutamine, mida tähendas ka Andrei Pisk, kes toona Ivanova retsepti järgi segu valmistas ning seda kasutas.²⁴²

---

²³⁷ Samas, lk 31.

²³⁸ Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. МКА, s A-504, pagineerimata.

²³⁹ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 39.

²⁴⁰ Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009. Intervjueerijad: Hilkka Hiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

²⁴¹ Hiop, Randla. Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ..., lk 28.

²⁴² Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009.

Maalipinda katvate lubjakihtide eemaldamine

Lubjakihte eemaldati mehaaniliselt spetsiaalse teraga nugade, skalpellide ja peitlitega.²⁴³

Vetikate eemaldamine

Krohvipind ja müüritis puhastati vetikatest vee ja atsetooni seguga vahekorras 1:1. Vetikad eemaldati harjade ja poroloonkäsna abil.²⁴⁴

Hüdrofoobimine

Puhastatud alade ning retušside ja rekonstruktsioonide kaitsmiseks niiskuse vastu ning vetikate edasise paljunemise vältimiseks muudeti need hüdrofoobseks, immutades kogu töödeldud pinda korduvalt 5–6% räniorgaanilise vaigu K-42-ga lahustatuna ksüloolis või 5% seguga vaigust LT-3.²⁴⁵ Lahus kanti seinale pehme laia pintsli või pulverisaatoriga.

Arvati, et need materjalid tõrjuvad niiskust, kuid on samas hingavad. Keemik Ivanova seletuste kohaselt takistavad räniorgaanilised vaigud niiskuse liikumist maalipinnale, kuid hoolimata sellise impregneeriva omaduse loomisest säilivad sealjuures materjali esialgsed auru läbilaskmisomadused.²⁴⁶ Samas näitas töödeldud pindade ülevaatus juba siis, et ohtralt (kolmekordsel katmisel) räniorgaanikaga immutatud alad muutusid nii küllastunuks, et veeaur kondenseerus maalipinnale.²⁴⁷

---

²⁴³ Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. МКА, s A-504, pagineerimata.

²⁴⁴ Samas.

²⁴⁵ Aruannetes kohtab hüdrofoobimisel kasutatud vaikude K-42 ja LT-3 kõrval veel nimetust K-15/3, mis on tegelikult räniorgaanilise vaigu LT-3 hilisem nimetus.

Neidsamu materjale – polümeere ja ränivaike soovitatakse kasutada isegi veel 1990. aastal ilmunud restaureerimiskeemiat tutvustavas raamatus. Vt М.К. НИКИТИН, Е.П. Мельникова, Химия в реставрации. Ленинград: Химия, 1990, lk 59: „Рäниорганисел полümeerид он вäга перспективсел матерјалид fresкoде restaureerimiseks. Need on pikaealised ning kui algab nende destruktüreerumine 50–100 aasta pärast, jäävad матерјали пооридesse siiski alles inertsed ühendid рänидиoksiидидена.“

²⁴⁶ Рäниорганикал baseeruva restaureerimismetoodика välјаarendamise üheks ајendикs oli reguleerimata temperatuuri ning niiskuse tingimustes olevate pulbristunud värvikihi ja destruktüreerunud krohviga monumentaalmaalide restaureerimisproblemaatика lahendamine. Täheldati, et рäниорганикал он palju seinamaalingute restaureerimise jaoks sobivaid ning vajalikke omadusi, mistõttu Ivanova välјatõõtatud metoodikат kasutati aastaid paljudel objektidel. Vt Viktor Filatov, Principal Stages of the Restoration of Monumental Painting in Architectural Monuments of the RSFSR. – ICOM Committee for Conservation. 4th Triennial Meeting, Venice, 13–18 October 1975. Preprints. Paris: ICOM, 1975, lk 7.

Kaasaegsemad uuringud on aga toonud välja ka mõningaid puuduseid. K-15/3 (LT-3) mõjul muutub märgatavalt krohvi urbane struktuur: väheneb pooride hulk ja suurus ning selle tulemusena ka auru ja vee läbilaskvus. Saavutatakse tugev hüdrofoobne efekt, mis uurijate arvates on ohtlik külmade ja niiskete objektide puhul, kus hüdrofoobsuse maht ühest küljest vähendab kondensvee kogunemist, aga teisest küljest takistab niiskuse välјаaurustumist krohvist. Samal ajal mõјutab see ka soolade ladestumise piiri seinas, soolad hakkavad liikuma krundikihi poole. К ремнийорганические смолы (K15/3, K42,CKTH). <http://www.restoreforum.ru/biblioteka-restavatora/knigi-o-restavracii/knigi-po-restavratsii-kartin/547-kremnijorganicheskie-smoly-k153-k42sktn> (vaadatud 21.03.2011).

²⁴⁷ Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. МКА, s A-504, pagineerimata.

Kui paaril esimesel aastal kaeti kõik pinnad hüdrofoobiva vaiguga alles vahetult enne suvise tööperioodi lõppu²⁴⁸, siis 1973. aastaks oli kogemus näidanud, et selliselt maalingute kahjustumine jätkus ning edaspidi kaeti välja puhastatud ning retušeeritud alad koheselt.

Värvipinna, lubjakihi ja krohvikihi tugevdamine

Sideaine kaotanud, pulbristunud värvipinna ning mureneva lubja- ning krohvikihi tugevdamiseks kasutati kas ksüloolis lahustatud 10% LT-3²⁴⁹ või lubjapiima²⁵⁰. Sobiva värvitooni andmiseks lisati lubjapiimale kas keraamilist jahu, ookripigmenti või tahma, sest algne lubjakiht oli kollakas-roosa värvusega.²⁵¹ Pind töödeldi eelnevalt atsetooniga. LT-3 lahust kanti pinnale pintsliga või pulverisaatoriga, selle paremaks imendumiseks niisutati seina eelnevalt atsetooniga.²⁵²

Irdunud lubjakrundi kinnitamine krohvile

Lubjakihi liimimiseks kasutati 5% polüvinüülatsetaate SVED ja VA-2EHA²⁵³. Liimi paremaks imendumiseks niisutati seina eelnevalt atsetooniga. Liim viidi pehme pintsliga või süstla ja nõela abil lubjatükikeste alla ning seejärel suruti tükikesed atsetoonis niisutatud vatitampooniga seina külge.²⁵⁴

Uue krohvi tegemine paljastunud müüritisele²⁵⁵

Segu krohvimiseks: 1 osa lubja/ 1,5 osa liiva/ 0,5 osa keraamilist puru/ vett

Segu lupjamiseks: 1 osa lubja/ 1 või 0,5 osa dolomiidijahu/ vajaduse järgi vett

Välja puhastatud maalingute plaanidele ja kalkale kandmine²⁵⁶

Kontaktkoopia tegemiseks kaeti sein kogu kompositsiooni ulatuses kalkaga, millele kanti kõik väiksemadki väljapuhastatud maalifragmendid. Need tehti nii maalingujärgse seisukorra

²⁴⁸ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 89.

²⁴⁹ Kaarma kirikus töödeldi maalinguid LT-3ga kolm korda neljatunniste vahedega. Restaureerimispäevik. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

²⁵⁰ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 38.

²⁵¹ Samas, lk 38.

²⁵² Samas, lk 34.

²⁵³ SVED (vinüülatsetaadi kopolümeer etüleeniga) ja VA-2EHA (vinüülatsetaadi kopolümeer 2-etüülheksüülakrülaadiga) kasutati nõukogude ajal massiliselt nii puitpolükroomia kui ka krohvalusel maalingute kinnitamiseks. 1990. aastal ilmunud raamatus „Химия в реставрации“ täheldatakse, et need polümeerid moodustavad objekti pinnale kile, mis võib aja jooksul muutuda – näiteks tumeneda või isegi maha kooruda. Veel märgitakse, et SVED ja VA-2EHA ei talu pikaajalist kokkupuudet äärmusliku temperatuuri ja niiskusega.

²⁵⁴ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 40.

²⁵⁵ Samas, lk 40.

²⁵⁶ Samas, lk 52.

fikseerimiseks kui ka kompositsioonist parema ülevaate saamiseks, et kalkadele märgitud alusel võiks teha rekonstrueerimissetepanekuid või koopiat.²⁵⁷

Fooni toneerimine

Maalingufragmentide vahelised alad kaeti peene pintsliga abil kreemikat värvi lubja ja dolomiidijahu seguga. Kui eelnevalt oli krohvipinda töödeldud LT-3-ga, tuli pinda niisutada, et segu peale hakkaks.²⁵⁸

Retušeerimine

Retušeeriti akvarellidega, mis olid segatud valge guaššiga. Mõningatel juhtudel kinnitati nii retušid kui ka rekonstruktsioonid LT-3 ga.²⁵⁹

4.4 Maalingute avamine

Avamisjärgne situatsioon fikseeriti kõigis kirikutes 1:1 kalkadele, millest aga tänaseks on säilinud vaid üks²⁶⁰, mis ei luba avamisjärgse seisukorra kohta teha kaugeleulatavaid järeldusi. Restaureerimispäevikutes nenditakse, et pealmised maalikihid eemaldasid paiguti väga vaevaliselt, sest olid alumiste küljes kõvasti kinni.²⁶¹ Pidades silmas seda, et nii aruannetes kui ka päevikutes on korduvalt pööratud tähelepanu ettevaatusele maalingute puhastamisel, pole põhjust arvata, et avamisprotsessiga kaasnes märkimisväärne originaali kadu. Töödel osalenute meenutuste kohaselt eemaldati lubjakorda millimeeterhaaval ning väljapuhastamise käigus vigastati maalingut minimaalselt.²⁶² Valjala päevikust leiab siiski märke „paksu lubjakorda eemaldades tuleb sellega pahatihti kaasa ka säilitatav viimistluskiht.“²⁶³

Maalingute hilisemad restauraatorid on täheldanud, et originaalne punane maalingukiht on jäetud kohati lubjakorra alt täies ulatuses välja puhastamata.²⁶⁴ Ehk oli põhjus just selles, et pealmiste kihtide nake originaaliga oli nii tugev, et nende eemaldamisega oleks paratamatult

---

²⁵⁷ Samas, lk 73.

²⁵⁸ Samas, lk 75.

²⁵⁹ Kõik pinnad kinnitada vähemalt üks kord LT-3, maalingud ja toneeringud aga koguni kolm korda (Muhu kirik. Restaureerimistööde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 89).

²⁶⁰ Rullikeeratud kalka asub Muinsuskaitseamet vallasmälestiste arhiivi riivilil.

²⁶¹ Sama täheldas ka Eva Mölder, kes puhastas välja maalinguid pikihoone võlvidel.

²⁶² Intervjuu Tiiu Übiga, 15.05.2009. Intervjueerija Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses. Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

²⁶³ Valjala kiriku restaureerimistööde päevik. MKAVA, toimik 4-5/16, pagineerimata.

²⁶⁴ Intervjuu Eva Möldriga, 04.03.2009. Intervjueerijad Hilka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

kaasnenud originaali hävimine. Suurte alad avamata jätmine liigse riski korral on kahtlemata esiletõstmist vääriv metoodika. Filatovi restaureeritud pindadel on lubjakihi alt paljandunud algset maalikihti leitud hilisema restaureerimise käigus nii Muhu kiriku lääneseinal kui ka Kaarma kiriku käärkambris.²⁶⁵ Eemaldamata jäetud lubjapinda kasutati mugavalt rekonstruktsiooni aluspinnana.²⁶⁶

Avamisprotsessis paelub aga hoopis enam küsimus, milliseid dekoreeritud kihte Filatov otsis, väärtuslikuks pidas ja eksponeeris ning mis oli valikukriteeriumiks.

Kaarma kirikus oli 1961. aastal dokumenteeritud lisaks keskaegsele maalingule ühe hilisema dekoratiivse viimistluskihi olemasolu. Uuringute järgi oli üsna kompaktselt säilinud hilisem koori- ja ka pikihoone seinu katnud marmoreering.²⁶⁷ 1970. aastate restaureerimise ajal leiti hilisemaid dekoratiivseid kihistusi ka Muhu kiriku seintelt.²⁶⁸ Selleks, et keskaegset maalsubstantsi esile tuua, ohverdati Muhu kirikus kõik hilisemad viimistluskihid, Kaarma kirikus eksponeeriti marmoreering üksikute sondaažidena ning valdavaks sai samuti keskaegne kihistus. Marmoreeringu säilitamine, olgugi et väga väikeses mahus, on märkimisväärne, osutades eesmärgile dokumenteerida hävitatud ajalookihistusi. Võib öelda, et Filatov küll huvitus hilisematest viimistluspindadest, kuid kõige väärtuslikumaks pidas ta kahtlemata keskaegseid maalinguid.

Mõnede päevikukatketete põhjal võib arvata, et Filatovi jaoks oli eksponeeritava kihi valiku üheks kriteeriumiks stiiliühtsus. Sellele viitab olukorra kirjeldus Muhu kirikus, kus koori roietelt maalitud ornamendi jäänuste leidmisel tekkis küsimus, kas avada need hilisemate lubjakihtide alt. Filatovi leidis, et need peaks avama vaid juhul, kui fragmendid kuuluvad seinamaalinguga ühte ajajärku.²⁶⁹ Samas on Filatovi töödele väga iseloomulik eri ajastute viimistluskihtide valikuline avamine, mida võib kohata nii Valjala kui ka Kaarma kirikutes.²⁷⁰ Teda ei huvitanud niivõrd ajaloolise viimistluskihi avamine tervikuna, kuivõrd ajaloolise viimistluskihi dekoratiivne osa. Sellele ta ka oma tähelepanu suunas – paiguti puhastati pealmistest kihtidest vaid maalingu piirkond, jättes seda ümbritsev pind avamata.

---

²⁶⁵ Intervjuu Annely Miiliga, 06.03. 2009. Intervjueerijad Hilka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

²⁶⁶ Eva Möldri sõnul erineb rekonstruktsiooni paigutus originaalist üsna palju.

²⁶⁷ Aruannetes mainitakse hilisema dekoratiivse kihina veel kooriruumi põhjaseinal avastatud ilmselt 18. saj pärinevat lillornamenti, mis oli aga nii avariilises seisukorras, et otsustati ilmselt eemaldada. Отчет о проделанной работе по укреплению красочного слоя гидрофабизации стен и каменных деталей. МКА, s A-504, pagineerimata.

²⁶⁸ Märkmed Muhu kiriku restaureerimise kohta. Märkmed Eda Liini valduses.

²⁶⁹ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 69.

²⁷⁰ Näiteks tehti Kaarma kiriku pikihoone põhjaseinale hilisematest kihtidest vabastatud pikk „kraav“ sik-sak mustriaga friisi eksponeerimiseks.

4.5 Retušeerimine ja rekonstrueerimine

Kuna avatud maalingutest olid säilinud vaid katked, mis polnud kuigi loetavad, järgnes maalikihi kinnitamisele loomuliku jätkuna retušeerimisfaas. Artiklites ja ka poolikus restaureerimisaruandes puudutab Filatov retušeerimist kahjuks vaid riivamisi.²⁷¹ Kõige põhjalikuma pildi retušeerimisviisi valiku põhimõtetest, praktilisest teostusest ja selle valiku tagamaadest annavad intervjuud toonaste restauraatoritega, kuid üllatavalt detailset ja kirjeldust pakub ka Muhu kiriku restaureerimistöõde päevik. Retušeeritud pindade ulatuse ning esteetilise külje hindamisel on väga kõnekad ka fotod ning objektivaatluse teel kogutud vahetu info.

4.5.1 Meetodi kujunemine

Filatovi retušeerimisviisi iseärasuseks on hävinud maalikihi rekonstrueerimine ristviirutuse või vertikaalsete joonte abil. Meetodi eesmärgiks oli taastada maali loetavus nii, et restauraatorite lisandusi oleks võimalik originaalmaalingust eristada. Selliselt täideti väiksemaid tühimikke ehk lakuune, kuid rekonstrueeriti ka suuri piirkondi. Ulatuslikult ruudustatud pindu võib näha näiteks Lohu mõisas ning Muhu ja Kaarma kirikus. Ootamatult aga ei rakendanud Filatov eristamisprintsipi Valjala kirikus.

Filatov ei otsustanud toneerimisviisi ja ulatuse üle siiski ainuisikuliselt. 1971. aasta tööde aruandes on märgitud, et järgmise hooaja (1972. aasta) alguses tuleb kokku kutsuda komisjon Eesti spetsialistidest, et otsustada väikeste seinamaalingute kadude toneerimise küsimus. Selleks valmistati ette akvarellidega toneeritud katsepind, mis kinnitati K-42 või LT-3ga.²⁷²

Kas selline retušeerimisviis valiti teadlikult? Mis oli valiku põhjuseks ning kuidas ja kui kvaliteetselt seda teostati? Sellest annavad kõige parema ülevaate Muhu kiriku restaureerimispäeviku märkmed. „Eialgu retušeeriti möödunud aastal kätteõpitud töövõtteid kasutades. Avariolukorras olevad kohad jäeti puutumata, kuna Filatov ei olnud veel kohale jõudnud ning brigaad ei soovinud uue tööetapiga alustada ilma teadusliku juhendaja juuresolekuta.“²⁷³ Kui selgus, et Filatovi tulek viibib oodatust kauem, alustati siiski toneerimisega, et mitte ajahätta jääda. Toetudes peamiselt Lohu mõisa seinamaalingute restaureerimisest saadud kogemusele, otsustati alustada iseseisvalt vähemtähtsatel kohtadel

---

²⁷¹ Erinevad retušeerimisprintsipi- ja tehnikad võtab Filatov omaette teemana vaatluse alles 1995. aastal gaamatus „Реставрация настенной масляной живописи“. Raamatu järgi rikuvad maalingu hävinud osad ruumi üldist harmooniat ja olemust. Filatovi arvamusel võib teatud osad retušeerida neutraalretušiga, kuid ornamentaalse iseloomuga piirkonnad tuleb taastada.

²⁷² Отчет по работам, проведенным в 1971 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. МКА, s A-504, pagineerimata.

²⁷³ Muhu kirik. Restaureerimistöõde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 60.

fooni toneerimisega.²⁷⁴ Lohu mõisa retušeerimisviisi kirjeldas ning selle valikut põhjendas Filatov nii: „Selleks, et maastikumaali pannoo täiendused oleks eristatavad autorimaalingust, otsustati see taastada ühtlaste vertikaalsete ja horisontaalsete joontega.“²⁷⁵ Filatovi saabumine lükkus aga veelgi edasi, mistõttu võeti kõne Moskvasse näpunäidete saamiseks.²⁷⁶ Filatov selgitas lühidalt toneerimise põhimõtteid, soovitudes kasutada võrgu meetodit nagu Lohu mõisaski ning retušeerida esmajärjekorras seal, kus värvilaigud olid omavahel loogilises seoses.²⁷⁷ Filatovi retušeerimiskontseptsiooni kindel põhimõte oli retuši eristatavus originaalist ning selleks sobis Lohus välja töötatud ristviirutustehnika hästi. Et viirutamise kvaliteedile ning ühtlusele ei pööratud kuigi palju tähelepanu, võib maalipinnal leida väga eriilmelist viirutamistehnikat – filigraansetest ruudukestest rohmakalt ja kiirustades konstrueeritud pindadeni. Lisaks varieerub värvi toon üsna tugevalt.

Esialgu toneeriti vaid piirkondi, kus joonis oli hästi loetav ning värvilaikude ühendamise ei tekitanud kahtluseid.²⁷⁸ Kuna Filatov ei jõudnud igal aastal tööde alguseks kohale, otsustasid üliõpilased näiteks Muhu kirikus isepäi maalinguid osaliselt rekonstrueerida „Juhul kui Filatov ei nõustu meie ettepanekutega, siis võib ju kõik maha pesta (guašš akvarelliga on hõlpsalt maha pestavad).“²⁷⁹ Päevikutest selgub, et toneerimisega küll alustati ettevaatlikult, kuid peagi heideti konservatiivne hoiak kõrvale ja järk-järgult asendus see üha julgema retušeerimistuhinaga „Otsustasime toneerida uuesti apsiidis ornamendi ja viirukipannid ja täiendada maalinguid nii palju kui võimalik.“²⁸⁰

Näib, et ühemõttelist restaureerimiskontseptsiooni Filatov ei loonud, vaid see kujunes töö käigus. Juhendaja ei kehtestanud kindlaid reegleid ning see andis tudengitele võimaluse restaureerimise käiku suunata. Eda Liini sõnul on laiaulatuslikud rekonstruktsioonid tingitud osaliselt just sellest, et retušeerisid loomingulist eriala õppinud tudengid, kes soovisid säilinud tükikeste põhjal terviklikku kunstiteost luua. Samas pooldas rekonstruktsioone ka Filatov, kes üldiselt kiitis kohale jõudes noorte rekonstrueerimiskatsed heaks ning soovitas samas vaimus jätkata, juhindudes ilmselt samuti kaduma läinud terviku otsinguist.²⁸¹ Aeg-ajalt tõstasid küsimused rekonstruktsioonide ulatuse kohta, millele koostöös juhendaja ning konsultantidega vastused leiti, üldjuhul olid need juurdemaalimist soosivad. Oma osa maalingute esteetika välja kujundamises oli ka Villem Raamil ja Eda Liinil, kes osalesid

²⁷⁴ Muhu kirik. Restaureerimistöõde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 66.

²⁷⁵ Филатов, Реставрация стенной живописи художника Готлиба Вельте, lk 177–186.

²⁷⁶ Muhu kirik. Restaureerimistöõde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 68.

²⁷⁷ Samas, lk 70.

²⁷⁸ Samas, lk 72.

²⁷⁹ Samas, lk 75.

²⁸⁰ Samas, lk 88.

²⁸¹ Samas, lk 77.

samuti aktiivselt retušeerimisalastes diskussioonides. Otsuseid mõjutasid veel juhuslikult kirikut külastavate spetsialistide arvamused. Näiteks leiab märkmetest Avo Keerendi arvamuse, et „maalinguid võiks täiendada maksimaalselt niipalju, kui säilinud värvilaigud seda lubavad, kuid päris peast juurde joonistada pole ka mõtet.“²⁸²

1973. aasta tööde ülevaatusel leiti, et maalinguid peaks rekonstrueerima niipalju, kui võimalik. Otsustati rekonstrueerida figuuride nimbuste osa, et oleks arusaadav, kus on figuuride pea ning kus jalad, sest vahepealne osa oli suures osas hävinud. Et maalingut kergemini loetavamaks muuta, tegid tudengid ettepaneku ühendada figuuride pea ja jalgade piirkond kerge roosaka või kollaka tooniga ilma kontuurita, kuid Filatov oli selle vastu, sest figuuride täpne asetus polnud teada.

Selgelt eristati rekonstruktsioonide tegemisel maalingu arhitekturseid osasid figuratiivsetest. Torne, gooti kaari ja ornamente koori põhjaseinas rekonstrueeriti julgelt ja ulatuslikult – kohati moodustab ristviirutus terveid kujundeid. Põhjaseinale rekonstrueeriti säilinud värvilaikude järgi sambad ja neil olev kaarestik, tornid, kuplid, pühakute nimbused. Apsiidikaart palistav ornament on täieulatuslik rekonstruktsioon.²⁸³

28

29

(28) Muhu kiriku kooriruumi põhjaseina läänepoolne lõik. Näide 1970. aastate restaureerimisest – sinisega tähistatud piirkond on valdavalt ristviirutustehnikas rekonstruktsioon. (29) Põhjaseina idapoolne lõik..

²⁸² Muhu kirik. Restaureerimistöode päevik 1971-1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 89.

²⁸³ Samas, lk 102.

30

(30) Figuur Muhu kiriku kooriruumi põhjaseinal 1974. aasta fotol.

31

(31) Sinise värviga on tähistatud Filatovi ajal rekonstrueeritud pinnad.

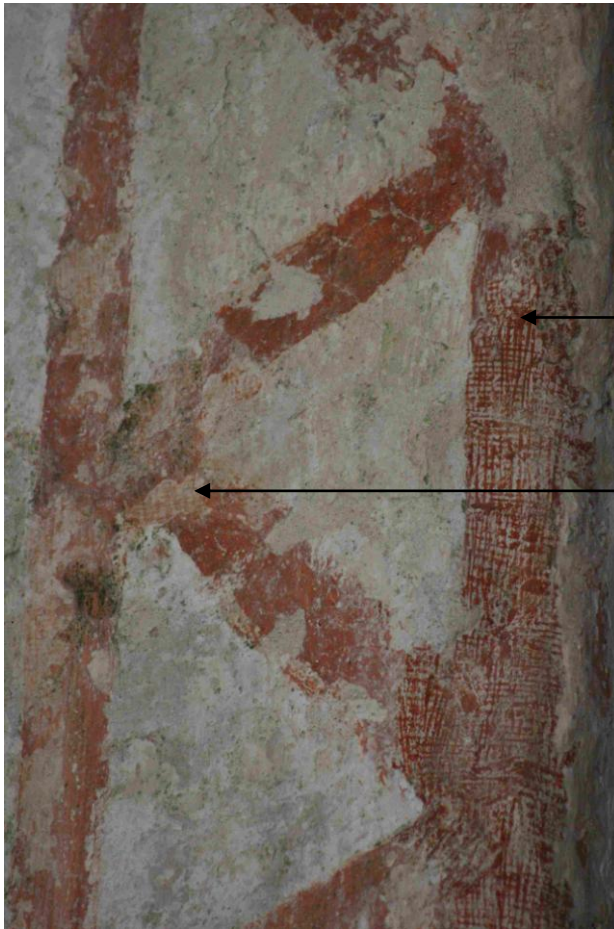
Rekonstrueerimisele eelnes põhjalik uurimistöö: „Tegime võrdlusi teiste Euroopa kirikute ja Muhu seinamaalide vahel pildimaterjali põhjal. Leidsime palju ühiseid detaile, mida rekonstrueerimisel ära kasutada saab.“²⁸⁴ Säilinud värvilaikude järgi puuduvaid detaile konstrueerides peeti väga oluliseks õiget, st originaalilähedast paigutust. Et aga rekonstruktsioonid on suures osas hüpoteetilised, paljastavad märkmed, kus kirjeldatakse rekonstruktsioonide kuju ja suuruse muutmist.²⁸⁵ Just arhitektuursete detailide puhul väljendub iseäranis teravalt rekonstruktsioonide baseerumine pigem oletustel kui teadmistel. Vastupidiselt arhitektuursetele vormidele oli suhtumine figuuride rekonstrueerimisse esialgu mõnevõrra delikaatsem: puuduvaid kohti vaid tooniti laseerivalt ja väiksemaid lakuune retušeeriti kogu maalipinna ulatuses. Kui väiksemad lakuunid olid retušeeritud ning arhitektuurset detailid plaanipäraselt rekonstrueeritud, soovitas Filatov tudengitel siiski täiendada ka pühakute rõivaste voldistikku²⁸⁶ (vt fotod 30, 31).

Lõpptulemusena jäid Muhu kooriruumi üldilmes väheste originaalfragmentide üle domineerima mastaapsed rekonstrueeritud pinnad.

²⁸⁴ Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 98.

²⁸⁵ Samas, lk 94.

²⁸⁶ Lisaks voldistikule täiendati ka figuuride nimbuseid, jalgu, käsi, kettide ristimotiive, võtmemotiivi Peetruse käes, risti, võtit, sambaid, lillornamenti, ruudustikku apostlite jalge all, Abrahami pead, võidukaare 17. sajandi dateeringut, inglitiiba (Muhu kirik. Restaureerimistöde päevik 1971–1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 98)

Filatovi retušeerimiskontseptsiooni kindel põhimõte oli retuši eristatavus originaalist ning selleks sobis ristviirutustehnika hästi. Et viirutamise kvaliteedile ning ühtlusele ei pööratud kuigi palju tähelepanu, võib maalipinnal leida väga erilmelist viirutamistehnikat – filigraansetest ruuduketest rohmakalt ja kiirustades konstrueeritud pindadeni. Lisaks varieerub värvi toon üsna tugevalt.

32

(32) Detail Kaarma kiriku maalingust.

Kaarma kiriku maalingute esteetiline presenteerimine lahendati Muhu kirikuga samas võtmes. Põhjaseina dominantist – suurest maalitud ümaraknast – oli säilinud vaevalt kolmandik. Kuna maalingu geomeetiline iseloom lubas säilinud fragmentide põhjal taastada terve kujundi, siis seda ka tehti, kasutades rekonstrueerimisel ristviirutus-tehnikat. Ulatuslikult rekonstrueeriti ka pikihoone lääneseina ning käärkambri dekoori.

Valjala kiriku maalingufragmentide eksponeerimine lahendati aga hoopis teistsuguste printsiipide alusel. Ristviirutuse asemel valiti siin katkendliku maalipinna täiendamiseks neutraalretušš – fragmente täiendati originaali tonaalsust imiteeriva ühtlase värviga. Kuna hilisemad lisandused ei ole originaalist eristuva pinnaga ning võrdlusanalüüsiks puudub korralik fotomaterjal, on retušeerimise mahtu praegu keeruline määrata. Mõnele avamisyärgsele fotole ning ühele säilinud kalkale toetudes on võimalik siiski retuššide ulatust üldjoontes aimata. Arhitektuurseid ja ornamentaalseid elemente on ulatuslikult rekonstrueeritud, samas kui figuratiivsetel maalinguosadel on säilinud fragmente valikuliselt vaid pildilise loetavuse tõstmiseks kergelt täiendatud, jättes üldmulje siiski fragmentaarseks. Et foon oli ebahütlase pinnaga ning värvigamma väga kirju, toneeriti fragmentide

esiletõstmiseks maalingu tausta täies ulatuses. Restaureerimispäevikutes märgitakse taas: „Toneerime kõike, mis toneerida annab“²⁸⁷. Arvestades Muhu ja Kaarma kirikute mastaapseid loomingulisi rekonstruktsioone ning kõrvutades säilinud originaalmaalingu fragmentidest võetud kontaktkooptiat pärast retušeerimist tehtud fotodega, pole välistatud, et ka Valjalas jäid mitmed restauraatorite tehtud täiendused oletuslikuks.

33 Üks vähestest säilinud kalkadest avamisjärgset seisu fikseerivast graafilisest dokumentatsioonist. Valjala kiriku kooriruumi põhjasein. 34 Maaling pärast retušeerimist 1976. aastal. Kalka ja foto võrdlusest saab teha mõningaid järeldusi retušeerimismahu kohta. Katkenud joonte ühendamisel on muudetud kujund loetavaks.

Üks olulisemaid esteetilise presentatsiooni printsiipe oli Filatovi jaoks restauraatori lisanduse eristamine originaalist, mis oli tolle aja kohta vägagi innovaatiline põhimõte. Juba 1967. a Lohu mõisa seinamaalingutest ülevaadet andvas artiklis tuuakse uudne retušeerimis põhimõte esile: „Kahjustused parandatakse selliselt, et hiljem oleks võimalik vahet teha autori algupärandi ja hilisemate paranduste vahel.“²⁸⁸

²⁸⁷ Valjala kiriku restaureerimistööde päevik. MKAVA, toimik 4-5/16 II köide, pagineerimata.

²⁸⁸ Hain Tankler, ... ja mis tapeetide alt nähtavale tuli. – Ühistöö, nr. 102 (2615), 26.08.1967, lk 3.

Milliselt restaureerimisteoreetiliselt aluselt Filatovi meetod lähtus? Näib, et Filatovile olid Nõukogude Liidu raudse eesriide taga töötades Euroopat haaranud uuenduslikud restaureerimisteoreetilised käsitlused kättesaadavad – ta oli üllatavalt hästi kursis teisenenud restaureerimisfilosoofia põhimõtetega, mis andsid suuna tema töödes rakendatavatele restaureerimisprintsiipidele.²⁸⁹ Tema uuenduslik lähenemine kunstiteose taastamisele viitab 1940.–1950. aastatel Itaalia seinamaalingute restaureerimise filosoofias ning praktikas aset leidnud murrangulistele muutustele. Kahjustunud maalingu käsitlemise uued ideed said laiema kõlapinna Itaalia restaureerimisfilosoof Cesare Brandi 1940.–1950. aastatel kirjutatud esseedest, mis ilmusid kogumikuna pealkirja all *Teoria del Restauro* 1963. aastal. Cesare Brandi teooria keskne idee on kunstiteose esteetilise terviku taastamine, võrdsustades seejuures esteetilise ning ajaloolise väärtuse. Kui kunstiteose loetavuse tõstmiseks on vaja puuduvaid osasid täiendada, siis iga integreerimise eesmärgil tehtud lisandus peab olema hõlpsalt äratuntav, kuid lisatud nii, et see ei häiriks ühtsust. Seepärast ei tohiks lisandus olla distantsilt tajutav, kuid lähemal vaatlusel selgelt originaalist eristatav.²⁹⁰ 1940. aastatel arendati *Istituto Centrale del Restauro* Cesare Brandi teoreetilistel alustel välja retušeerimismeetod – *tratteggio* – mis aitas muuta fragmentaarse kunstiteose taas loetavaks, säilitades samas selle hetkeseisukorda. *Tratteggio*–retušid on üles ehitatud peene paralleelsete joonte võrguna, mis on ümbritseva originaali tonaalsuses. Sel viisil sulandub toneering eemalt vaadates optiliselt originaalteose vormi, moodustades sellega ühtse pildilise terviku. Lähivaatlusel jääb aga restauraatori lisandus selgesti originaalteosest eristatavaks. Filatovi restaureerimiskontseptsioonides võib hoomata Cesare Brandi restaureerimisteooria mõjusid. Filatovi tööd peegeldavad ihalust maalingute esteetilise terviku taasloomise, potentsiaalse ühtsuse järele. Ilmselt just kunstiteosest visuaalse terviku loomise eesmärgil otsustas Filatov ülifragmentaarselt säilinud maalingute restaureerimisel ulatuslike retuššide ning rekonstruktsioonide kasuks. Retušeerimisviisi valik viitab taas Brandi mõjudele. Ristviirutus aitas tõsta maalingute loetavust, ent oli samas originaalist eristuv.

---

²⁸⁹ Pole täpselt teada, mil määral Filatov üht või teist autorit või teksti oma restaureerimiskontseptsioonide loomisel eeskujuks seadis. Tema tödest võib hoomata restaureerimisfilosoof Cesare Brandi mõju, kuid kindlasti kujundasid tema restaureerimisfilosoofilisi vaateid ka Itaalia juhtivad restaureerimisteoretikud Paul Philippot ning Paolo Mora, kellega ta ka tööalaselt lävis. Hiiop, Randle, Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ..., lk 30–31.

²⁹⁰ Cesare Brandi, *Theory of restoration*. Roma, Firenze: Istituto centrale per il restauro, Nardini, 2005, lk 57.

4.5.2 Materjalid ja tehnika

Muhus ja Kaarmas kasutati retušeerimiseks vees lahustuvaid värve – akvarelle ja guašše, „kuna sel juhul on võimalik värvitud kohti vajadusel eemaldada.“²⁹¹ Värvide eemaldatavuse aspekti konstateeris ka Raam Valjala seinamaalinguid käsitlevas artiklis: “Hõlpsama loetavuse huvides on katkendeid kergelt eemaldatava akvarellvärviga retušitud.”²⁹² See tähendab, et retušeerimisel lisatud materjali puhul jälgis Filatov kindlalt reversiibiilsuse nõuet. Algusaastail kaeti retušeeritud pinnad niiskuse tõkestamiseks räniorgaaniliste vaikudega. Hiljem sellest loobuti põhjusel, et nõnda on võimalik retušše hiljem vajaduse korral maha pesta. Visuaalselt ühtlasema tulemuse saavutamiseks ning kujundite esiletoomiseks kaeti maalingute foon heleda värviga. Selleks kasutati akvarellide ja lubja segu. Maalingu kontuure toonitati aga puhaste akvarellidega ruudustamise teel. Et Valjala kirikus rakendati teistsugust retušeerimismeetodit, siis olid ka vahendid erinevad – kasutati toneeritud lubjapiima.

Retušeeritud pindu töödeldi aastate jooksul korduvalt. Esiteks põhjustas soolade väljakristalliseerumine pindade pudenemise ning teiseks oli probleem toneeringute pleekimisega ning värvi dekoloreerumisega. Nimelt muutusid halliks värvitud pinnad õige pea kohati lillakaks, kohati rohekaks.²⁹³ Viimase põhjusteks pidas Ivanova kas lubja pleegitavat mõju pigmentidele, ebakvaliteetset lubja või kokku segatud värvainete seinale sadestumist raskuse järjekorras, mis on tingitud pigmentide erikaaludest. Ebaõnnestunud toneeringud eemaldati skalpelliga ning Ivanova proovis probleemi lahendamiseks kanda värskelt värvitud pinnale koheselt LT-15/3 (16%). Kuna uued pinnad kippusid järjepidevalt „lahtuma“, leiti 1973. aasta juulis maalingute toneerimise küsimusi arutades, et toon peaks olema veidi intensiivsem kui seni, võttes arvesse värvi pleekimist.²⁹⁴ Et fragmentaarse maalinguga kirikuruumi konkreetsust tuua, lasi Filatov Muhu ja Valjala kirikutes tõmmata roideid palistama punased triibud.²⁹⁵

Nagu maalingute avamist käsitlevas peatükis juba mainitud, jäid näiteks Kaarma kirikus pealmised lubjakihid osaliselt eemaldamata. Sellistele pindadele rekonstrueeriti maaling ristviirutusega.

---

²⁹¹ Muhu kiriku restaureerimistöõde päevik. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata

²⁹² Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust . . . , lk 59.

²⁹³ Muhu kirik. Restaureerimistöõde päevik 1971-1973. RRA, f 20, n 1, s 86, lk 88.

²⁹⁴ Samas, lk 92.

²⁹⁵ Samas, lk 100.

1970. aastate alguses oli restaureerimistegevus väga aktiivne, kuid seoses kunstimälestiste inspektori Eda Liini tagandamisega²⁹⁶ soikus see aastakümne lõpupoole hoolimata sellest, et lahendamist vajavaid probleeme oli restaureeritud kirikutes veel küll. Samal ajal algas teravdatud tähelepanu pööramine ka Viktor Filatovi töödele. 1970. aastate lõpupoole hakati avalikult Filatovi restaureerimismeetodeid kritiseerima, pannes talle süüks paljude seinamaalingute hävitamist. Tollaste muinsuskaitsetöötajate sõnul oli ebasoosingusse sattumise ajendiks Filatovi poolt restaureeritud Andrei Rubljovile atribueeritud Vladimir Uspenski katedraali seinamaalingute seisukorra pidev halvenemine. Üle Nõukogude Liidu saadeti laiali info Filatovi ebaõnnestunud objektide kohta, mille hulgas olid ka Eesti kirikud, ning mõneks ajaks keelati tal töötamine.

Kasutatud meetod ei osutunud tõepoolest ka Eesti kirikutes tulemuslikuks. Maalingute kahjustumiseni ei viinud pelgalt ohtralt kasutatud sünteetilised materjalid, vaid materjalide ja kirikute ekstreemsete kliimaatiliste tingimuste koostoime. Ometi ei saa Filatovit ainuisikuliselt süüdistada restaureerimistöodes, mis viisid maalingute säilimise asemel veel suuremate kahjustuste tekkimiseni. Samavõrra olid tööde metoodikast ning laastavast mõjust seinamaalingutele teadlikud ning seega ka vastutavad siinse kultuuriministeeriumi toonased töötajad ning ka kohalikud konsultandid. Erinevalt tänapäevasest praktikast tehti tollal maalingute restaureerimisele ranget järelevalvet ning tööde spetsiifika üle ei otsustanud vaid tööde juhendaja, vaid selle kooskõlastas komisjon. Ka tööde vastuvõtmine toimus ühise otsusena – iga aasta tööperioodi lõppedes väisas selleks kirikuid spetsiaalne komisjon, kel lasus seega samaväärne vastutus maalingute säilimise eest.

Ebaõnnestunud restaureerimismetoodika valik, mis põhines tollastel tavadel, ei saa kuidagi takistada meid tänapäeval kõrgelt hindamast Filatovit teadusliku restaureerimise pioneerina. Sama kõrgelt tuleb hinnata tollal uudsete, kuid veel tänapäevalgi väga ajakohaste retušeerimisprintsiipide rakendamist, mida Eestis seni tehtud polnud ja mis nõukogude tingimustes oli veel eriti märkimisväärne.

---

²⁹⁶ Eda Liin tagandati 1977. aastal massiliste kunstivarguste tõttu kirikutes.

5. 1980.–1990. AASTAD

1979. aastaks oldi pärast mitmeid aastaid kestnud restaureerimistöid endiselt ummikus. Villem Raam kirjeldab aruandes „Saaremaa vanade kirikute seisukorrast“ kirikute murettekitavat seisundit. Raami sõnul oli kõikide Saaremaa keskaegsete kirikute likvideerimata nuhtluseks rohevetikas, mille levik oli vaatamata Valjala ja Kaarma katuste hoolikale parandamisele viimastel aastatel intensiivistunud.²⁹⁷ Sama tendentsi täheldas ta Karjas: „Karja kiriku arhitektuuriline interjäär avaldab vaatlejas masendust ning moraalset protesti. Üleliidulise tähendusega ehitismälestise sisemus kattub poolhämärase keldrivalgusse vajunult üha ulatuslikumalt roheline seenvaibaga. Pärast konserveerimist üle viiekümne viie aasta vastu pidanud seinamaalingud koori põhjaseinas on hakanud varisema ilmselt suure niiskuse tõttu.“²⁹⁸ Paranenud polnud ka Muhu kiriku seisukord. Nii Filatov kui ka Raam olid juba aastaid tagasi teinud ettepanekuid kirikule akende paigaldamise kohta. Pea kümne aasta jooksul oli aga paigaldatud vaid kaks uut aknaraami kooriruumile. „Ülejäänud aknad on endiselt purustatud seisundis – raamid ripnevad nagu plahvatusjärgses hoones, muutes ka uute aknaraamide olemasolu mõttetuks. Viivitamatult eemaldamisele määratud tsementpõrand kooriruumis ja tsementkrohvikate koori välissoklil eksisteerivad puutumata edasi, tekitades seinamüürides lisaniiskust ning takistades nende normaalset kuivamist.“²⁹⁹ Analüüsides probleemide põhjuseid suunas Villem Raam kriitika Filatovi vastu: „Kogemused on kurvalt kinnitanud, et gastrolööride abiga ei jõuta mainitud ülesannete lahendamisel kuigi kaugemale. Need võõrad abimehed tulevad õhinaga, kuid kaovad peatselt tagasi vaatamata.“³⁰⁰ Samas osutas ta maalingute kahjustumisest kirjutades ka muinsuskaitseüsteemi suutmatusele, nimetades kultuuripärandi kampaanialikku hooldust rahvuslikuks traditsiooniks.³⁰¹

1980. aastate alguses toimusid mõned Kultuuriministeeriumi korraldatud pistelised kontrollkäigud eesmärgiga fikseerida maalingute kahjustuste ulatus ja põhjused ning leida neile lahendus. Ebarahuldava seisukorra asjaolude analüüsimiseks käis 1980. aasta alguses Saare- ja Muhumaa monumentaalmaalide tehnilist seisukorda inspekteerimas Ivanova. Kahjustuste peamise põhjusena tõi ta välja konstruktsioonide defektid (akna- ja ukseavad, dreanaaži ja vihmaveesüsteemid). Ivanova jõudis kindlale järeldusele, et varem räniorgaanikaga töödeldud pindade olukord on rahuldav ning probleemid ilmnevad pigem

²⁹⁷ Villem Raam, Saaremaa vanade kirikute seisukorrast, 1979. MKA, s A-199, lk 3.

²⁹⁸ Samas, lk 5.

²⁹⁹ Samas, lk 7.

³⁰⁰ Raam, Ühest vähetuntud kunstiloost Muhu saarel ..., lk 50–59.

³⁰¹ Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust ..., lk 64.

katmata jäänud pindadel. Vaid üksikutel juhtudel möönis ta räniorgaanikaga kaetud värvi ja krohvi kahjustumist, kuid pidas selle põhjuseks pinna otsesest kokkupuudet veega.³⁰²

Samal aastal toimus kultuuriministeeriumi kokku kutsutud üleliidulise komisjoni väljasõit, et tutvuda kultuurimälestiste seisukorra ja restaureerimisvajadusega ning hinnata hiljuti lõppenud restaureerimistöde efektiivsust.³⁰³ Komisjoni protokoll on tegelikult ainus leida õnnestunud kirjalik allikas, milles analüüsitakse Filatovi töid. Hoiak nii tööde juhendajate, valitud meetodite kui ka tulemuste suhtes oli selgelt kriitiline. Muude objektide kõrval väisati Muhu, Kaarma, Valjala, Pöide, Karja ja Ridala kirikuid ning märgiti, et peaaegu kõik mälestised Haapsalu ja Kingissepa rajoonis on mitterahuldavas seisundis ja vajavad restaureerimist. Olukorra põhjustena nimetati mitterahuldavat temperatuuri- ja niiskusrežiimi, ebakvaliteetselt tehtud restaureerimistöid ja kontrollorganite ebaefektiivset järelevalvet. Erilise eksimusena toodi välja tööde vale järjekord: „Kogu restaureerimistsükli jooksul tuleb karmilt jälgida tööde õiget järjekorda. Hoonet peab käsitlema komplekselt. Seinamaalingute säilimise tagamiseks on kõige olulisem normaalse temperatuuri- ja niiskusrežiimi saavutamine, mida käesoleval ajal üheski hoones ei reguleerita.“³⁰⁴ Etteheiteid jagus ka uurimismeetodi ja dokumentatsiooni kohta: ei kasutatud piisavalt kaasaegseid uurimismeetodeid ning dokumentatsioon ei sisaldanud mitmeid kohustuslikke andmeid (restaureerimiseelset, -aegset ning -järgset seisukorda fikseerivat fotodokumentatsiooni, restaureerimiskomisjonide protokolle ja defektakte). Negatiivne hinnang anti pigem Filatovile kui tööde teaduslikule juhendajale. Ivanova välja töötatud meetodika leidis aga tunnustamist.³⁰⁵ Erinevalt Filatovist kuulus Ivanova komisjoni koosseisu.

Iga kiriku seisukorra parandamiseks tehti eraldi ettepanekud. Karja kirikus märgiti taas ära maalingut kattev värvikiht, kuid hoiatati, et enne niiskusrežiimi normaliseerumist ei tohiks seda eemaldada. Muhu kirikus soovitati seinast irduva värvi- ja krohvikihi tõttu kohe alustada kvalifitseeritud restauraatorite osavõtul teistkordset maalingute kinnitamist/tugevdamist. Valjala kiriku seinamaalingute seisukord hinnati avariiliseks. Komisjon pakkus olukorra lahendamiseks välja plaani, mille kohaselt esmajärjekorras oleks tulnud normaliseerida

---

³⁰² Отчет к договору 25. Исследование технического состояния монументальной живописи Муху и Сааремаа, 1980. МКАВА, тоимик 4-5/11 II köide, pagineerimata.

³⁰³ Komisjoni esimees oli E. Darski Moskvast, komisjoni kuulusid veel Moskvast M. Pospelov, V. Novgorodov, A. Ivanova, J. Petuškova, L. Lelekov, Minskist M. Tšeitlin ja Tallinnast I. Einama. Juurde olid kutsutud O. Maas ning V. Raam. Заключение. Комиссии Министерства культуры СССР по обследованию состояния памятников монументальной живописи Эст. ССР (20–29 августа 1980 года). МКАВА, тоимик 4-5/11 I köide, pagineerimata.

³⁰⁴ Samas.

³⁰⁵ Muhu kiriku maalinguid analüüsid leiti, et kümme aastat tagasi Ivanova meetodika alusel tugevdatud krohv on heas seisukorras, kuid kahjustused ilmnevad just 1970. aastatel töötlemata jäänud pindadel.

temperatuuri-niiskuse režiim ja võtta viivitamatult ette seinamaalingute konserveerimine. Võimaliku lahendusena soovitati kaaluda isegi maalingu demonteerimist ja eksponeerimist hoopis muuseumis, samal ajal kui kirikusse võiks teha koopia.

1983. aastal tehti Muhu kirikus järjekordne tehnilise seisundi ülevaatus ning jällegi tuli konstateerida kahjustusi: krohvi ning koori seinamaalingute ulatuslik pudenemine³⁰⁶, rohevetikate levik, sooladega kattuvad seinapinnad.³⁰⁷ Riikliku Ehituskomitee Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon tellis Vabariiklikult Restaureerimisvalitsuselt rea töid, mis loodeti 1985. aastaks valmis saada.³⁰⁸ Viimaks leidis aset remont, mida oli oodatud juba 1960. aastate lõpust saadik. Kooriruumi tehti uus põrand, paigaldati korralikud avatäited ning uuendati katus. ENSV Kultuuriministeeriumi ülesandeks jäi maalingufragmentide dokumenteerimine pikihoones ning krohvi ja maalingute kinnitamine kogu kirikus, mida mingil põhjusel aga siiski ette ei võetud.³⁰⁹

Alates 1986. aastast hakati paljudes tegutsevates kirikutes riigi rahade ning välisabi korras saadud annetustega remonti tegema. 1987. aastasse jääb näiteks Ridala kiriku remont, mille dokumentatsioon maalingutest ei räägi, kuid 2010. aasta uuringud tõestasid üsna veenvalt, et selle remondi käigus värviti üle maalingute taust ning osaliselt ka kujundid. Samal ajal eemaldati kiriku krohvitud seinapindadelt rohevetikaid.³¹⁰

---

³⁰⁶ 02.02.1983 koostatud akti kohaselt oli väliskrohvi kadu u 40% ja sisekrohv oli hävinud isegi 75% ulatuses.

³⁰⁷ Koosoleku protokoll, 02.02.83. MKAVA, toimik4-5/11 II köide, pagineerimata.

³⁰⁸ Nõupidamise protokoll 04.02.1983. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata.

³⁰⁹ Muhu kirik 1983,1984. a. Nõupidamise protokoll. MKA, s A-1284, pagineerimata.

³¹⁰ Rohevetikate eemaldamise lahused töötas välja Helve Ilves. Kasutati kas segu etanoolist, atsetoonist ja formaliinist või heksakloorbenseeni lahust etanooli-atsetooni segus. Ridala kirik. Ridala kiriku restaureerimise tööprojekt. Sedman, Järverand, Ridala kirik. Ridala kiriku restaureerimise tööprojekt. RTP. Köide AE-I. 1987. MKA, s A-7774, lk 15.

6. 1990.–2000. AASTAD. TAASRESTAUREERIMINE

1990. aastatel muutus suuresti tänu lääneliku restaureerimisalase info ning materjalide kättesaadavusele ka siinne restaureerimismetoodika ning -filosoofia. Avardunud majanduslikest võimalustest hoolimata ei ole suuremahulisi restaureerimistöid siiski kuigi arvukalt ette võetud.³¹¹ Jättes kõrvale uute leidude restaureerimise Hanila, Martna, Püha ja Pöide kirikus, on siinse teemakäsitluse jaoks tähenduslikud tööd, mis hõlmasid varem restaureeritud piirkondi Muhu ja Kaarma kirikuis.

Kõnekas on fakt, et kolmest Filatovi juhendamisel restaureeritud kirikust vajasisid 1990. aastate alul taassekkumist kaks³¹². Kõige kriitilisemaks osutus olukord kahtlemata Muhus, kuid töötlemist vajasisid ka Kaarma kiriku maalingud. See annab veelkord tunnistust 1970. aastatel rakendatud metoodika sobimatusest siinsetesse ekstreemsetesse kliimaoludesse. Vastukaaluks kirikute lagunevatele viimistluskihtidele on sama metoodika alusel restaureeritud Lohu mõisa Gotlieb Welte teemalised seinamaalingud tänini hästi vastu pidanud³¹³, mis tõendab omakorda seda, et normaalsetes kliimaatilistes tingimustes on Filatovi metoodika olnud tulemuslik.

Järgnevalt kirjeldan põhjalikumalt sündmusi, mis viisid Muhu kiriku maalingute osalise hävimiseni ja mõjutavad maalingute seisukorda tõenäoliselt tänaseni.

1992. aastal hakati kavandama Muhu kiriku restaureerimist, milleks annetas raha Rootsi Växjö piiskopkond. Sooviti korrastada fassaadid ja pikihoone interjäär, sealhulgas krohviga üle seinad ja võlvid. Muhu kiriku senised viimistluse uurimus- ja restaureerimistööd olid keskendunud vaid kooriruumile ja pikihoone lääneseinale, pikihoone viimistlus tervikuna oli uurimata. Lepiti kokku, et enne sisemisi krohvimistöid fikseeritakse pikihoone seintel piirkonnad, kus võib leida maalingute fragmente ning mis tuleks seetõttu jätta uue krohviga katmata. Hinnati ka avatud maalingute seisukorda.³¹⁴ Kuigi ilmnes, et maalingukatketega krohv on seinast irdunud ja pude ning et pikihoone fragmente saab nende minimaalse säilivuse tõttu hinnata pigem kui viidet kunagise terviku olemasolule, otsustati konserveerida

---

³¹¹ Töid on tehtud Pöide (1994–1995), Hanila (1998–2001), Kaarma (2000–2009), Martna (2004–2005) ja Püha kirikutes (2007–2009).

³¹² 1980. aastatel oli maalinguid inspekteerinud komisjoni leidnud, et avariilised on ka Valjala maalingud. Заключение. Комиссии Министерства культуры СССР по обследованию состояния памятников монументальной живописи Эст. ССР (20–29 августа 1980 года). МКAVA, toimik 4-5/11 I köide, pagineerimata.

³¹³ 30.04.2011 toimunud ülevaatusel võis täheldada üksikutes kohtades värvikihi irdumist.

³¹⁴ Tähelepanekuid maalitehnika ning säilinud viimistluse kohta vt Anneli Randla, Uusi leide Muhu kirikust. – *Ars Estoniae Medii Aevi Grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo*. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 57–63; AS KAR-Grupp. Muhu kiriku pikihoone uurimus-sondeerimistööde aruanne, 1994. MKA, s A-5536.

ning eksponeerida kõik maalingufragmendid.³¹⁵ Detailselt jõuti uurida vaid pikihoone lõunaseina, ülejäänud seinapindadel piiritleti need alad, mis kuulusid säilitamisele.

Muhu kirikut hakkas remontima seni uusehitistega tegelenud Rootsi ehitusfirma Skanska Sydost AB, kel puudus vanade hoonete taastamise kogemus.³¹⁶ Ehitaja nägemus ajaloolise hoone restaureerimisest erines siinsete muinsuskaitstjate ning restauraatorite omast, mis tekitas teravaid vastuolusid. Kuna nii kogudus kui ka ettevõtja kiirustasid, siis ei aktsepteerinud nad remondi tähtsust edasilükkamist uuringute tõttu. Väljaspool kokkuleppeid ning ilma loata eemaldati säilitamisele määratud vana krohv ning sein kaeti kruntkrohvi kihiga.³¹⁷ Skanska tegevusega kaasnesid suured kaod: eemaldati maalingufragmente lõunaakna palestiku parema põse allosas, rustikadekoori fragment kolmes üksteist katvas viimistluskihis vööndkaare lõunapoolsel osal, vigastati maalingufragmenti põhjaseinal vööndkaare konsolist vasakul, hävitati ainsa kompositsioonilise tervikuna säilinud figuraalne fragment (nn Kolgata-grupp) idaseinal vöödukaarest vasakul.³¹⁸

Tööd peatati, et dokumenteerida ning päästa allesjäänud maalingufragmendid. See tekitas terava konflikti koguduse ning muinsuskaitstjate vahel ning pälvis elavat vastukaja ka ajakirjanduses.³¹⁹

Lisaks maalifragmentide hävitamisele pikihoones kahjustas ehitusfirma tegevus niigi avariilises seisukorras olevaid kooriruumi maalinguid, kuna muudeti drastiliselt hoone sisekliimat. Näiteks valati pikihoone põrandaplaatide aluse liivakihi tasandamiseks kirikusse suurtes kogustes vett. Tööd olid murettekitavad ka tehnilisest küljest – seinad kaeti väga vedela pritskrohviga, mis omakorda kujunes niiskuseallikaks ning aktiveeris väljasooldumisprotsessi.

1993. aasta üldremonttööde negatiivsed tulemused olid ilmsed juba aasta möödudes – krohvitud pindadel levisid rohevetikad ning hallitus. Mittetöötav ventilatsioon koos remonttöödel kasutatud keskaegsele ehituskehandile sobimatute ehitusmaterjalidega olid põhjustanud ekstreemseid kliimakõikumisi.

---

³¹⁵ Muhu kiriku maalingutest. 27. aug 1992. MKAVA, toimik 4-5/11, pagineerimata.

³¹⁶ Tiina Pikamäe, Aeg meid muutnud on. Tants Muhu kiriku ümber. – Päevaleht, 13.01.1994, lk 10.

³¹⁷ Akt sisetööde käigust Muhu kiriku pikihoones seisuga 3. september 1993. a. MKAVA, toimik 4-5/11 I köide, pagineerimata.

³¹⁸ Eva Mölder. Kellele neid räbalaid vaja on? Käsikiri Eva Möldri valduses.

³¹⁹ Vt Tiina Reinart. Sisseõnnistamiseni on aega. – Oma saar, 16.10.1993; Tiina Pikamäe, Aeg meid muutnud on, lk 10; Restaureeritud Muhu kirik kipub lagunema. – Eesti Sõnumid, 03.07.1995, lk 4.

6.1 Muhu kiriku maalingute restaureerimine aastatel 1994–1997

Lisaks üksikutele säästetud maalingukatketele Muhu kiriku pikihoones tekkis üha suurenev vajadus restaureerida taas ka kooriruumi maalinguid, mille halvenevat seisukorda olid spetsialistid rõhutanud juba ligi viisteist aastat. Kooriruumi põhjaseina seisukord oli kujunenud eriti kriitiliseks ning vajab kohest sekkumist. 1994. aastal võeti viimaks maalingute restaureerimine käsile. AS KAR-Grupi poolt teostatud tööd kestsid 1997. aastani.³²⁰ Informatsioon selleks ajaks hävinenud pindade kohta on vastuoluline. On kirjutatud, et ennekõike olid kannatada saanud vana krohviga alad.³²¹ Tollase restauraatori sõnul oli aga originaalne krohvikihit Filatovi aegsetest krohviparandustest märksa paremini säilinud³²² (vt fotod 35, 36).

(35, 36) 1976. aasta restaureerimise järgse ja 2009. aasta foto võrdluses joonistub välja pärast restaureerimist toimunud maalikihi hävimise ulatus.

---

³²¹ Aruanne väljasõidust Saare- ja Muhumaale 7. kuni 11. apr. 1994. MKAVA, toimik 4-5/11 I köide, pagineerimata.

³²² Intervjuu Annely Miiliga, 06.03. 2009.

37

(37) Muhu kiriku maalingute seisukord 1994. aastal. Maalikiht irdub krohvipinnalt koorikuna.

Algne krohv oli pude ning seinapinnast lahti, värv oli sideaine kaotanud ja pulbristunud. Kooriruumi maalingud olid kõva rabeda koorikuna seinapinnast kohati isegi 1 cm irdunud. Väga tugeva pindmise kooriku tekkimise põhjuseks peeti 1970. aastatel kasutatud materjalide sobimatust kiriku kliimaatilistesse tingimustesse. Kõnealuse kooriku päästmine ning seinale kinnitamine osutus ka kõige keerulisemaks ülesandeks, sest korduva ning kardetavalt ka liiga kõrge kontsentratsiooniga sünteetiliste liimide ja vaikude kasutamise tõttu ei olnud võimalik maalipinda pehmendada. Kuna nii keerulise restaureerimisprobleemi lahendamiseks puudusid siinsetele restauraatoritel teadmised ning kogemus, kutsuti restaureerimist konsulteerima mitmeid väliseksperthe.³²³ Restaureerimiskava töötati välja koostöös. Kogu kirikus kinnitati maalinguid ja krohv, eemaldati soolad ning rohevetikad. Lahtine krohv kinnitati müüritisele tavalise lubimördiga. Krohviservade kinnitamiseks ja lubjakihtide krohvile liimimiseks kasutati Ledan TB-03 ja lubja segu, maalingute pigmendi sideaine kompenseeriti lubjavee või Primal AC-33. Rohevetika levialasid töödeldi Boracol 10 Rh-ga. Pikihoones säilinud krohvikihid immutati lubjaveega, millele lisati 1-1,5% Mowilithi³²⁴.

Maalingu teistkordsel restaureerimisel on alati kriitiliseks kohaks hinnangu andmine eelnenud töödele. Kuidas suhtuda kaasaegse restaureerimisfilosoofia valguses maalingu esteetikat oluliselt mõjutavatesse retuššidesse ning rekonstruktsioonidesse? Muhu kirikut külastanud eksperdid võtsid osa ka retušeerimisküsimuse lahendamisest. Maalingute esteetilise presentatsiooni kohta tegi Gotlandi maalingute restaureerimise praktikat eeskujuks seades

³²³ Näiteks Kirsten Trampedach Taanist, Sophie de Ridder Belgiast, Michael Oess ja Udo Cox Saksamaalt, Harald Norrby Rootsist.

³²⁴ AS KAR-Grupp, Muhu Püha Katariina kiriku krohvi- ja seinamaalingute konserveerimistöde aruanne. 1997. MKA, s A-5537.

mitmeid ettepanekuid näiteks seinamaalingute restauraator Harald Norrby. Tema ideed pakuvad hea materjali Gotlandi ja Eesti kontseptsioonide võrdluseks. „Suur rosettaken lääneseinal rekonstrueeritakse ja see aken hakkab siis pikihoonele suurt mõju avaldama. Kui maalingutel on osa ära kadunud, aga täpselt on teada, kuidas need olid tehtud, siis maalitakse sama pilt või muster selle kadunu asemele, aga selleks, et teadlased aru saaks, et see plekk on uuesti maalitud ilma et tööaruandeid lugeda, markeeritakse see uuesti maalitud ala skrafeerimisega.³²⁵ Kui üks bordüür on jooksnud ümber ühe pikihoone, aga sellest on ainult fragmendid järel, siis maalitakse selle bordüüri kadunud osad nõrgema värviga nii, et ta peaaegu näeb välja nagu ta kunagi oli.“³²⁶

Harald Norrby soovitud maalingufragmente lakuunid täiendamise teel siduda siiski ei lähtunud. Restauraatorid valisid möödunud perioodile vastukaaluks minimaalse programmi, st keskenduti irdunud värvikihi säilitamisele ning esteetilise presenteerimise poolega praktiliselt ei tegeletud. Otsustati säilitada maksimaalselt Filatovi ajal tehtud ruudulised rekonstruktsioonid ning retušeerida maalinguid minimaalselt. Restauraatorite kinnitusel toneeriti akvarellidega vaid krohvikinnitusi originaalkrohvi servades. Sellist nn arheoloogilise konserveerimise kontseptsiooni rakendati 1990. aastatel üsna laialdaselt. Osalt oli see tõenäoliselt põhjustatud soovist vastanduda varasemale „loovale“ lähenemisele. Filatovi ulatuslike täienduste säilitamise otsuses oli kindlasti suunavaks asjaoluks ka arvestatava osa originaalmaalingu hävinemine eelmisest restaureerimisest möödunud kahekümne aasta jooksul. Triibutatud toneeringute ulatus oli originaalfragmentidega võrreldes niivõrd suur, et Filatovi ajal lisatud pinnad olid muutunud pildimõjus määravaks.

Võimaliku lahendusena oleks võinud kaaluda ka originaalmaalingu kildude ning rekonstruktsioonide vaheliste tühimike retušeerimist, mis oleks optiliselt taandanud maalikihis leiduvad häirivad värvikaod. Lisaks rekonstruktsioonidele said üldmõjus nüüd domineerivaks värvikaod.

---

³²⁵ Skrafeerimise all mõisteti ilmselt rekonstrueeritud pindadele terava esemega peenikeste süvendjoonte tõmbamist. Sellist tehnikat on kasutatud ning kasutatakse ka praegu Gotlandil rekonstrueeritud pinna eristamiseks originaalist.

³²⁶ Ettepanek. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata.

6.2 Kaarma kooriruumi maalingute restaureerimine aastatel 1997–1998

1997.–1998. aastal restaureeris AS KAR-Grupp Kaarma kiriku kooriruumi põhjaseina ümarakna osa ning maalingufragmente idaseinal, roietel ja kilpkaartel.³²⁷ Tööde põhjuseks oli kooriruumi võlvi ehituslikult avariiline seisukord. Peamiseks maalinguid puudutavaks probleemiks oli krohvi ja lubjakihtide irdumine müüritisest ja pigmendi kaotanud sideaine, kuid muret tekitasid ka ohtrad rohevetikakolooniad. Kasutati Muhu kiriku maalingute restaureerimisele sarnast lähenemist – Filatovi rekonstruktsioone maksimaalselt säilitades kinnitati seintelt irdunud krohvikihht ning konserveeriti maalingufragmentid.³²⁸

6.3 Kaarma kiriku käärkambri maalingute restaureerimine aastatel 2003–2009

2003.–2009. aastal toimusid Kaarmas kogu kirikut hõlmavad seinaviimistluse ja -maalingute uuringud ning konserveerimine. OÜ Rändmeistri tegevuste hulka kuulus lisaks seni teadmata maalingufragmentide väljapuhastamisele ja konserveerimisele pikihoone võlvikutes veel käärkambri ning selle siseviimistluse restaureerimine.³²⁹ Kuna käärkambri seinu katsid Filatovi ajal avatud ja ulatuslikult rekonstrueeritud maalingud, seisti taas silmitsi probleemiga, kuidas suhestuda ajaloolise restaureerimisega. Kas käsitleda rekonstruktsioone säilitamist vajava väärtusena? Restaureerimiskontseptsiooni kaudu antud hinnang varasemale restaureerimisele oli 1990. aastatel tehtud töödega võrreldes kriitilisem ning julgem. Kui osutus vajalikuks müüri või krohvi parandamine, eemaldati sobimatu krohviparandus või kahjustunud krohv koos viimistlusega, mis tähendas osaliselt ka Filatovi ajal tehtud rekonstruktsioonide kõrvaldamist. „Kus on vaja krohvi või müüri parandada, oleme selle eemaldanud ja kus see ei sega, on see alles jäetud.“³³⁰ Varasemad retušid säilitati seega valikuliselt ning valiku aluseks oli krohvi ning müüritise seisukord.³³¹

---

³²⁷ Annely Miil, Sirje Sorok, Mare Tael, Kaarma kirik. Konserveerimistöde aruanne, 1998. MKA, s A-4033.

³²⁸ Krohvi kinnitati müüritisele, pritsides seina puuritud aukudest sisse lubimörti (1 osa lupja ja 2,5–3 osa peenikest kvartslüiva). Lahtiseid lubjakihte kinnitati lubjapasta ja peenikese kvartsi seguga või lubjapasta ja „Ledan“ TC1 Plus seguga. Sideaine kaotanud pigmendid fikseeriti lubjaveega, lisades sellele vajadusel ka Primal AC-33. Rohevetika levikualasid töödeldi 2.3 korda Boracol 10 RH-ga. Annely Miil, Sirje Sorok, Mare Tael, Kaarma kirik. Konserveerimistöde aruanne, 1998. MKA, s A-4033.

³²⁹ Eva Mölder, Kaarma kirik. Pikihoone läänevõlvikute ja käärkambri restaureerimine 2005–2010. Aruanne. MKA, A-9458.

³³⁰ Intervjuu Eva Möldriga, 04.03.2009.

³³¹ Samas.

7. MAALINGUTE SEISUKORD NING TULEVIKUPERSPEKTIIV

Analüüsidest seinamaalingute seisust täna, peame tõdema, et seisame silmitsi põhimõtteliselt samade probleemidega, millega tegelesid või millele juhtisid tähelepanu kõik käesolevas töös mainitud restauraatorid ja muinsuskaitsejad. Kirikutes on probleemiks niiskuse, mis avaldab maalingutele negatiivset mõju. Alljärgnevalt on lühidalt välja toodud maalingute peamised kahjustused ning võimalusel ka kahjustuste arvatavad põhjused. Täpsem diagnoos nõuaks aga seisundi regulaarset monitooringut ning kompleksseid uuringuid, mis ei mahu käesoleva töö raamidesse. Olen siinkohal markeerinud vaid peamised visuaalse vaatluse teel tuvastatud materjalimuutused ning kahjustused. Lisaks käsitlen maalingute restaureerimise tulevikuperspektiivi, hinnates kriitiliselt ajaloolisi restaureerimisi ning nende väärtust.

7.1 Maalingute seisukord

Maalingute kahjustused on üldiselt sarnase iseloomuga. Levinumad probleemid on värvipinna dekoloreerumine bioorganismide tõttu ning maali- ja krundikihi irdumine ja pudenemine soolade toimel. Neid kahjustusi leidub vähemal või rohkemal määral pea kõigis kirikutes. Levinumaks on biokahjustused – väike- ja mikroorganismide (seente, vetikate ja bakterite) toimel tekkinud materjali omaduste muutumine ja materjalide lagunemine. Rohevetikad näivad olevat Eesti kütmata kivikirikute juures paratamatuks nähtuseks. Vetikatel otsesest hävitavast mõjust materjalile ei ole, küll aga on need indikaatoriks, mis osutavad kiriku müüride ja viimistluskihi liigniiskusele.³³² Tumerohelised vetikakolooniad on eriti suureks probleemiks maalingute puhul – roheliselaiguliseks värvunud pind häirib tugevalt maalingu esteetikat (vt fotod 38–40). Näiteks on Muhu kiriku kooriruumi seinad laiguti kaetud rohevetikaga, mis intensiivsete roheliste laikudena on levinud ka kooriruumi maalingutele. Eriti problemaatiline on olukord põhjaseina idaosas ning koorilõpmikus, kus see on roheliste niredena seinapinda mööda alla valgunud, muutes ruumi üldmõju väga ebaesteetiliseks. Ka Ridala kirikus on laialdaselt levinud rohevetikad, eriti seinte madalimas tsoonis. Suur kolle on idaseina lõunapoolsel lõigul, kus rohevetikas katab maalinguga ala. Vetikast pole puutumata ka Valjala ning Kaarma maalingud.

---

³³² Mari Loit, Kirikute hooldusraamat. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2007, lk 26.

38

39

(38) Rohevetikad Muhu kiriku kooriruumi põhjaseina läänepoolsel lõigul. (39) Vetikast põhjustatud rohelised nired koorilõpmiku põhjaseinal aastal 2010.

40

(40) Vetikakolded Ridala kiriku kooriruumi ida –ning lõunaseinal aastal 2010.

41

(41) Biokahjustus Muhu kiriku seintel. Viimistluspind on värvunud roosaks.

42

(42) Muhu kooriruumi põhjasein 1998. aastal pärast restaureerimist.

43

(43) Muhu kiriku kooriruumi põhjasein 2010. aastal. Punase ruuduga on tähistatud piirkond, kus värvikiht on pudenenud.

Lisaks kirjeldatud probleemile on murettekitav Muhu kiriku seinte dekoloreerumine. Krohvi üldine tonaalsus on muutunud heleroosaks, sporaadiliselt esineb tumeroosaid laike (vt foto 41). Tegu on biokahjustusega, mille põhjustab teatud bioorganism³³³, mille iseärasus on roosa pigmendi eritamine. Paiguti on tooni intensiivsus võrreldav juba maalingufragmentide punase värviga, mistõttu pole maalingud enam terviklikuna vaadeldavad ja mõjuvad, sest kohati ei eristu kujundid enam tagapõhjast. Eelkõige on see hetkel väga suur esteetiline probleem.

³³³ Tehnikaülikooli professor Urve Kallavus analüüsis ligi viis aastat tagasi Muhu kiriku seinapinnalt võetud proove, et määrata kindlaks kiriku seintel leviva organismi tüüp. Kahjuks pole need proovid säilinud ega arhiveeritud.

Tendentsi arenemine ning roosa pigmendi intensiivistumine kujutab maalingutele suurt ohtu. Kuna bakteri elutegevuse käigus eritub happeid, on võimalik, et see kahjustab ka maalingu struktuuri. Kui Muhu maalingute varasemad kahjustumised olid tingitud pikaajalisest ebastabiilsest kliimarežiimist, siis tänase probleemi – dekoloreerumise – põhjuseks on tõenäoliselt 1993.–1994. aastate üldehitustöödega kaasnenud järsud niiskuse ja temperatuuri kõikumised, eelkõige aga suur niiskusatak. Pindade roosaks värvumine sai alguse just siis ning on aastatega levinud üle terve kiriku. Bakterite elutegevuseks on vaja soodsaid kliimatingimusi, millest olulisimaks on väga suur niiskus.

Ilmselt just niiskusest on põhjustatud ka Karja kiriku kooriruumi lõuna- ning idapoolsele võlvisiilule juba hiljemalt 1926. aastal ilmunud inetud tumekollased laigud, mis oma intensiivse värvi tõttu domineerivad maalingute üle. Värvikihi dekoloreerumine pole ilmselt arenev protsess, sest 1926. aasta pilte praeguse olukorraga kõrvutades võib märgata, et laikude ulatus ning paiknemine on jäänud enam-vähem samaks. Valjala kiriku apostlimaalingu kõrval võidukaare eendtuge katval peamiselt 1970. aastate restaureerimistööde ajal tehtud rekonstruktsioonil on toimunud inetud kromaatilised muutused – pind on muutunud kollase- ja punaselaiguliseks.

Mitmes kirikus on probleemiks ka värvikihi irdumine. Karja kirikus põhjaseina maalitud akna kujundi alaosas on üsna ulatuslik irdunud värvikihi ala, kust paiguti on värv maha pudenenud. 2010. aasta uuringud andsid kinnitust, et ebastabiilne värvikiht on õnneks valdavalt ülemaaling, kuid täheldada võib ka mõningast originaalmaalingu kadu. Samuti on maalikiht pudenenud ning irdunud Ridala kiriku kooriruumi põhjaseina keskosas, kus paiguti on paljandunud krohvipind. Ka Muhu kiriku põhjaseina värvikihi seisund on kohati võrdlemisi ebastabiilne. Kõrvutades 1998. aasta restaureerimistööde lõppfaasis tehtud fotosid praeguse olukorraga, võib nentida, et töödest möödunud kolmeteistkümne aasta jooksul on toimunud jätkuv maalikihi häving.

2008. aastal Valjala kirikus toimunud maalingute uurimisel tõdeti, et krohvi- ja värvikihtide seisukord on üldiselt stabiilne, krohv ega värvikihid ei olnud pudenemisohtlikud. Kaarma kiriku kooriruumi maalingu seisukord näib olevat rahuldav, kuid kõrgel asuva roosakna täpsemaks seisundi määramiseks oleks vaja seda lähemalt vaadelda. Pikihoone seinte olukord on kehvem, pudeneb nii seinte alaosas jooksev Filatovi ajal avatud sik-sak friis kui ka kilpkaari ning mõikaid kaunistav kvaadermaaling ning 2001. aasta restaureerimistööde ajal tehtud toneeringud.³³⁴

---

³³⁴ Intervjuu Eva Möldriga, 04.03.2009. Intervjueerijad Hilikka Hiiop ja Kais Matteus.

Vaadeldavate maalingute kahjustused on tingitud peamiselt aastaringsest liigniiskusest, mis esineb kirikus eri vormides. Krohvide ja viimistluskihtide suurimaks vaenlaseks on just müüride liigniiskus, mis on samas ka kõige raskemini lahendatav probleem.³³⁵ See on põhjustatud nii maapinnast imenduva kapillaarniiskuse, katuse ja fassaadidetailide kattedekonstruktsioonivigade kui ka pikaajalise asjatundliku hoolduse puudumisest. Lisaks müüride niiskumisele avaldab maalingutele mõju õhus olev niiskus. Enamikes kütmata kirikutes küündib keskmine suhteline õhuniiskus aasta lõikes üle 80%.

7.2 Seisukorra parandamise võimalused

Seinamaalingud on hoone lahutamatu osa ning peab meeles pidama, et maalingu seisukorda parandades töötatakse kõigest osakesega suurest ansamblist. Kõige õigem meetod liigniiskusega seotud kahjustustest hoidumiseks oleks kahjustumise põhjuste kõrvaldamine, mis aga on sageli tihedalt seotud hoone seisukorraga. Niiskustaseme vähenemise eelduseks on kirikuhoone hea tehniline seisukord – katkise katuse ja avatäidete, puuduliku vihmaveesüsteemi ning laguneva krohvi puhul pole hoone sademete eest kaitstud. Hoone seisukorra olulisust maalingute säilimise tagamisel on maininud nii Gahlnbäck, Kjellin kui ka Filatov. Eriti Filatovi töid silmas pidades ning tollastest vigadest õppust võttes peaksime pöörama kõrgendatud tähelepanu asjaolule, et kõige olulisem ülesanne on hoone korrastamine ja sisekliima normaliseerimine ning alles pärast seda võib oodata maalingute seisukorra paranemist või maalingute restaureerimise puhul tulemuste püsimist. Hoone seisukorra ning säilimise parimaks garantiiks on aga regulaarne hooldus.

Üks võimalus leevendada biokahjustuste probleemi on kütmine, mis kuivatab müüre ning alandab õhuniiskust. Kirikute kütmisel peab aga arvestama sellega kaasnevat ohtu – soolasid.³³⁶ Kõrge suhtelise õhuniiskuse juures imavad soolad niiskust ning lagunevad. Kui suhteline niiskus langeb, eraldub niiskust ning sool kristalliseerub.³³⁷

Kuna kirikuid on palju, kahjustused ulatuslikud ning ehitustehniliste probleemide kõrvaldamine nõuab suuri väljaminekuid, siis jõutakse teha suhteliselt vähe. Viimast

³³⁵ Urve Kallavus, Lembit Kurik, Eesti pühakodade niiskuskahjustused ja sooldumine. Aruanne 2006–2009. Käsikiri Muinsuskaitseametis Sille Sombri valduses.

³³⁶ Tänapäeval köetakse pea kõiki Taani ning Rootsi kirikuid. Gotlandi muinsuskaitsepetsialisti Joakim Hanssoni sõnul oli ka Gotlandi kirikutes aastaid probleemiks interjöörides maad võtvad rohevetikakolooniad. Täna võib aga sadadest Gotlandi kirikutest vetikaid näha vaid mõnes üksikus. Selle põhjuseks peab Hansson perioodilist kütmist. Negatiivse aspektina peab aga mainima, et kütmise tõttu on nii Rootsis kui ka Taanis kujunenud suurimaks probleemiks just soolade kristalliseerimine krohvi-värvi pinnal, mis ohustab omakorda seinamaalinguid.

³³⁷ Tor Broström, Folke Peterson, Kirikute kütmine: kirikuteenija käsiraamat, [Tallinn: Muinsuskaitseamet], 1999.

kümnendit enam iseloomustavateks märksõnadeks on juhuslikkus ning materiaalsete võimaluste nappusest tingitud vastavate uurimistöde vähesus. Peamine olukorra lahendamist takistav tegur ongi rahaliste vahendite nappus, mis sunnib tegema vaid kõige hädavajalikuma. Kompleksseid, kogu kirikut, sealhulgas ka sisekliimat ning maalinguid, hõlmavaid uuringuid ning restaureerimistöid hetkel ette võtta ei suudeta. Riikliku programmi “Pühakodade säilitamine ja areng 2003–2013” raames restaureeritakse igal aastal peamiselt kirikute avariiliseid katuseid. Sama programmi egiidi all käivitas Muinsuskaitseamet koostööd Tallinna Tehnikaülikooliga 2004. aastal niiskuskahjustuste uurimiseks, analüüsimiseks ja parandusettepanekute tegemiseks projekti „Eesti pühakodade kivimüüride niiskuskahjustused ja sooldumine“. Ligi seitsme aasta jooksul on paljudes kirikutes tehtud materjaliuuringuid, kaardistatud niiskuskahjustusi,³³⁸ mõõdetud niiskuse hulka, selle paiknemist ning liikumist müürides ning analüüsitud soolade koostist ning seost vee liikumisega kivimüürides. Lisaks materjalide niiskusesisalduse mõõtmisele on registreeritud kirikute sisekliima parameetrid – õhu suhteline niiskus, temperatuur ja õhu liikumise suunad. Uuringud on jäänud seni pigem seisukorra fikseerimise ning selle põhjuste analüüsimise tasemele, vähe on tehtud konkreetseid ettepanekuid probleemide vältimiseks või lahendamiseks ning uurimisaluste kirikute restaureerimiseks. Ellu pole viidud ka kavatsust koondada mõõtmistulemused objektide kaupa Eesti kirikute andmebaasi, kus need oleksid kättesaadavad nii uurijatele kui praktikutele.

Kindlasti on ka edasipidi tarvilik jätkata pooleliolevaid mõõtmisi ning jälgida perioodiliselt juba mõõdetud kirikute seisukorda. Kirikutest, kus on avatud keskaegseid maalinguid, on projekti raames mõõtmisi teostatud Valjalas ning Kaarmas. Tarvis oleks juba käesoleval aastal alustada mõõtmisi ka Muhu, Karja ning Ridala kirikus. Kliimaprobleeme peaks senisest märksa põhjalikumalt käsitlema. Olukorra parandamiseks on vaja ettepanekud ka ellu viia ning see on jäänud piiratud rahaliste vahendite tõttu tõeliseks kitsaskohaks.

Juhul, kui majanduslikel kaalutlustel pole võimalust aktiivseks sekkumiseks – nii kirikuhoone kui ka maalingute seisukorda parandavate tööde tellimiseks –, osutub hädavajalikuks abinõuks monitooring ehk seisundi regulaarne jälgimine, mis aitab kahjustustele õigeaegselt jälile saada, tuvastada tekkinud muutused ning määrata, kui drastilise kahjustusega on tegu ning kas see on progresseeruv. Maalingu seisundi regulaarne kontroll on vajalik ka juhul, kui

---

³³⁸ Alates 2004. aastast on teostatud temperatuuri ja suhtelise õhuniiskuse mõõtmisi Siimeoni, Kaarma, Kaasani, Kihelkonna, Püha, Kuressaare Nikolai, Valjala ja Kaarma kirikus. Müüride niiskusesisaldust on mõõdetud Tartu Jaani, Kaarma, Kihelkonna, Siimeoni, Kaasani ja Püha kirikus. Vt Urve Kallavus, Lembit Kurik, Eesti pühakodade niiskuskahjustused ja sooldumine. Vahearuanne. 2006. MKA, s A-6720; Urve Kallavus, Lembit Kurik, Eesti pühakodade niiskuskahjustused ja sooldumine. Aruanne 2006–2009.

seina konstruktsiooni ning värvikihi stabiilsus otse ohus ei ole. Kirikuhoonete ning maalingute seisukorda tuleks kontrollida mitu korda aastas ning igasugusesse maalikihi muundumisse suhtuda äärmise tõsidusega. Seisundi monitooringu käigus peaks kõrgendatud tähelepanu pöörama krohvi- ja värvikihi nähtavatele kahjustustele või visuaalsetele muutustele. Vajalik on määrata kirikus valitseva temperatuuri- ja õhuniiskuse tase eri aastaegadel. Perioodiliselt läbiviidavate ülevaatuste tulemused tuleb dokumenteerida mõõtmisandmete, fotode ja kirjelduste kaudu, sest oluline on tagada tulemuste võrreldavus. Maalingute kahjustuste fikseerimine ning muutuste põhjuste analüüs võimaldab teha hiljem ka restaureerimissetepanekuid. Kaasaegne praktika ongi üha enam suunatud preventiivse konserveerimise poole, mille olulisimad komponendid on keskkonnakontroll (sisekliima) ning monitooring. Preventiivse konserveerimise eesmärk on seinamaalingute eluea pikendamiseks soodsate tingimuste loomine, mis aitaksid minimeerida kahjustusi ja ennetada ebavajalikke parandusi.³³⁹

Üheks prioriteediks on praegusel hetkel Muhu kiriku viimistluspindadel leviv bakter. Esmajoones on vajalik läbi viia uuring, mis fikseeriks mikroorganismi tüübi, selgitaks välja, kas selle areng on aktiivne ning otsiks kahjustumise põhjuseid. Adekvaatse info saamiseks tuleks monitoorida kiriku seinu või teatud seinalõiku vähemalt aasta jooksul, seejärel on tulemuste põhjal võimalik teha järeldused ning vajadusel võtta kasutusele meetmed kahjustuse progresseerumise peatamiseks. Tallinna Tehnikaülikooli materjaliuuringute keskuse professori Urve Kallavuse sõnul on Muhu kiriku puhul roosaks värvunud viimistluskihid pöördumatu protsess, mis tähendab, et bakteri leviku peatamisel pinna värvus endiseks ei muutu. Bakterite kasvu saab tõkestada vaid niiskuse juurdepääsu vähendamisega.

7.3 Ettepanekud ajalooliste restaureerimiste käsitlemiseks

tulevikus

Maalingute taasrestaureerimise teeb keeruliseks fakt, et kaasaegse meetodika valikut piiravad ajaloolise restaureerimise käigus maalipinnale kantud materjalid, mille mõjuga peab arvestama. Selle kõrval tekitab aga palju arutelu esteetilise presentatsiooni küsimus. Varasemate retušside ja ülemaalingute eemaldamine on seinamaalingute restaureerimise puhul üks kõige radikaalsemaid ning poleemikat tekitavamaid aspekte. Kuidas suhtuda ajalooliste restaureerimiste käigus tehtud lisandustesse? Kas peaksime need tingimusteta

---

³³⁹ Icomos Principles for the Preservation and Conservation/Restoration of Wall Paintings. http://www.international.icomos.org/charters/wallpaintings_e.htm (vaadatud 11.01.2011).

säilitama või on mõnel juhul aktsepteeritav lisanduste eemaldamine eesmärgiga parandada esteetilist üldmõju?

Nüüdisaegne restaureerimine asetab rõhu lisaks eheda ja algupärase säilitamisele ka erinevatele kihistustele ja ajaloo vältel toimunud muudatustele,³⁴⁰ mis tähendab ka restauraatorite lisanduste respektseerimist. „Ajaloolised restaureerimised, lisandused ja ülemaalimised on osa seinamaalingute ajaloost. Neid peaks käsitlema kui asitõendeid ajaloolistest interpretatsioonidest.“³⁴¹ Kõik viimistluskihid on maalingute ajaloo oluline osa, peegeldades selle kujunemist. Sageli võib ajalooline restaureerimine osutada tänu oma esteetilisele või ajaloolisele panusele lisaväärtuseks, mis on väärt säilitamist ainuüksi tema enda väärtuse pärast. Kui aga ajalooline lisandus varjab, moonutab või muudab kujutisi, on selle säilitamise või eemaldamise otsuse vastuvõtmine komplitseeritum, nõudes väärtuste kriitilist analüüsi. Otsus peab olema läbi kaalutud, võttes arvesse originaali säilivust ning lisanduste mahulist proportsiooni, kvaliteeti ning põhjendatust. Otsuse aluseks peab olema iga juhtumi kriitiline hindamine ning objekti väärtuste määramine. Millised kriteeriumid on olulisemad ja millised vähemtähtsad, sõltub seega konkreetsest olukorrast.

Kas ja kuidas hinnata Kjellini ja Filatovi poolt töödeldud maalipindasid – kohati üsna robustseid ning mastaapseteid rekonstruktsioone ning originaalteost peitvaid ning lihtsustavaid ülemaalanguid, millel iseseisvat kunstilist väärtust pole? Kahtlemata on need aja jooksul omandanud ajaloovärtuse, kuid on see piisav põhjendus nende säilitamiseks? Milline on ajalooliste restaureerimiste mõju just esteetilise presentatsiooni seisukohalt meie tänastele ja tulevastele restaureerimiskontseptsioonidele? Vastuste otsimisel lähtun põhimõttest, et maalingute eksponeerimise tähtsaim aspekt on ajaloolise sõnumi esitamine ning maalingufragmentide arusaadavaks muutmine vaataja jaoks. Selle tulemusel peab moodustuma fragmentidest ning selle ümbrusest visuaalselt mõistetav tervik.

Töös kirjeldatud ja analüüsitud restaureerimiskontseptsioonid loovad kriitiliseks hindamiseks väärt aluse. Et anda mõned võimalikud lähtekohad maalingute käsitlemisele tulevikus, teen ettepanekud nii Kjellini ja Filatovi poolt töödeldud maalingute edaspidise restaureerimise põhimõtete kohta, andes selle läbi hinnangu ajaloolisele restaureerimisele. Kuna väärtuste määratlemine jääb alati teatud osas subjektiivseks, siis ei pretendeeri need seisukohad absoluutsele tõe, vaid on pigem aluseks edaspidisele arutelule. Soovitused on pigem üldistatud metoodiline printsiip ning iga juhtumile tuleb läheneda individuaalselt ja reaalse

---

³⁴⁰ Jukka Jokilehti, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia ajalugu, 2010, lk 378.

³⁴¹ Icomos Principles for the preservation and conservation/restoration of wall paintings (2003). http://www.international.icomos.org/charters/wallpaintings_e.htm (vaadatud 11.01.2011).

restaureerimistegevuse eel tuleb luua üksikobjektist lähtuv kontseptsioon. Kõik alljärgnevad soovitusel on tehtud eeldusel, et lahendatud on kirikute mikrokliima probleemid ning tagatud kvalifitseeritud tööjõud ning rahalised vahendid, mis kindlustaks töö kvaliteedi ning tulemuse püsimise. Restaureerimine tuleb teostada nii, et maalinguid ei kahjustataks.

Hinnates kriitiliselt **Kjellini** restaureerimise väärtust, sobivust ja panust Karja kiriku maalingute esteetikasse, analüüsinud nende eemaldamisega seotud riske ja selle all oleva originaali säilivust, leian, et osaliselt on Kjellini lisanduste eemaldamine soovitatav.³⁴² Tulemuslik võiks olla just ülemaalingute eemaldamine piirkondades, kus Kjellin on originaalmaalingu peale kandnud pastoose lubivärvikihi: kooriruumi põhjaseina akna kujundi avade piirkonnas ning osaliselt võlvipindadel. Praeguste tuimade värvipindade eemaldamisel avaneks originaalmaaling, mis kätkeb ülemaalingust enam nii esteetilist kui ka ajaloolist väärtust. Originaali avamisel saaks vaatajale esitada märksa detailiderohkema maalingu, mis kajastaks infot ka ajalooliste maalitehniliste iseärasuste kohta – sondeeritud piirkonnas avanes pealmiste kihtide alt suurepäraselt säilinud faktuurne lubjakrunt ja süvendatud kontuuridega intensiivsetes värvitoonides maaling. Esile tuleks ka näiteks põhjaseina aknaavasid raamiv sinine joon ning täpsustuks avade kuju. Teostatud sondaažid näitasid, et hilisemate lubivärvikihtide eemaldamine selles piirkonnas on hõlbus, lisaks on restaureerimisaegsed kihid suures osas irdunud ning pudenenisohtlikud. Ettepanekut originaal avada toetab ka sondeeritud aladel ilmnenu originaali hea säilivus.

Ka võlvipindadele teostatud rekonstruktsioon katab originaalmaalingu tehnikat, kompositsiooni ning värvigammat – valge lubivärv varjab pintslijälgede faktuuriga lubjapinda, kujundite süvistatud piirjooni, tähekeste kirkast värvitooni ning algset sinist taustavärvi, mis küll on suure tõenäosusega halvasti säilinud ning pigem aimatav. Sinise värvi halb säilivus oli ju ka üheks määravaks asjaoluks, miks Kjellin otsustas võlvid valge värviga katta ning sellele rekonstruktsiooni maalida. Ühe variandina võiks kaaluda võlvipinna osalist avamist. Piirkondades, kus Kjellin on originaalmaalingu üle laseerinud, pole selle väljapuhastamine otstarbekas. Nii õhukese värvikihi eemaldamine võib osutuda võimatuks ning tõenäoliselt ei ole seda võimalik teha säilinud originaalpinda kahjustamata.

Tagantjärgi võib Kjellini-aegset restaureerimist, mille käigus paljud pinnad uue lubivärviga üle värviti, hinnata positiivseks. Tema lähenemine ei pärsi oluliselt restauraatorite

---

³⁴² Kuna 2010. aasta suvel tehtud uuringute maht oli piiratud, siis peaks enne ülemaalingute eemaldamist kindlasti tegema täiendavad kontrollsondaaže, mis aitaks täpsustada avatava originaali säilivuse ulatuse.

tööd, võimaldades hilisemat töötlemist – soovi korral on täna võimalus originaalmaalanguid avada. Samuti võib tõdeda, et Kjellini lubjapõhised ülemaalangud on osutunud suurepäraseks konservandiks allolevale originaalile.

Täpsemalt peaks uurima veel kooriruumi põhjaseinas sakramendinišist idapoolse jääva seinapinna allosas iseeneslikult avanenud maalipindu, et teha selgeks nende maalimise aeg, ulatus ning väärtus. See teadmine aitaks valida sobiva kontseptsiooni – teha ettepanekuid pinna väljapuhastamise ning eksponeerimise või kinni katmise kohta. Kindlasti oleks vaja uurida ka eelpool mainitud kollaseid laike võlvipindadel ning võtta kasutusele abinõud nende eemaldamiseks või katmiseks, et vähendada nende domineerimist ruumi üldmõjus.

Ka Ridala kirikus võiks Kjellini pastossemate lisanduste eemaldamine olla tulemuslik. Eelnevalt tuleks kogu maalipinda veelkord põhjalikult uurida, et teha kindlaks piirkonnad, kus hoolimatu pintslitöö tulemusel on originaalmaaling kaetud või moonutatud. Eriti tähelepanelikult tuleks uurida põhja- ja lõunaseina, kus Kjellin laseeris maalipindasid ning kus on ka hilisemal ajal seinapinda (ning ka maalanguid) lubivärviga värskendatud. Nii vaatlustulemuste kui ka arhiiviallikate põhjal võib öelda, et idaseinal on eksponeeritud pea terviklikult originaal, mis tuleks säilitada praegusel kujul.

Niisama erinevad nagu olid Kjellini ja Filatovi restaureerimiskontseptsioonid, on ka nende maalanguite tulevikuperspektiivid. **Filatovi** tööde puhul pole tegu ülemaalangutega, suures osas on maalangud avatud ning eksponeeritud. Valjala, Kaarma ning Muhu maalanguite, eelkõige aga viimase kahe puhul, saab rääkida vaid üksikutest originaalfragmentidest ning ulatuslikest rekonstruktsioonidest nende ümber. Maalingu loetava kompositsiooni moodustavad Filatovi ajal ristviirutuse võtmes tehtud rekonstruktsioonid, originaali on järel vaid kaduvväike osa. Võib öelda, et Kaarma, Muhu ning mõneti ka Valjala maalanguite praegune väärtus seisnebki peaaesjalikult Filatovi rekonstruktsioonides ning neid eemaldades kaoks suur osa pildilisest sisust ning alles jääks seinapinnal hajusalt paiknevad ebamäärased värvilaigud. Kuigi Filatovi robustse ristviirutuse esteetiline pool on küsitav, muudab rekonstruktsiooni ning originaali mahuline suhe rekonstrueeritud alade eemaldamise võimatuks.

Kaasaja uute restaureerimiseetiliste põhimõtete järgi liigub fookus restaureeritavalt objektidelt vaatleja peale. Objektikesksus on järk-järgult asendunud laiahaardelisema, keskkonda arvestava restaureerimisega. Restaureerimistöde sisuks pole enam pelgalt katkise või lagunenenud füüsilise materjali parandamine või tema seisundi konserveerimine. Otsuseid langetades peetakse silmas miljööd, milles objekt asub, ning kaalutakse restaureerimistöde

mõju sellele. Püütakse arvestada ka objekti sentimentaalse ning tunnetusliku väärtusega.³⁴³ Niisiis tuleb lisaks tehnilistele probleemidele ning esteetikale arvestada ka objektide sümbolse väärtusega. Paljude inimeste jaoks on maalingud omandanud tähendusrikkuse ning olulisuse just sellisena, milliseks need kujundati Filatovi-aegse restaureerimise ajal. Inimeste ettekujutus autentsest maalingust on seotud kujutisega, mis on kinnistunud nende mälus. 1970. aastatel loodi kirikus ruum, mida tänini tajume ja mille tõenäoliselt on inimesed tervikuna omaks võtnud kui keskaegse substantsi. Rekonstruktsioonide eemaldamisel oleksid drastilised tagajärjed, sest alles jääks seinu ebareeglipäraste laikudena kattev ülifragmentaarne originaal, mis muudaks pildi veelgi loetamatuks. Selle tõttu kaotaks maaling oma ühtluse ja terviklikkuse ning seega ka suure osa oma väärtusest. Filatovi rekonstruktsioonide olulisus ei seisne praegu mitte ainult ajaloolise restaureerimise dokumenteerimises, vaid just need loovadki praegu maalingute identiteedi. Kuna Kaarma ja Muhu kirikus on ristviirutused teostuslikult väga erineva kvaliteediga, siis võib neid vajadusel taasrestaureerimise käigus alati pisut korrigeerida.

Filatovi lisanduste kõrval peab Muhu kiriku kooriruumi maalingute puhul peatuma ka 1994.–1998. aastal teostatud restaureerimistöodel, mis avaldavad praegu maalingute esteetikale samuti üsna suurt mõju vaatamata sellele, et tööde kontseptsioon oli rangelt konserveeriv ning midagi uut peaaegu ei lisatudki. Tollaste krundi- ja maalingukihi servade kinnitused ning krundikihi hävimisel paljastunud krohvipindade toneeringute hele värvus erineb kontrastsuse tõttu liialt ümbrusest ning domineerib roosaka üldtonaalsuse omandanud maalipinna üle. Krundiservade kinnitused retušeeriti tol ajal üldist värvigammat arvestades ning siis oli toonivalik sobiv – servad jäid beeži värvipinna taustal märkamatuks. Ka retušeerimata jäetud piirkonnad, kus maalikihi hävimise tõttu oli paljastunud krohvipind, ei mõjunud ilmselt tol ajal nii kontrastsena. Üle kümne aasta möödudes on krundiservade ning krohvi toon jäänud samaks, kuid kogu ülejäänud viimistluskiht on oluliselt tumedamaks värvunud, mistõttu tõusevad heledad pinnad eriti hästi esile. Kontrastsust lisab asjaolu, et heledad pinnad asuvad maalingu suhtes veidi madalamal. Maalingu loetavuse huvides oleks vajalik nimetatud piirkonnad vastavalt maalingute üldisele tonaalsusele retušeerida, mis taandaks need optiliselt ning aitaks maalingufragmentidel ja ka rekonstruktsioonidel domineerida.

Kindlasti on soovitatav eemaldada Karja kiriku ida- ning lõunaseina maalitud friise, osaliselt Kjellini-aegseid rekonstruktsioone, ulatuslikult kattev lubjakiht. Seinte ülelupjamise põhjuseks oli ilmselt viimistluskihi halb seisukord, mis tähendab, et lubjakihi eemaldamine

---

³⁴³ Salvador Muñoz Viñas, *Contemporary theory of conservation*. Oxford: Elsevier, 2005, lk 97.

võib olla riskantne, kuna väljapuhastatava pinna säilivus ning seisund võivad osutuda ebarahuldavaks. Sellele viitab ka ilmselt niiskusest tingitud maalinguid katva lubjakihi osaline kadu lõunaseina läänepoolsel lõigul, kus paljandunud on krohvipind. Kaaluda võiks seetõttu lubjakihi eemaldamist vaid friisi piirkonnas ning vajadusel värvi kinnitamist.

Ridala kiriku kooriruumi põhja- ja lõunaseina maalingute taust on üle värvitud valge lubivärviga, millega on paiguti kinni kaetud ka maalingute detaile, kohati terveid osasid. Näiteks on põhjaseinal kujutatud perfektselt säilinud erksa punase värviga maalitud jalg valge kihi alt vaid aimatav. Otse maalingupinnalt võib leida ohtralt piimjat tooni lubivärviniresid, mis muudavad maalingute tonaalsuse üleni kergelt hallikaks ning tuimaks. Nimetatud lisandustel pole esteetilist ega ka olulist ajaloolist väärtust.

Uuringud tõestasid, et maalinguid kattev lubjakirme on hõlpsalt eemaldatav. Kihi alt avanevad kollakal taustal kirkaste punaste värvidega suurepärase seisukorras kujundid. Soovitus oleks eemaldada vähemalt osaliselt hilisem lubjakiht nii maalingupindadelt kui ka taustalt, et eksponeerida praeguse sinakasvalge fooni asemel originaalset sooja kollakat värvi fooni ning intensiivset punast tooni kujundite piirjooni, mis tõstaks kokkuvõttes oluliselt maalingute esteetilist väärtust.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö vaatab Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimist ja restaureerimist ajavahemikus 20. sajandi algusest kuni 1990. aastateni. Põgusalt on uuritud ka restaureeritud maalingute hilisemat restaureerimiskäsitlust, mis võimaldab panna kokku terviklikuma ülevaate, et anda adekvaatne hinnang maalingute hetkeseisule ja teha ettepanekuid seisukorra parandamiseks ning ajalooliste restaureerimiste käsitlemiseks tulevikus.

Võib tõdeda, et vaadeldaval perioodil ei ole seinamaalingute uurimine ja restaureerimine olnud kuigi sündmusterohke. Restaureerimislugu uurides joonistusid välja pigem juhuslikku laadi tööd, mis põhinevad üksikute mitte-eestlastest spetsialistide ettevõtlikkusel, nende isiklikel teadmistel ning kogemustel.

Esimesed teated seinamaalingute taasavastamisest pärinevad 1889. aastast, kui Muhu kiriku remondi käigus paljandusid seintele maalitud kujundid. Lubjakihtide all peituvad maalingud hakkasid peagi üha enam tähelepanu pälvima, esimese kirjaliku viite leiame 1905. aastast. Oluline verstapost uurimis- ja restaureerimisloos oli 1914. aasta, mis tähistab esimesi uurimistöid, mille eesmärgiks oli avada ning kirjeldada keskaegseid maalinguid. Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi organiseerimisel avas ühe suve jooksul Muhu ja Karja kirikutes maalinguid Eestist pärit, Peterburis töötanud arhitektiharidusega Johannes Leopold Gahlnbäck. Ta jõudis avada mõlemas kirikus osa kooriruumi põhjaseinal olevast kompositsioonist ja sondeerida pikihoone seinu ning leidis pea kõikjalt maalinguid. Hoolimata sellest, et ettevõtmine oli peamiselt ajendatud huvist maalingutel kujutatatu vastu, käsitles Gahlnbäck töid laiahaardelisemalt, kirjeldades põhjalikult avamise meetodikat ja maalitehnikat. Samuti tegi ta tähelepanekuid kirikuhoonete ja maalingute seisukorra kohta, seostades probleeme – peamiselt seintel levivat rohevetikat – mittetöötava tuulutussüsteemiga ning tegi ettepanekuid olukorra parandamiseks. Kavas oli järgnevatel aastatel puhastada välja ka ülejäänud maalingud, kuid plaan jäi katki, sest algas Esimene maailmasõda.

Järgmine oluline etapp maalingute restaureerimises oli 1920. aastatel, mil keskaegsete kirikute uurimise ning restaureerimisega tegeles Tartu Ülikooli Kunstiajaloo kabineti asutaja, rootslasest kunstiajaloo professor Helge Kjellin. 1923. ja 1924. aasta jooksul avati ning restaureeriti tema juhendamisel maalinguid Karja kiriku kooriruumi ning pikihoone idavõlvikus ning Ridala kiriku kooriruumis. Kjellini osa tollases kirikute restaureerimises oli mitmekülgne – ta oli tööde initsiaator, juhendaja ning nõuandja nii restaureerimisalastes kui

ka rahalistes küsimustes. Lisaks Karja ning Ridala kirikule oli ta kaasatud Valjala, Kaarma ning Kadrina kiriku restaureerimisplaanidesse. Kui tänini oli selgusetu Ridala ja Karja kirikute originaalmaalingute ning hilisemate lisanduste vahekord ja Kjellini tööde iseloom, siis magistritöö praktilise osana viidi kirikutes läbi viimistlusuuringud (peamiselt vaatlusuuringud), mis andsid selle kohta palju lisateavet. Selgus, et enamik Ridala ning Karja kirikus täna näha olevatest maalingutest on Kjellini restaureerimistöode ajal ilmselt esteetilistel kaalutlustel ülemaalimise abil „värskendatud“. Kohati on seda tehtud laserivalt, kohati aga katab originaalmaalingut paks lubivärvikiht. Lubjakiht on osutunud originaalmaalingule heaks konservandiks – originaal on säilinud ootamatult hästi ning ulatuslikult. Ridala kiriku restaureerimiskontseptsiooni teeb huvitavaks asjaolu, et avatud kujundid on küll üle maalitud, kuid suhteliselt fragmentaarselt säilinud maalingut pole täiendatud vaatamata koguduse vastuseisule sellisele eksponeerimisviisile. Kjellini restaureerimiskontseptsioon vastab tol ajal ka mujal maailmas rakendatud printsiipidele.

Kjellini lahkumisel Eestist 1925. aastal vaibus mõneks ajaks ka huvi seinamaalingute vastu. Aktiivne uurimine läks taas lahti 1960. aastatel, kuna paljudes kirikutes sooviti võtta ette interjööri remonte. Uuringuid teostas peamiselt Villem Raam, kes fikseeris fragmente Kaarma, Koeru, Valjala, Põide kirikus ning mujalgi.

1970. aastatel oli seinamaalingute restaureerimise eestvedajaks ning juhendajaks Moskva restauraator Viktor Filatov, keda toetas keemik Antonina Ivanova. Mahukad restaureerimised toimusid Muhu, Kaarma ning Valjala kirikus. Perioodi tähistajateks on uuringute kaasamine restaureerimistöodel, uute sünteetiliste materjalide kasutamine ja innovaatiline retušeerimismeetod. Rõhuasetus liikus kunstiliselt teaduslikule restaureerimisele – tööd tuginesid eelnevatele uuringutele ning iga tööetapp dokumenteeriti kirjasõnas, fotodel, joonistel ning graafikutel. Restaureerimisel kasutati Nõukogude Liidus laborites alles 1960. aastate teisel poolel välja töötatud räniorgaanikal baseeruvat restaureerimismetoodikat. Vaatamata aastaid väldanud töödele ei toimunud positiivset muudatust, maalingute kahjustused vaid süvenesid. Selle põhjuseks oli ilmselt valitud meetoodika sobimatus siinsete kirikute liigniiskete kliimaatiliste tingimustega – hoonete seisukord tööde ajal oli avariiline, katused olid katki, väliskrohv pudenev ning paljud avatäited puudu. Filatovi tööde puhul on märkimisväärne asjaolu, et tema rakendatud esteetilise presentatsiooni põhimõtted olid vastavuses tol ajal Euroopas levima hakanud restaureerimisteoreetiliste seisukohtadega – retušeerimise abil peab fragmentidest moodustuma esteetiline tervik, kuid iga restauraatori lisandus peab olema samas originaalist eristuv. Seda eesmärgiks seades teostati Filatovi ajal lisandused rist-viirutustehnikas. Lisanduste maht oli väga suur, kohati maaliti üksikute

maalikatkete ümber ulatuslikke rekonstruktsioone. Säilinud dokumentatsioonikatkete ning fotode abil tehtav võrdlus näitab, et suur osa Muhu, Kaarma ning Karja kirikus täna nähtavast maalistasist on tegelikult Filatovi kihistus ehk interpretatsioon sellest, kuidas maalingud kunagi välja võisid näha.

Pärast 1990. aastat on uuesti restaureeritud Muhu ja Kaarma kiriku maalinguid. Töö teostajad on lähenenud varem restaureeritud maalingutele erinevalt – Muhus on säilitatud kõik hilisemad lisandused, Kaarmas on seda tehtud valikuliselt.

Oma tööde aluseks olevaid restaureerimisteoreetilisi seisukohti ei kirjeldanud ei Gahlnbäck, Kjellin ega Filatov. Siiski saame nende töid analüüsides ettekujutuse mitte ainult kasutatud materjalidest ja tehnikast, vaid ka restaureerimise aluseks olnud põhimõtetest ning nende kujunemisest. Käesolevas töös joonistub selgelt välja see, kuidas aastakümnete jooksul on muutunud väärtuskriteeriumid ja sellest lähtuvalt ka restaureerimiskontseptsioonid. Kõik töös kirjeldatud ajaloolised restaureerimised on vastavuses nn ajastu maitsega – omaaegsete restaureerimisalaste teadmiste ja oskuste ning eelkõige väärtushinnangutega.

Maalingute restaureerimislugu läbivaks teemaks, millel on peatunud kõik töös käsitletud restauraatorid, on kliimaprobleemid, eelkõige liigne niiskus, mis avaldab maalingutele negatiivset mõju. Probleemiks on see ka tänapäeval, mistõttu paljude restaureeritud maalingute seisukord nõuab peatselt uut sekkumist. Paljude maalingute halb seisund tuleneb hoonete vähesest hooldamisest aastakümnete jooksul, mis on võimaldanud vee ligipääsu seintele ning viinud hoonete lagunemiseni. Ajalooliste restaureerimistööde kogemusele tuginedes võib öelda, et seinamaalingute säilimise eelduseks on terve, korralikult hooldatud ning ventileeritud kirikuhoone. Maalingute restaureerimist ei saa käsitleda eraldiseisva piiritletud tööloiguna, vaid tööde kompleksina, mis hõlmab tingimata ka hoone seisukorra parandamist.

Ajalooliste restaureerimiste esteetilisel presentatsioonil on suur mõju meie tänastele ning homsetele restaureerimiskontseptsioonidele. Et valida õige lähenemine – kas säilitamine või eemaldamine –, tuleb iga juhtumit käsitleda individuaalselt, määrata ajalooliste restaureerimiste käigus tehtud lisanduste väärtused ning hinnata neid kriitiliselt. Vaatamata sellele on võimalik välja tuua mõned üldised kriteeriumid maalingute käsitlemiseks tulevikus, tuginedes Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute restaureerimisloole. Siinne soovitus on osaliselt nii Karja kui ka Ridala kirikus originaalmaalingu erakordset tehnikat ning faktuuri varjavad Kjellini-aegsed ülemaalingud eemaldada, mis tõstaks märgatavalt maalingute esteetilist ning ka ajaloolist väärtust. Filatovi-aegsete lisanduste – ulatuslike rekonstruktsioonide – eemaldamine aga pole põhjendatud, sest üksikute säilinud

originaalfragmentide kõrval moodustavad loetava terviku valdavalt just rekonstruktsioonide ristviirutatud pinnad. Nende teostuse kõikuva kvaliteedi tõttu võib neid taasrestaureerimise käigus alati pisut korrigeerida.

Käesolevas magistritöös on esitatud Eesti keskaegsete kirikute restaureerimise ajaloo raamülevaade. Edasine uurimine peaks võtma vaatluse alla kliimaatiliste tingimuste mõju restaureeritud maalingutele ning täpsustama kahjustuste põhjuseid, sest nagu pilguheit restaureerimise ajaloole näitab, avaldab maalingute esteetikale ning säilivusele kõige suuremat mõju ümbritsev keskkond – konstruktsioonide stabiilsus, müüride ja õhu niiskustase. Kuna prioriteet on maalingute säilimine, on kõige akuutsem lahendamist vajav küsimus järgmine: millised on maalingute jaoks sobivaimad kliimatingimused, mis minimeeriksid materjalide vananemist ja kahjustumist, ning kuidas selliseid tingimusi saavutada.

Avastamist ootav pärand võib olla seniarvatust märksa ulatuslikum ja rikkalikum, mistõttu on vaja meeles pidada restaureerimisloos välja joonistunud peamist õppetundi – uusi maalinguid ei tohi avada sobimatutes mikroklimaatilistes tingimustes.

Restaureerimiseks tuleb objekti tunda ja mõista. Seega eeldab seinamaalingutega tegelemine restauraatorilt häid teadmisi varasemate restaureerimiste kohta ning suutlikkust ajalooliste lisanduste väärtusi hinnata. Loodan, et töös esitatud materjal on abiks Eesti kirikute keskaegsete maalingute paremale kaitsmisele, säilimisele ja restaureerimisele.

KASUTATUD MATERJALID

Allikad

Arhiivimaterjalid

Muinsuskaitseameti arhiiv (MKA)

Aluve, Kalvi. Aruanne 1962. a. teostatud tehnilise seisukorra kohta Muhu, Pöide, Püha, Kaarma ja Valjala kirikutes. 1962, s P-361.

AS KAR-Grupp. Muhu kiriku pikihoone uurimis-sondeerimistööde aruanne. 1994, s A-5536.

AS KAR-Grupp. Muhu Püha Katariina kiriku krohvi- ja seinamaalingute konserveerimistööde aruanne. 1997, s A-5537.

AS KAR-Grupp. Pöide kiriku kooriruumi maalingute konserveerimis-uurimistööde aruanne ja Muhu kiriku 1995. a. tööd. 1995, s A-5535.

Buldas, Vello. Aruanne komanderingust Kaarma kirikusse augustis 1971. a. 1971, s P-1363.

Kallas, Merike; Matteus, Kais. Karja kiriku kooriruumi maalingute uuringu aruanne. 2010, s A-9552.

Kallavus, Urve; Kurik, Lembit. Eesti pühakodade niiskuskahjustused ja sooldumine. Vahearuanne. 2006, s A-6720.

Kallavus, Urve; Kurik, Lembit. Eesti pühakodade niiskuskahjustused ja sooldumine. Aruanne 2006–2009. Käsikiri Muinsuskaitseametis Sille Sombri valduses.

Miil, Anneli; Sorok, Sirje; Tael, Mare. Kaarma kirik. Konserveerimistööde aruanne. 1998, s A-4033.

Mölder, Eva. Tartu Jaani kiriku ajaloolise siseviimistluse uuringud ja restaureerimise ettepanekud. 2002, s A-7809.

Mölder, Eva. Kaarma kirik. Pikihoone lääneölvikute ja käärkambri restaureerimine 2005–2010. Aruanne. 2010, A-9458.

Prints, Olev. Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Illustratiivne materjal. 1968, s P-801B.

Raam, Villem. Aruanne 1961. a. septembris toimunud komanderingust Muhu ja Kaarma kirikusse. 1961, s P-308.

Raam, Villem. Saaremaal, Pöide kirikus teostatud väliuurimistööd. Köide I. 1962, P-359.

Raam, Villem. Aruanne Põide kirikus ajavahemikus 1958-1961. a. teostatud väliuurimiste kohta. 1962, s P-360.

Raam, Villem. Aruanne 1961. a. Septembris toimunud komanderingust Muhu ja Kaarma kirikusse. 1961, s P-308.

Raam, Villem. Tallinna Toomkiriku väliuurimiste ja kohapealsete vaatluste aruanne II. 1969, s P-1093.

Raam, Villem. Koeru kiriku ülevaatus aruanne. 1969, s P-1107.

Raam, Villem. Aruanne Valjala kiriku juures 1971. a. suvel toimunud tööde kohta, 1973, s P-1627.

Raam, Villem. Muhu kiriku kunstiajaloolisest positsioonist, praegusest olukorrast ja restaureerimisülesannetest. 1976, s P-2856.

Raam, Villem. Saaremaa vanade kirikute seisukorrast. 1979, s A-199.

Raam, Villem. Aruanne uuringutest ja töödest Muhu kirikus 1983. a. veebruaris – märtsis. Kõide I. 1983, s A-966.

Raam, Villem. Ridala kiriku ajalooline õiend koos fotoillustratsioonidega, köide I A. 1987, s A-1691.

Sedman, E.; Järverand, V. Ridala kirik. Ridala kiriku restaureerimise tööprojekt. RTP. Kõide AE-I. 1987, s A-7774.

Uuetalu, Heino. Endise Muhu kiriku restaureerimis-konserveerimistöde aruanne 1957/58. a. 1958, s P-158.

Restaureerimis- ja konserveerimistödest Muhu kirikus aastatest 1970–1973. 1975, s A-504:

- Методические указания по содержанию неотопливаемых зданий-памятников архитектуры, имеющих монументальную и станковую живопись, деревянную скульптуру и предмет декоративно-прикладного искусства, 14.02.1966.
- Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. Muhu vald, Muhu kirik.
- Отчет по работам, проведенным в 1971 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху.
- Филатов, Виктор. Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг. в кирхе Екатерины на о. Муху.
- Методические указания по содержанию неотопливаемых зданий-памятников архитектуры, имеющих монументальную и станковую живопись, деревянную скульптуру и предметы декоративно-прикладного искусства.
- Филатов, Виктор. Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг. в кирхе Екатерины на о. Муху, pagineerimata.
- Отчет о проделанной работе по укреплению красочного слоя гидрофабизации стен и каменных деталей.

Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiiv = MKAVA

Täpsem viitamine pole võimalik, kuna Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiivis asuvate materjalide lehed pole selge süsteemi alusel nummerdatud.

Kunstimälestised Kingissepa raj. Muhu kirikus. Toimik 4-5/11 I, II ja III köide

Kaarma kiriku seinamaalide (obj.744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976. Toimik 4-5/6 I ja II köide

Valjala kirikus teostatud interjööri restaureerimise dokumentatsioon 1972–1976. a. Toimik 4-5/16 I ja II köide

Rakvere raj, Kadrina kirik. Toimik 4-10/7 I köide

Rahvusraamatukogu arhiiv = RRA**Villem Raami isikuarhiiv**

Muhu kirik. Restaureerimistööde päevik 1971–1973. F 20, n 1, s 86

Отчет по работам, проведенным в 1971 г. в кирхе Петра и Павла в Каарма на о. Сааремаа. F 20, n 1, s 302

Экспедиция по выявлению росписей в кирхах Центральной Эстонии. F 20, n 1, s 302

Eesti evangeelse luterliku kiriku konsistooriumi arhiiv = EELKKA

Täpsem viitamine pole võimalik, kuna materjalide lehed pole selge süsteemi alusel nummerdatud.

Saaremaa praostkonna aruanded 1923–1924

Lääne praostkonna aruanded 1923–1924

Eesti Riigiarhiiv = ERA

Kirjavahetus asutuste, ettevõtete ja organisatsioonidega kunstimälestiste arvestuse ja kaitse organiseerimise ning restaureerimise küsimustes. 1970, RA. f R-1797, n 2, s 1308.

Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet) = RA

Helge Kjellini balti kollektsioon (*Professor Helge Kjellins baltiska arkiv*)

Täpsem viitamine pole võimalik, kuna väliuurimismaterjalide lehed pole selge süsteemi alusel nummerdatud.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 26: Kyrkor på Ösel. Ett stort material rörande Kaarma (Karmel) kyrka.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 27: Kyrko på Ösel. Material rörande Muhu (Moen) och Pöide (Pende) kyrkor.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 28: Kyrko på Ösel. Material rörande Valgela (Wolde) kyrka.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 31: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Haljala, Kadrina, Palamuse, Rapla och Tori kyrkor.

III Byggnadshistoriska samlingar rörande Baltikum, B Kyrkor, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka.

Suulised allikad

Intervjuu Andrei ja Maria Piskiga, 27.02.2009. Intervjueerijad Hilikka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Intervjuu Eda Liiniga, 20.02.2009. Intervjueerija Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Intervjuu Tiiu Übiga, 15.05.2009. Intervjueerija Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Intervjuu Ira Einamaga, 05.11.2009. Intervjueerija Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Intervjuu Eva Möldriga, 04.03.2009. Intervjueerijad Hilikka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Intervjuu Annely Miiliga, 06.03.2009. Intervjueerijad Hilikka Hiiop ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed töö autori valduses.

Kirjandus

Brandi, Cesare. Theory of restoration. Roma, Firenze: Istituto centrale per il restauro, Nardini, 2005.

Brajer, Isabelle. Dilemmas in the Restoration of Wall Paintings: Conflicts between Ethics, Aesthetics, Functions and Values Illustrated by Examples from Denmark. – Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa. Hrsg U. Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 122–140.

Broström, Tor; Peterson, Folke. Kirikute kütmine: kirikuteenija käsiraamat, [Tallinn: Muinsuskaitseamet], 1999.

Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV Jahrgang. Donnerstag, den 22. Mai 1924. Nr 117, lk 2–3.

Die Wiederherstellung der Kirche in Karris. – Dorpater Nachrichten. IV. Jahrgang. Freitag, den 23. Mai 1924. nr 118, lk 2.

Eller, Mart. Professor Voldemar Vaga – kunstiajaloolane ja pedagoog. – Tõid kunstiteaduse ja -kriitika alalt. Artiklite kogumik, 3. Tallinn: Kunst, 1980, lk 6–24.

Eller, Mart. Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920-30-ndail aastail, I. – Kunstiteadus. Kunstikriitika. Artiklite kogumik, 5. Tallinn: Kunst, 1983, lk 60–75.

Филатов, В.; Иванова, А.; Лелекова, О. Подбор материалов и разработка методов укрепления росписи стен мавзолея Гур-Эмир. – Сообщения ВЦНИЛКР 1968, н 21, lk 43–54.

Филатов, Виктор. Реставрация стенной живописи художника Готлиба Вельте. – Сообщения ВЦНИЛКР 1970, н 26, lk 177–186.

Филатов, Виктор. О материалах для укрепления красочного слоя древнерусской монументальной живописи. – Художественное наследие 1975, н. 1(31), lk 34–50.

Filatov, Viktor. Principal Stages of the Restoration of Monumental Painting in Architectural Monuments of the RSFSR. – ICOM Committee for Conservation. 4th Triennial Meeting, Venice, 13–18 October 1975. Preprints. Paris: ICOM, 1975.

Филатов, Виктор. Реставрация настенной масляной живописи. Москва: Изобразительное искусство, 1995.

Филатов, Виктор. Фрагмент стенной живописи в Вальяле. — Памятники культуры. Новые открытия. Ленинград: Наука, 1980, lk 198–208.

Филиппо, П. Основные исторические этапы техники стенной живописи. – Сообщения ВЦНИЛКР 1969, приложение 3, lk

Филиппо, П.; Мора, П. Техника и консервация стенной живописи. – Сообщения ВЦНИЛКР 1969, приложение 4, lk 6–24

Freymuth, Otto. Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. – Odamees 1924, nr 5, lk 129–135.

Freymuth, Otto. Uus teos kodumaa kirikute uurimise alal. – Ajalooline ajakiri. Seitsmes aastakäik, 1928, lk 194–210.

Gahlnbäck, Johannes. Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914, lk 207–213.

Hiip, Hilka; Randla, Anneli. Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ja restaureerimisest. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009 kd 18/3–4. Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, 2009, lk 9–44.

Jakobs, Dörthe. Zur Präsentation fragmentarisch überlieferter Wandmalereien und Raumfassungen. – Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa. Hrsg. Ursula Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 141–160.

Jokilehto, Jukka. Arhitektuuri konserveerimise ajalugu. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010.

Jõekalda, Kristina. Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand. Muinsusteadlikkuse kujundamine 1920.–30. aastatel. Magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn, 2009.

Kangor, Eero. Art historical photograph collection of the University of Tartu. From the past to the future. – Baltic Journal of Art History, 2009, lk 153–178;

Kirss, Urve. Sünnisaarele tuntust toonud inimene. Täiendavaid andmeid Johannes Gahlnbäckist. – Saarte Hääl, 04.09.2010, lk 3.

Kjellin, Helge. Mõningad juhtnöörid muuseumi tegevuseks Eestis. – Odamees, 1923, nr 2(6), lk 56–57.

Kjellin, Helge. Usupuhastus ja kiriklik kunst Eestis. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, lk 226–227.

Kjellin, Helge. Die Hallenkirchen Estlands und Gotland. Lund: Gleerup, 1928.

Kjellin, Helge. Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund: C.W.K.Gleerup, 1928.

Kühnert, Ernst. Ehitusloolised uurimised Püha-Waimu kirikus. – Vaba Maa, nr. 187, 06.08.1933.

Laid, Eerik. Soome keskaja kirikud. – Odamees, 1923, nr 8(12), lk 248–251.

Liin, Eda. Minu elulugu. Meenutusi 20. sajandi teise poole kultuuri- ja kunstielust. Tartu: Eda Liin, 2008, lk 96–102.

Loit, Mari. Kirikute hooldusraamat. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2007.

Muñoz Viñas, Salvador. Contemporary theory of conservation. Oxford: Elsevier, 2005.

Никитин, М.К.; Мельникова Е.П. Химия в реставрации. Ленинград: Химия, 1990.

Neumann, Wilhelm. Die mittelalterliche Kirchen auf Ösel. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch. III Jg. Tallinn: Franz Kluge, 1908, lk 262–277.

Neumann, Wilhelm. Über die Ergebnisse der in Liv- und Estland veranstalteten Enquete über kirchliche Denkmäler. – Arbeiten des Zweiten Baltischen Historikertages zu Reval. Reval, 1932, lk 163–172.

Ney, Gottlieb. Denkmalschutz in Estland. Tallinn: Bildungs und Sozialministerium, 1931. = La protection des antiquités en Estonie. Tallinn: Ministère de l'Instruction publique et des Affaires sociales, 1931, lk 3–10.

Nisbeth, Åke. The Fate of Mural Paintings. – Conservation of Mural Paintings. Ed. U. Lindborg. Stockholm: National Heritage Board, 2001, lk 14–18.

Nurk, Ragnar. Muinsuskaitseest Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastatel Tallinna keskaegsete linnakindlustuste näitel. – Vana Tallinn, XIX (XXIII). Tallinn: Estopol, 2008, lk 78–114.

Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. Tartu: EKM Teaduskirjandus, 2008.

Parek, Elsbet. ... ja põlvest põlveni kajab. Mälestused. Tallinn: Kunst, 2010, lk 140–142.

Peets, Hugo. Pühavaimu kirik ja tema puhastustööd. – Vaba Maa, nr. 194, 20.08.1933.

Peil, Mirjam. Kunstiteadlased Tartu ülikoolis 1919–1949. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979.

Pikamäe, Tiina. Aeg meid muutnud on. Tants Muhu kiriku ümber. – Päevaleht, 13.01.1994, lk 10.

Prof. Helge Kjellin surnud. – Teataja 10. november 1984, nr. 21, lk 9.

Raam, Villem. Mõningaid uusi andmeid vanast dekoratiivsest seinamaalist. – Kunst 1966, 1, lk 53–56.

Raam, Villem. Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust. – Kunst 1986, 68/1, lk 59–65.

Raam, Villem. Vanema kunsti uuematest leidudest. – Kunst 1980, 56/1, lk 48–53.

Raam, Villem. Ühest vähetuntud kunstiloost Muhu saarel. – Kunst 1984, 64/2, lk 50–59.

Randla, Anneli. Uusi leide Muhu kirikust. – Ars Estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Koost K. Altoa. [Tallinn]: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 57–64.

Reinart, Tiina. Sisseõnnistamiseni on aega. – Oma saar, 16.10.1993.

Restaureeritud Muhu kirik kipub lagunema. – Eesti Sõnumid, 03.07.1995, lk 4.

Schmid, Werner. Conserving Mural Paintings. Lecture Notes. Lecturer. Tallinn, 2004.

Schädler-Saub, Ursula. Italia und Germania: Die italienischen Restaurierungstheorien und Retuschiermethoden und ihre Rezeption in Deutschland. – Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa. Hrsg. Ursula Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 104–121.

Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914.

Söderberg, Bengt G. Gotländska kalkmålningar 1200–1400. Visby: Föreningen Gotlands Fornvänner, 1971, lk 1–30.

Tael, Mare; Tuvike, Ruth. Conservation in Muhu Church, Estonia. – Conservation of Mural Paintings. Ed. U. Lindborg. Stockholm: National Heritage Board, 2001, lk 61–63.

Trampedach, Kristen. Treatment and Presentation of Fragmentary Medieval Wall Paintings in Denmark. – Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa. Hrsg. U. Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 161–174.

Õunapuu, Piret; Zasetskaja, Marina. Sünnisaarele tuntust toonud inimene. Kuulsa saarlase jälgedes. – Saarte Hääl, 24.07.2010, lk 3.

Wanaaegsed seinamaalid Kadrina kirikust leitud. – Päevaleht, 26.09.1922.

Internetiallikad

Brajer, Isabelle. Eigil Rothe, an early twentieth century wall paintings conservator in Denmark.

<http://ceroart.revues.org/426> (vaadatud 11.01.2011)

Eesti kirikud. Estonian churches.

<http://kirikud.muinas.ee/> (vaadatud 15.04.2011)

Icomos Principles for the Preservation and Conservation/Restoration of Wall Paintings.

http://www.international.icomos.org/charters/wallpaintings_e.htm (vaadatud 11.01.2011)

Lindemeier, Stefanie. Studien zur Restaurierungsgeschichte mittelalterlicher Gewölbeund Wandmalereien im Gebiet des heutigen Niedersachsen – Darstellung von historischen Methoden, Techniken und Materialien. Dresden: 15.09.2008.

<http://www.hfbkdresden.de/fileadmin/alle/downloads/Restaurierung/Diss.Lindemeie02.pdf> (vaadatud 18.03.2011)

Nurk, Ragnar. Professor T. H. Kjellini Tallinna keskaegsete kindlustuste uurimised 1925. – 1926. aastal. Proseminaritöö Tartu Ülikoolis.

www.hot.ee/ragnarnurk/failid/Tartu%20pro%20txt.doc (vaadatud 18.02.2011)

Tartu Ülikooli raamatukogu digitaalarhiiv, Tartu Ülikooli kunstiajalooline fotokogu.

<http://dspace.utlib.ee/dspace/> (vaadatud 12.01.2010)

Trampedach, Kirsten. Introduction of Danish Wall Paintings – Conservation ethics and methods of treatment.

<http://www.natmus.dk/cons/walls/chrchpnt.htm> (vaadatud 11.01.2011)

Скончался В.В. Филатов – известный реставратор монументальной и станковой темперной живописи.

<http://www.mpda.ru/news/text/119146.html> (vaadatud 12.01.2010)

Скончался В.В. Филатов – известный реставратор русской иконы.

<http://www.sedmitza.ru/news/900404.html> (vaadatud 12.01.2010)

Кремнийорганические смолы (К15/3, К42, СКТН).

<http://www.restoreforum.ru/biblioteka-restavratora/knigi-o-restavracii/knigi-po-restavratsii-kartin/547-kremnijorganicheskie-smoly-k153-k42sktn> (vaadatud 21.03.2011)

Маслов, К. И. К истории применения в СССР кремнийорганических соединений для консервации настенных росписей.

<http://art-con.ru/node/1580> (vaadatud 21.03.2011)

SUMMARY

The History of Conservation and Research of Medieval Wall Paintings in Estonian Churches and the Perspective of the Murals

Kais Matteus

This master's thesis examines the research and conservation of the medieval wall paintings in Estonian churches from the beginning of the 20th century until 1990. It also gives an overview of later works which have involved re-restoration. In addition to the historical part the aim of this thesis is to describe the current condition of the paintings and to find the probable causes of damage as well as map the need and potential for further restoration. The value of past interventions is discussed as well as the impact of reconstructed and over painted surfaces on the esthetical presentation of future conservation.

Conservators have played an important role in the aesthetics, the present condition and the preservation of wall paintings. Despite the great impact restorations have had on the paintings, this far the paintings have been examined mostly from the art historical point of view. We did not know much about the extent and nature of the works. In my work I have taken the task of filling that gap.

The history is divided into periods which all have their specific features. The main focus is on the works of Helge Kjellin in the 1920s and Viktor Filatov in the 1970s. Kjellin and Filatov have altered the appearance and influenced the survival of the paintings most.

Estonian medieval churches were decorated with figurative, ornamental and architectural wall paintings which have been whitewashed for various reasons. The medieval wall paintings had been hidden from the public for centuries, coated with layers of plaster or lime, before some paint fragments were revealed in the end of the nineteenth century.

In the beginning of the twentieth century **Johannes Leopold Gahlnbäck** partly uncovered the paintings in Karja and Muhu churches. He was invited to Estonia by the Union of History and Archaeology of the Russian provinces of the Baltic Sea. His task was to describe the paintings in Karja and Muhu churches. In 1913, he published an article where he gave a detailed overview of the uncovering and described discovered paintings. The article was illustrated with a water colour by Gahlnbäck depicting the murals.

To remove the secondary lime-layers he used a thin table knife. It is remarkable that he paid attention to the importance of preserving as much historical substance as possible. He stresses the careful nature of the work and admits that the paint was damaged in some places during mechanical opening. It is also remarkable that Gahlnbäck was very concerned about the constantly high humidity in churches and referred to the green algae which were widespread. He pointed out that in many areas paintings were completely damaged because of the humidity and warned that the bio-damage was endangering the preservation of the surviving murals. He believes that the poor indoor climate was partly caused by the congestion of the ventilation system. He suggested several solutions to improve the situation.

The next important period in the wall painting conservation was in the 1920s, when **Helge Kjellin**, the first professor of art history at the University of Tartu, initiated and conducted the restoration of wall paintings in Karja (1923–1924) and Ridala (1924) churches. He studied many medieval churches in Estonia – described and analysed the buildings and their decorative parts, surveyed, made sketches and took photographs, but also organized restoration of church buildings and murals. The restoration works in Karja and Ridala were supervised by Kjellin and executed mostly by students from the faculty of art history of the University of Tartu. Kjellin wrote a monograph about Karja church. As an art historian he characterised paintings in detail, but described restoration works superficially, giving only a general overview. Like Gahlnbäck, Kjellin was also concerned about the indoor climate. He wrote that the high humidity had caused the presence of mould on church walls and partly destroyed the lime-plaster. Kjellin suspected that humidity had bleached and partly ruined the colours of the uncovered painting. He made several proposals how to improve the indoor climate.

The murals were exposed mechanically. Kjellin reported that when dealing with simple ornaments, like stars and figures created from strokes, decorations were refreshed with lime paint, tones imitating the original colour, and all missing parts were filled in. On the basis of visual examination of wall paintings in the summer of 2010 mainly in Karja, but also briefly in Ridala church some additional information about the extent and character of the works was collected. Ridala and Karja paintings differ from each other – in Ridala chancel there are figurative scenes, but in Karja chancel repeating patterns and architectural motives are prevailing. Depending on this difference and partly probably due to the fact that the murals in Karja were better preserved, Kjellin chose different approaches for conservation. In Karja the majority of original paint fragments were painted over, or refreshed, as Kjellin called it. He covered the lacunas as well as the original parts with transparent paint, through which the

structure of the original lime layer can be seen. In some places he also used thick opaque paint. When the paint is removed a perfectly preserved original paint layer occurs. The retouch has simplified the original forms and covers the dark outlines.

Kjellin reconstructed the missing areas on aesthetical grounds and because the character of the painting (repetitive motives and simple geometric forms) let him predict how the original painting must have looked like. He sketched the contours of the motives on the wall with a pencil before painting and these lines are clearly visible.

In Ridala church the approach was more conservative. In some parts, the original fragments were painted over, but there are also some very well preserved areas (angels on the eastern wall) which have been refreshed only slightly. Presumably Kjellin chose not to reconstruct the mural since it depicted a figurative scene and there were not enough fragments preserved of the motive. He should have made a lot of interpretative additions to complete these scenes. In the context of his time it is remarkable that despite the fact that the congregation hardly tolerated incomplete paintings, Kjellin still presented fragmentary paintings in Ridala church. Kjellin was also associated with restoration of Kaarma, Valjala and Kadrina churches.

After Kjellin left Estonia in 1925, the promisingly started conservation activity subsided. Before and after the World War II there was a long pause in the study and conservation of the murals. The church buildings suffered great damage in the war. The condition of Muhu church was the worst – with no roof and windows it was exposed to weather for many years. This period caused considerable destruction to the paintings. Since the 1950s the interest towards wall paintings begun to rise and partly due to the need to repair the damaged buildings, also a series of studies were conducted mostly by the art historian Villem Raam. He examined and discovered fragments of medieval wall paintings for example in Koeru, Kaarma, Põide and Kadrina churches.

During the period 1969–1976 a number of restoration works on murals were carried out. The Ministry of Culture of the Estonian SSR, headed by an enthusiastic civil servant Eda Liin, started to organise the works. The conservator **Viktor Filatov** from the State Artistic Restoration Central Workshop in Moscow was appointed the leader of the works in Saaremaa churches. Filatov was an experienced specialist, who had worked on many essential objects in Russia. He was seconded by chemist Antonina Ivanova, whose duty was to elaborate suitable materials.

Their aim was to clarify the condition of the paintings, to examine whether there were more valuable paintings under lime-layers in addition to the already known ones and to uncover and restore the images. Filatov played a decisive role in discovering and presenting murals in the

Muhu, Kaarma and Valjala churches in Saaremaa. The interiors of these churches still bear the “handwriting” of Filatov.

The actual work was carried out during a few summers by a group of students (mainly art historians and artists) who did not have any previous restoration experience. The paintings were uncovered mechanically. As a rule, the adhesion of paint layer and plaster was weak and needed fixing. It was done with polyvinyl acetate dispersion glues. With a goal of strengthening the paintings and making their surface water-resistant, walls were frequently covered with organo-silicate resins. The material was said to be safe, because the humidity of the stone walls could move out unhindered. In parallel with opening the paintings chemist Ivanova constantly experimented with different glues and resins by making material samples on walls for elaborating suitable conservation materials. It was a period of triumphal progress of synthetic materials not only in the Soviet Union, but also in other European countries.

There were losses of paint in large areas. Therefore the missing scenes which constituted almost half of the murals’ surface were added in order to restore legibility. Missing parts were mostly reconstructed but in a way that one can distinguish between additions and the original. This principle was a real innovation emphasizing the unity of the paintings and drawing a distinction between the old and the new. The selected retouching method presumably derives from Cesare Brandi’s conservation theory (the conservator’s addition must be distinguishable from the original and one should interfere as little as possible when recreating unity) and from retouching method that was developed at the Istituto Centrale del Restauro in Rome during the 1940s – *tratteggio*-technique. Although Filatov’s idea originated from Brandi’s principles, it was altered when put into practice. A cross-hatching method was used which would clearly mark the restorer’s intervention. The result was robust – the size, density and gradient of lines varied greatly depending on the person who performed the retouching. In places whole images were formed in cross-hatching technique. The lacunae were filled with large scale architectural and figurative forms in places where there was no direct evidence of the original colours and forms. Still he did not complete the whole picture. Although he made interpretations to reconstruct the lost areas he filled the lacunae mostly in the area of regular (architectural) forms. In the area of figures he was more delicate and retouched only the small lacking segments. Interestingly the cross-hatching method was used in Kaarma and Muhu churches, but not in Valjala church. Retouching was made with water-based binding medium, so it would be possible to remove it later, as Filatov informs in one report.

There has been a lot of critique towards Filatov and the materials he used, because of the paintings' condition not improving during the restoration work. On the contrary – it worsened.

Especially in the Muhu church there were large losses of colour, retouches blurred and walls were coated with salts and green algae. Paintings had to be processed over and over again during several years to stop the peeling of paint layers caused by the crystallization of salts. The products Filatov used in restoration were accused of damaging the paintings. This was probably not due to the materials only but a combined effect of materials and indoor climate. Churches were in extreme climatic conditions caused by poor technical condition of the buildings – damaged roof and disrepair of the plaster on external walls. Filatov denoted in many reports that the condition of paintings cannot be improved when the condition of the edifice remains critical. He analysed problems of humidity and made several recommendations to normalise the indoor climate. Nevertheless he continued to uncover and restore the paintings. It also refers to misunderstandings and disarrangement in the Ministry of Culture who was organising the whole project and could not systematise the sequence of restoration works. What is estimable about Filatov's approach is the quality of documentation. Every fragment of paint was mapped in original scale and all areas of consolidation were marked which refers clearly to scientific restoration principles.

Starting from the 1990s some paintings have already been in need of re-restoration, like Muhu and Kaarma. In Muhu the keyword for intervention was archaeological conservation – cleaning and stabilising the condition of plaster and paint layer. Retouching phase was minimized or neglected at all reflecting the respect for the traces of time (fragmentary look) rather than the artist's intention and unity of composition. In Muhu large-scale retouches of Filatov were mostly preserved during restoration in contrary to Kaarma where it was decided to keep retouches selectively.

Almost all wall paintings treated in the past have continued to deteriorate. In many churches the paintings are in a very poor condition and conservation has become necessary again. Flaking paint and retouches, crystallization of salts and green algae are the most common problems. In Muhu church a sort of bacteria has spread which has caused the surface to turn pink.

Already Gahlnbäck emphasized the need to improve the indoor climate of the churches. All conservators after him have drawn attention to this matter, but it has remained an acute problem in contemporary practice as well. We are dealing with the consequences and not identifying and eliminating the causes of deterioration which are mainly poor technical condition of the buildings and unbalanced indoor climate. We should move more towards preventive methods instead of interventive methods in which microclimate monitoring plays an important role.

The priority is to preserve the painted past. Therefore the main objective should be the state of the building and its climate. The problem is that restoring such big and demanding buildings as churches requires resources, but there is a continuous lack of financing in this sector.

The aesthetical presentation and further approach has to rely on the critical examination of every object and its past interventions. We can decide whether to preserve or reject and remove the aesthetic choices of previous conservators. The subjective opinion of the author of this master thesis is that partial removal of Kjellin's over-paintings could be effective and raise the value of the murals in Ridala and Karja church. The character of Filatov's intervention is completely different – there is very little original left and cross-hatched areas form nearly half of the images. Therefore the reconstructions should be preserved.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

- (1) Johannes Leopold Gahlnbäck akvarell Karja kiriku kooriruumi põhjaseinast. Johannes Leopold Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914
- (2) Akvarell Muhu kiriku kooriruumi põhjaseinast, mis illustreerib artiklit „Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel“. Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien.
- (3) 1923. aastal Karjas töötanud inimeste täpne arv pole teada. Kjellin on märkinud, et kokku töötas kaksteist inimest, kuid kiriku portaali ees tehtud töö tegijate grupifoto võib kokku lugeda koguni 26 inimest, sealhulgas pastor Wöhrmanni viis poega. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.
- (4) Pikihoone idavõlvikusse võlvipindade viimistluskihi avamiseks ja restaureerimiseks püstitatud tellingud. Tellingutel H. Sule, G. Liedemann, E. Marcus, R. Wöhrmann, N. Paulsen. Foto Helge Kjellin. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.
- (5) Seinamaalingute uurimine 1923. aastal. Foto Helge Kjellin. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.
- (6) 1924. aastal Karja kiriku portaali ees tehtud foto. Pildil H. Hein, R. Wöhrmann, H. Sule, E. Marcus, H. Kjellin, H. Saarmann, I. Wöhrmann, G. Liedemann, N. Paulsen. Foto Helge Kjellin. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.
- (7) Karja kiriku kooriruumi kujutav postkaart 1926. aastast. Foto K. Grepp. RA, vol 21-22: Kyrkor på Ösel. Karris (Karja) kyrka, pagineerimata.
- (8) Karja kiriku kooriruum 2010. aastal. Foto Kais Matteus
- (9) Detail Karja kiriku kooriruumi põhjaseina maalingust. Foto Peeter Säre
- (10) Maaling Karja kiriku kooriruumi põhjaseinal. Foto Peeter Säre
- (11) Detail Karja kiriku kooriruumi põhjaseina maalingust. Foto Peeter Säre
- (12) Detail Karja kiriku kooriruumi põhjaseina maalingust. Foto Peeter Säre
- (13) Detail akna kujundit ümbritsevast ornamendist. Foto Peeter Säre
- (14) Karja kiriku kooriruumi põhjasein. Sinisega on tähistatud ulatuslik krohviparandus, millele on rekonstrueeritud maalitud akna alumine osa. Foto Kais Matteus
- (15) Kooriruumi lõunasein. Sinine ala markeerib krohviparandust. Foto Kais Matteus

- (16) Detail kooriruumi lõunaseina ornamentaalsest friisist. Foto Peeter Säre
- (17) Rekonstrueeritud ornamentaalne friis kooriruumi lõunaseina läänepoolsel lõigul. Foto Peeter Säre
- (18) Kooriruumi lõunasein. Foto Kais Matteus
- (19) Detail võlvimaalingust kooriruumi edelanurgas. Foto Peeter Säre
- (20) H. Heina signeeritud akvarell Ridala kiriku idaseina põhjapoolsel lõigul avatud maalingust. RA, vol 34: Övriga estniska kyrkor. Anteckningar rörande Ridala (Röthel) kyrka
- (21) Ridala kiriku kooriruumi vaade 1923. aastal. Idaseina põhjapoolsel lõigul on näha väljapuhastatud maalingufragmenti – ingli tiiba. Foto Helge Kjellin. Tartu Ülikooli Kunstiajalooline fotokogu
- (22) Ridala kiriku kooriruumi idaseina põhjapoolne lõik 1924. aastal restaureerimistöode käigus. Foto Helge Kjellin. Tartu Ülikooli Kunstiajalooline fotokogu
- (23) Ridala kiriku kooriruumi idaseina põhjapoolne lõik 2010. aastal. Foto Kais Matteus
- (24) Maaling Ridala kiriku lõunaseinal. Foto Hilikka Hiiop
- (25) Ridala kiriku kooriruumi põhjaseina maalingudetail. Foto Kais Matteus
- (26) Kaarma kiriku 1971. aasta restaureerimistöode graafiline dokumentatsioon. Kaardistatud on kooriruumi põhjaseinal leitud maalingufragmendid. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide
- (27) Kaarma kiriku 1971. aasta restaureerimistöode graafiline dokumentatsioon. Plaanile on märgitud piirkonnad, kus 1971. aastal kinnitati krohvi- ja värvikihid. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide
- (28) Muhu kooriruumi põhjaseina läänepoolne lõik. Näide 1970. aastate restaureerimisest – sinisega tähistatud piirkond on valdavalt ristviirutustehnikas tehtud rekonstruktsioon. Foto Artur Ümar
- (29) Põhjaseina idapoolne lõik. Foto Artur Ümar
- (30) Figuur Muhu kiriku kooriruumi põhjaseinal 1974. aasta fotol. Foto Villem Raam. MKAVA, toimik 4-5/11 I köide
- (31) Sinise värviga on tähistatud rekonstrueeritud alad. Foto Villem Raam. MKAVA, toimik 4-5/11 I köide
- (32) Detail Kaarma kiriku maalingust. Foto Kais Matteus

- (33) Üks vähestest säilinud kalkadest avamisjärgset seisu fikseerivast graafilisest dokumentatsioonist. Valjala kiriku kooriruumi põhjasein. MKAVA
- (34) Maaling pärast retušeerimist 1976. aastal. Kalka ja foto võrdlusest saab teha mõningaid järeldusi retušeerimismahu kohta. Et kujundit loetavaks teha, on ühendatud katkenud jooned. Foto Villem Raam. MKAVA, toimik 4-5/16 I köide
- (35) Figuur Muhu kiriku kooriruumi põhjaseinal 1974. aasta fotol. Foto Villem Raam. MKAVA, toimik 4-5/11 I köide
- (36) Arhiivifoto ja 2009. aastal tehtud foto võrdluses joonistub välja pärast restaureerimist toimunud maalikihi hävimise ulatus. Foto Kais Matteus
- (37) Muhu kiriku maalingute seisukord 1994. aastal. Maalikiht irdub krohvipinnalt koorikuna. MKA, s A-5535
- (38) Rohevetikad Muhu kiriku kooriruumi põhjaseina läänepoolsel lõigul. Foto Artur Ümar
- (39) Vetikast põhjustatud rohelised nired koorilõpmiku põhjaseinal aastal 2010. Foto Artur Ümar
- (40) Vetikakolded Ridala kiriku kooriruumi ida -ning lõunaseinal aastal 2010.
- (41) Biokahjustus Muhu kiriku seintel. Viimistluspind on värvunud roosaks. Foto Kais Matteus
- (42) Muhu kooriruumi põhjasein 1998. aastal pärast restaureerimist. MKA, s A-5535
- (43) Muhu kiriku kooriruumi põhjasein 2010. aastal. Punase ruuduga on tähistatud piirkond, kus värvikiht on pudenenud. Foto Artur Ümar